RALF
DAHRENDORF

MODERNUSIS SOCIALINIS KONFLIKTAS

ESĖ APIE LAISVĖS POLITIKĄ

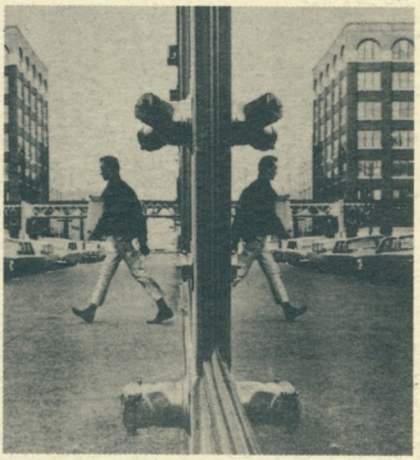

Pradai
ALK

RALF
DAHRENDORF

MODERNUSIS SOCIALINIS KONFLIKTAS

RALF
DAHRENDORF

MODERNUSIS SOCIALINIS KONFLIKTAS

ESĖ APIE LAISVĖS POLITIKĄ

Iš anglų kalbos vertė
RASA DRAZDAUSKIENĖ

VILNIUS
pradai
1996

UDK 316-3/42
Da 93

Versta iš:
Ralf Dahrendorf. *The Modern Social Conflict.* –
University of California Press:
Berkeley and Los Angeles, 1990

Copyright © 1988 by Ralf Dahrendorf

This edition published with the support of Central European University Press (Budapest) and Open Society Fund-Lithuania

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Vidurio Europos universiteto leidykla Budapešte

Viršelyje
Algimanto Kezio nuotrauka

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-405-91-2

© Vertimas į lietuvių kalbą –
Atviros Lietuvos fondo, 1996
© Pabaigos žodis –
Algimanto Valantiejaus, 1996
© Maketas – „Pradų" leidyklos, 1996

TURINYS

Pratarmė 7

1. MODERNYBĖS REVOLIUCIJOS 18
Pasakojimas apie du miestus 18
Martinezo paradoksas 27
Gyvenimo šansai 36
Modernybė 43

2. PILIETYBĖ IR SOCIALINĖ KLASĖ 52
Nelygybės šaknys 52
Pilietybės iškilimas 58
T. H. Marshallo atvejis 66
Tobulas pasaulis? 74

3. POLITIKA INDUSTRINĖJE VISUOMENĖJE 84
Kaitos momentai ir motyvai 84
Maxas Weberis ir moderniosios politikos problema 92
Apie mišrias konstitucijas 101

4. TOTALITARIZMO PAGUNDOS 117
Išnykstantis proletariatas 117
Totalitarizmas 127
Diktatorystė ir paprasti standartai 138

5. ARONO PASAULIS 146
Industrinė visuomenė 146

Konvergencija, socializmas ir įvairovė 156
Demokratinė klasių kova 165
1968 metai 173

6. AŠTUNTOJO DEŠIMTMEČIO KRIZĖ 181
Suyra pasaulio tvarka 181
Debatai ekonomikos augimo klausimu 188
Netikrumo būsena 196
Postindustrinė visuomenė? 206

7. KONFLIKTAS IŠNYKUS KLASĖMS 213
Be darbo 213
Apibrėžimo klausimas 1: užribio klasė 224
Apibrėžimo klausimas 2: piliečiai ir separatistai 232
Anomijos pavojai 238

8. NAUJA VISUOMENĖS SUTARTIS 247
Kas nori pokyčių? 247
Liberalų darbotvarkė 256
Kreipimosi į jaunus žmones pastabos 266
Pasaulinė pilietinė visuomenė 274
Apie strateginius pokyčius 279

Nuorodos 286

A. Valantiejus. Ralfo Dahrendorfo teorinė mintis ir politinė savivoka 315
Rodyklė 322

PRATARMĖ

Ši knyga – idėjų ir analizės knyga. Tai bandymas suprasti modernią visuomenę, remiantis patyrimu autoriaus, kurio socialinių mokslų studijas ilgai trikdė praktiškesni rūpesčiai, tokie kaip rinkimų laimėjimas ar vadovavimas institucijoms. Pavadinau knygą „esė", turėdamas galvoje švietimo dvasią, kurios įkvėptos *Esė apie pakantumą* (*An Essay Concerning Toleration*) arba *Esė apie pilietinės visuomenės istoriją* (*An Essay on the History of Civil Society*), parašytos daugiau kaip prieš du šimtmečius. Ir pakantumas, ir pilietinė visuomenė vaidina mano diskusijoje tam tikrą vaidmenį, nors tai yra, kaip matyti iš pavadinimo, esė apie modernųjį socialinį konfliktą ir laisvės politiką.

Paskutiniajame XX a. ketvirtyje viešųjų debatų toną nustato tie, kurie rūpinasi novatoriškumu. „Kaip mes galime skatinti ekonomikos augimą?" – šis klausimas vadovų sąmonėje yra svarbiausias. Daug vilčių siejama su naujomis technologijomis, informacine visuomene, bet kartu ir su verslininkais bei varomąja paskatų jėga. Tai Schumpeterio, o ne Keyneso laikai. Didėjantis lankstumas, socialinių paslaugų nykimas ir mokesčių mažinimas tapo kasdienybe. Net didžiosiose socialistinėse Kinijos ir Sovietų Sąjungos imperijose pertvarka reiškia

iniciatyvos, rinkos, o ne planavimo skatinimą. Laisvės šalininkus tai džiugina. Laisvė reikalinga pasikeitimų, naujumo ir iniciatyvumo jausmo; nejudrumas, sąstingis ir sklerozė yra laisvės priešai.

Tačiau tai tik pusė istorijos apie žmogaus gyvenimo galimybes. Palikdami nuošalyje klausimą, ar didžioji devintojo dešimtmečio pertvarka buvo tikrai veiksminga, atsižvelkime į tai, kad yra dalykų, kurių ji nepalietė. Dar blogiau: kai kuriuos klausimus tapo dar sunkiau svarstyti dėl to, kad vėl pabrėžiami augimas ir verslumas. Daugelyje Europos šalių visų pirma išaugo nedarbo mastas, o po to pasunkėjo pati problema; beveik pusė iš 10 ar daugiau procentų bedarbių nedirbo ilgiau negu metus. Jungtinėse Valstijose stebuklingai sukurti milijonai darbo vietų atrodytų iš dalies atitraukė dėmesį nuo to, kad padaugėjo žmonių, gyvenančių žemiau oficialios skurdo ribos. Dalis jų dabar gyvena nuolatiniame skurde; jie tapo užribio klase (*underclass*). Maža to, atrodo, kad ir Europoje, ir Jungtinėse Valstijose tie, kurie labiausiai rizikuoja, lemtingai pakeri kitus. Daug žmonių bijo, kad vieną dieną jie irgi gali būti išbraukti. Nuosmukio pojūtis įsivyravo netgi ten, kur realiai net nemažėja pajamos. Anapus ekonomikos, visuomenės paribiuose esantys žmonės spinduliuoja keistą magnetizmą, itin traukiantį jaunimą. Jų kultūra, jei ją galima taip pavadinti, pradeda įtraukti visus kitus tarsi disko muzikos garsai.

Jeigu pažvelgsime plačiau, šios problemos atrodys ne tokios jau svarbios. Išsivystęs pasaulis ieško naujų augimo šaltinių; tuo tarpu mažiau išsivystęs pasaulis vis giliau grimzta į bado, ligų ir tironijos klampynę. Iš penkių milijardų žmonių, gyvenusių Žemės rutulyje 1989 m., maždaug vienas milijardas vienaip ar kitaip

priklauso pasauliui, kuriame gyvenimas teikia vis daugiau galimybių. Tačiau kitame skalės gale – vienas milijardas tų, kurie tenkinasi tik egzistencijai būtinu minimumu. Dauguma iš jų turi nedaug šansų išgyventi dar vieną dešimtmetį. Dauguma tų, kurie nepriklauso šioms dviem grupėms – tai trys milijardai žmonių – gali geriausiu atveju tikėtis išgyventi savo skurdo rutinoje. Nėra nė mažiausio požymio, kad dalis Pirmojo pasaulio turtų ar bent kuklaus Antrojo pasaulio pertekliaus, o ką kalbėti apie naujų industrinių šalių dinamizmą, tektų ir kitoms šalims. Laisvės šalininkams tai nepakeliama.

Taigi, yra augimas, yra ir skurdas. Naujovių būtinumas rungtyniauja su teisingumo reikalavimais. Tokios antinomijos leidžia užmesti akį į modernųjį socialinį konfliktą. Aš pavadinsiu jas techniškesniais vardais, tačiau jos nieko nepraras dėl to, kad vieni žmonės eikvoja savo energiją kurdami gerovę, kiti – plėsdami pilietines teises, ir abi šios grupuotės nesutaria dažniau, negu sutaria. Tai keista, nes toks dalykas nėra neišvengiamas. Laisvei reikia ir vieno, ir kito, ir klestėjimo, ir pilietiškumo, nors galbūt pilietybės teisės visiems – tai ilgalaikės tautų gerovės sąlyga. Tačiau istorijoje maža buvo momentų, kada juos abu kartu iškeldavo viena politikos kryptis ar net viena grupė. Dažniausiai didesnių galimybių rinktis ir didesnių visų žmonių teisių gynėjai kovodavo tarpusavyje.

Daugelis įsitikinę, kad šiame konflikte būtina palaikyti kurią nors grupę. Tam tikru konkrečiu momentu jie gali būti teisūs. Atsižvelgiant į šiais laikais dominuojančią augimo nuotaiką, šioje esė mėginama iš naujo pateisinti pilietiškumo svarbą. Nėra geresnio būdo pasiekti šį tikslą negu įgyvendinti strateginius pokyčius, kurie išplečia žmonių galimybes rinktis, leisdami tai

daryti didesniam žmonių skaičiui. Tačiau, siekdami tokių pokyčių, turime saugotis vieno nesusipratimo. Negalima žmonių gyvenimo šansų didinti dirbtinai, „trečiuoju" keliu, vedančiu kažkur tarp didžiųjų istorijos jėgų. Kompromiso pusiškumas kelia tokią pat grėsmę laisvei kaip ir kraštutinumų dogmatizmas. Pastarasis reiškia autokratiją, o pirmasis sukuria biurokratiją; abu juos lemia klaidingas požiūris, kad egzistuoja vienas patikimas atsakymas į klausimus. Mano požiūris visiškai kitoks. Laisvės politika – tai politika gyventi su konfliktu. Santvarka, siekianti kiekvienam suteikti kuo daugiau gyvenimo šansų, garantuoja ir įvairovę, ir lygybę.

Prieš aiškindamiesi, kaip ši knyga siejasi su šita tema, norėčiau pasakyti keletą žodžių apie tuos, kuriems ji skirta. Žinoma, rašytojai gali baisiausiai klysti, stengdamiesi įsivaizduoti savo skaitytojus, tačiau rizika netrukdo turėti nuomonę. Vienu metu aš galvojau apie George'ą Bernardą Shaw, kuris prieš 60 metų parašė *Kapitalizmo ir socializmo vadovą protingai moteriai* (*The Intelligent Woman's Guide to Socialism and Capitalism*). Ši esė tik iš dalies skirta kapitalizmui ir socializmui, o kur kas svarbiau yra tai, kad protingos šių dienų moterys nebūtų patenkintos tokiu išskyrimu. Tačiau, tiesą sakant, rašydamas savo esė, aš tikrai turėjau galvoje kai kurias moteris. 1986 m., kai skaičiau šia tema paskaitas Bazelio universitete, tarp klausytojų buvo nemaža dėmesingų ir kritiškų šio miesto garbingų piliečių žmonų, kurios norėjo pranokti savo vyrų pažiūras, nulemtas intereso, ir susidaryti savo nuomonę. Atvykęs kaip Russello Sage'o fondo mokslininkas, gavau daug naudos iš pokalbių su kolegėmis apie lyginamąją vertę ir moterų teises, taip pat apie tai, kaip veiksmingiausiai atsikratyti vyraujančių struktūrų bei nuostatų be katastrofiškų

padarinių. Mano žmoną Ellen ir mane sieja bendras poreikis matyti šios dienos įvykius tam tikrame kontekste. Po to pagalvojau apie savo dukteris Nicola, Alexandra ir Daphne, kurioms devintojo dešimtmečio pasaulis neatrodo lengvai suprantamas; tačiau jos nenustojo ieškojusios to, ką daro, prasmės.

Oxfordo universitete, kur buvau Šv. Antano koledžo rektoriumi, kai baigiau rašyti šią knygą, vartojamas posakis „miestiečiai ir universitiečiai". Manau, kad ši esė skirta tiems „universitiečiams", kurie nori žvelgti plačiau, pranokdami savo dalykų sritis, ar tai būtų ekonomika, istorija arba kokia kita mokslo disciplina, ir tiems „miestiečiams", kuriems rūpi tas pat, kas ir „protingoms moterims". Tikiuosi, kad mano kolegos sociologai nepatirs bereikalingo nusivylimo. Čia jie gali rasti arba pernelyg daug politikos, arba pernelyg daug asmeninio patyrimo. Tačiau ši knyga rašyta ne kaip originalus indėlis į mokslą. Tai mėginimas suprasti jėgas, veikiančias moderniose visuomenėse, ir apibrėžti ateities viltis.

Knygą sudaro keli sluoksniai, kuriuos stengiausi susieti sudarydamas gyvybingą visumą. Vienas iš šių sluoksnių yra istorinis, jeigu tik visuomenės mokslų atstovas gali turėti tokių pretenzijų. Aš apžvelgiu modernųjį socialinį konfliktą, prasidėjusį prieš du šimtmečius po didžiųjų revoliucijų. Todėl čia neišvengiami nukrypimai ir papildomos studijos, kaip antai skyrius apie totalitarizmą, kuris kartu paaiškina mano paties liberalių įsitikinimų kilmę. Septintasis, aštuntasis ir devintasis mūsų amžiaus dešimtmečiai verti atskirų skyrių. Visoje knygoje akivaizdus šiuolaikinis istorinės analizės pamatas. Kitas visumos sluoksnis, žinoma, yra socialinio konflikto siauresne prasme tema, konkrečiau – klasių konflikto ir to, kas jį ištiko, tema. Sakau „žinoma", nes

kai kurie skaitytojai galbūt yra girdėję apie mano knygą *Klasė ir klasių konfliktas industrinėje visuomenėje* (*Class and Class Conflict in Industrial Society*), parašytą prieš trisdešimt metų. Anuo metu aš pateikiau svarstyti požiūrį į konfliktą kaip į pažangos galimybę; laikausi jo iki šios dienos. Tačiau tam, kad konfliktas būtų vaisingas, jį turi „prijaukinti" institucijos. Todėl dabar vieną šios knygos sluoksnį sudaro tai, kad aptariamas revoliucijos apgaulingumas bei atskleidžiamas strateginių pokyčių, turinčių užimti jos vietą, poreikis.

Galbūt tie, kurie, kaip ir aš, nemėgsta etikečių, bus nustebinti, pamatę knygos pavadinime žodį „modernusis". Jis pasirinktas daugiausia praktiniu tikslu. Ši esė skirta ne senovės, bet moderniesiems žmonėms. Iš tiesų čia pasakojama tik apie kai kuriuos moderniuosius žmones tam tikrame modernybės tarpsnyje, nes pradedama XVIII a. ir menkai užsimenama apie besivystančias šalis (aš dėl to apgailestauju ir tikiuosi vėliau pasitaisyti) bei apie realiai egzistuojančio socializmo šalis. Aš rašau apie tai, ką vadinu OECD pasauliu (*OECD – Organization for Economic Cooperation at. Development*) – „turtuolių klubo" nares, šalis, priklausančias Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijai. Pirmiausia – apie tris šalis, užvaldžiusias mano protą ir širdį: Vokietiją, Angliją ir Jungtines Amerikos Valstijas.

Vis dėlto ne taip lengva pabėgti nuo moderniųjų žmonių ir jų epochos. (Tiesą sakant, ši tema bus deramai nagrinėjama pirmame skyriuje.) Jau pats žodis „modernus" yra ypatingas. Ar gali taip būti, kad jis reikštų daugiau negu tai, kad tam tikri aprangos ir galbūt mąstymo stiliai yra *à la mode*, madingi? Keletas autorių neseniai išaiškino šio žodžio istoriją: jis siekia Baudelaire'ą, kuris tikrai taip jį ir suprato („modernumas, tai

yra praeinantis, prabėgantis, atsitiktinis..."), ir ginčą apie antikos žmones ir moderniuosius žmones, įsiliepsnojusį 1687 m. Académie Française (ar antikos žmonės buvo tobuli ir ar gali modernieji jiems prilygti?), o dar anksčiau – Surrey'aus arkidiakonas George'as Hakewillas, iš kurio pasiskolinau šios knygos moto[1]. Jis taip ir būtų likęs vienas iš tų didžiosiomis raidėmis surinktų vardų, kurie rašomi po citatomis *Oxfordo žodyne*, jei ne puiki ir įdomiai parašyta Roberto Mertono studija apie Hakewillo indėlį į nepaprastai reikšmingą ginčą apie tai, ar mes stovime *ant milžinų pečių* (*On the Shoulders of Giants*). Mertonas netgi cituoja pilną knygos pavadinimą: *Dievo galios ir apvaizdos apologija ar apsireiškimas pasaulio valdyme* (*Apologie or Declaration of the Power and Providence of God in the Government of the World*). Pirmas jos leidimas pasirodė 1627 m., o paskutinis – trečiasis, papildytas leidimas – 1635 m.

Hakewillas pasisako prieš „menamą irimą" ir aiškiai sako, kad modernybė – tai reiškinys, kurį norint suprasti ir įvertinti, būtina remtis požiūriais ir vertybėmis; galima jį pripažinti, galima jam ir priešintis. Aš pacitavau Hakewillą todėl, kad aš, kaip ir jis, esu už modernybę. Nors aš dažnai ir žiauriai „juodinsiu dabarties laikus", tai nereikš, kad juodinu modernybę. Pirmiausia ši esė – tai ne postmodernizmo apraiška. Priešingai, ją galima laikyti dar stipresniu argumentu prieš postmodernistus[2]. Nėra reikalo vartoti tokią kalbą. Modernybės jėgos stiprios kaip visada. Negana to, nuo sentimentų postmodernizmui tik vienas žingsnis iki sentimentų antimodernizmui. Pastarųjų jau turime daugiau, negu reikia. Naujasis fundamentalizmas – tai ne kas kita kaip ekstremistinė kultūrinės nevilties politikos versija, o ji niekada nebuvo suderinama su laisvės politika.

Mūsų laukia dar ilgas kelias iki pasaulinės pilietinės visuomenės sukūrimo, tad geriau eikime juo.

Žinoma, „postizmas" jau tapo tikra autorių liga: vis daugiau rašytojų nori įtikinti mus, kad pastaruoju metu iškyla daug negirdėtų dalykų, bet, kadangi jie negali šių dalykų aiškiai užčiuopti, tai tik pareiškia, jog mes gyvename post-kokiais nors laikais. Galbūt neturėčiau būti jiems pernelyg griežtas. Viena, kai kurie iš šių autorių rašo labai gerai. Danielo Bello *Postindustrinės visuomenės iškilimas* (*Coming of Post-Industrial Society*) tebėra reikšminga knyga, nors Bellas ėmė domėtis kitais, galbūt svarbesniais dalykais. Aš pats savo knygoje apie klases kalbu apie „postkapitalistinę visuomenę". O paveiktas aštuntojo dešimtmečio, pradėjau ilgą rankraštį, pavadintą *Užtemstanti modernybė* (*Modernity in Eclipse*), – jo, laimei, neišspausdinau[3]. Šį pavadinimą pateisina tik tai, kad čia nėra „postizmo", nors tik per plauką: užtemimas praeina, ir per patamsintą stiklą matome, kaip saulė vėl pasirodo nepakitusi. Šiaip ar taip, man modernybės saulė sugrįžo.

Tai esė apie laisvės politiką. Politinis jos kryptingumas puikiausiai matyti; analizuojant nesitenkinama nei rinkų pusiausvyros aprašymu, nei amorfiškų socialinių jėgų žadinimu. Aiškiai atsiskleis polinkis į liberalizmą. Čia aš ginu konstitucinį liberalizmą, kuris tiek pat suinteresuotas pažangos metodu, kiek ir tolesniais žingsniais einant šiuo keliu. Pagrindinis esė pavadinimas *Modernusis socialinis konfliktas* yra pakankamai iškalbingas. Aš daug apie jį mąsčiau. Kurį laiką darbinis knygos pavadinimas buvo „Pilietiškumas, gyvenimo šansai ir laisvė" – šios trys sąvokos, o ypač pirmosios dvi tarsi gija drieksis per visą analizę. Siekimas, kurį rodo pavadinime vartojamas žymimasis artikelis *the* (*the modern*

social conflict), yra sąmoningas. Analizuodami aptarsime daugybę konfliktų, bet aš manau, kad vienas antagonizmas atveria mums akis į esminius moderniosios visuomenės ir politikos procesus. Tai konfliktas tarp gerovės ir pilietiškumo, arba, kaip aš jį pavadinsiu, konfliktas tarp aprūpinimo ir teisių suteikimo.

Esu parašęs keletą knygų, tačiau nė karto, jas rašydamas, nesusilaukiau tiek daug draugiškos paramos kaip dabar. Iš dalies tai buvo institucinė pagalba. Jau minėjau Bazelio universitetą Šveicarijoje, kuriame dirbau vizituojančiu mokslininku 1986 m. vasarą (šią galimybę man suteikė miesto Universiteto bičiulių draugija, *Freiwillige Akademische Gesellschaft*). Tai leido man, o galbūt netgi privertė gerai apmąstyti visą šios knygos argumentaciją. Dar viena paskata rašyti tapo kitas paskaitų kursas, kurį skaičiau Fondazione Giovanni Agnelli kvietimu Turine, Italijoje. Giovanna Zincone iš Luigi Einaudi centro Turine pati yra parašiusi žodynui didelį straipsnį apie pilietiškumą ir man pateikė vertingų pasiūlymų antram skyriui[4]. Konstancos universitetas (Vokietijoje), su kuriuo esu susijęs nuo pat jo įkūrimo 1962 m., dar kartą pasirodė suprantąs klajojančio profesoriaus poreikius. 1986–1987 m. Russello Sage'o fondas Niujorke faktiškai suteikė klajojančiam profesoriui vardą ir pavadino jį „vizituojančiu mokslininku".

Mano skola Russello Sage'o fondui yra didžiulė. Būstas 64-ojoje Rytų gatvėje – tai tas komforto ir skatinimo derinys, kurio reikia rašytojui. Ir Fondo pareigūnai, ir kolegos mokslininkai rėmė mane įvairiausiais būdais, kartais nė patys nesuprasdami, kad tiesia pagalbos ranką ar taria pagalbos žodį. Fondo prezidentas Ericas Wanneris ir viceprezidentas Peteris de Janosis padarė dar daugiau. Jie perskaitė visą rankraštį ir pateikė apgalvo-

tų komentarų, paskatindami mane pabrėžti svarbiausias problemas: kad modernusis socialinis konfliktas susijęs su ekonominių ir socialinių jėgų susidūrimu ir kad gyvenimas „su konfliktu" yra tiek pat aprašymas, kiek ir priesakas.

Russello Sage'o fonde turėjau laimę iš arčiau susipažinti su didžiu sociologu Robertu K. Mertonu. Per pastaruosius 40 metų jis nuveikė daugiau negu kas nors kitas, įgyvendindamas XVIII a. mąstytojų viltis dėl naujojo visuomenės mokslo. Struktūrinė analizė (taip aš ją vadinsiu) pirmiausia siejama su Mertono vardu. Jis padėjo iškilti daugeliui mano kartos atstovų, netgi tiems, kurie, kaip ir aš, iš pradžių taikė jo metodą siekdami kitokių tikslų. Mertonas pateikia standartus. Jis subtilus ir geraširdis, tačiau kartu griežtas prižiūrėtojas. Šios knygos rankraštį jis perskaitė nuo pradžios iki galo. Šimtai (tiesiogine prasme) jo pasiūlymų, kaip tobulinti, aiškinti ir išskleisti dažniausiai pernelyg aptakius teiginius, gerokai pakeitė šį tekstą. Kurį laiką apskritai nebuvau įsitikinęs, ar jam ši knyga patinka, tačiau, darbui artėjant į pabaigą, jis daug ir palankiai jį komentavo. Mano pagarbą Robertui Mertonui ir žavėjimąsi juo papildo gilus dėkingumas.

Mano draugas istorikas Fritzas Sternas dar daugiau prisidėjo prie šios knygos rašymo negu anksčiau. Visas rankraštis buvo pilnas jo asmenybės dar jam nepradėjus jo komentuoti. Jis mano, jog tai santūri knyga – aš neprieštarauju, nes pats labiau vertinu proto discipliną negu emocingus įrodymus. Vis dėlto kur ne kur turėtų prasiveržti mūsų bendros aistros. Viena iš jų yra siekimas suprasti tai, ką jis pavadino Antruoju trisdešimties metų karu – nuo 1914 iki 1945 m., ir laiduoti, kad šis žmogžudiškas kelias niekada nebūtų pakartotas[5]. Ant-

roji – nerimą keliantys Vokietijos santykiai su Vakarais, kurie, viena vertus, smarkiai susiję su kultūrine neviltimi, o kita vertus – su laisve. Fritzas Sternas ir aš kartu nuėjome ilgą kelią. Mūsų stiliai skiriasi, tačiau mus dominantys dalykai panašūs, o mūsų draugystė ne tik sušildo sielas, bet ir stimuliuoja protus.

Mano žmona Ellen – vienintelis žmogus, matęs visus rankraščio variantus, pradedant *Užtemstančia modernybe* prieš dešimt metų. Ji drąsino mane, kai jausdavausi nusivylęs, ir skatino tęsti darbą, kai jausdavausi silpnas. Dar ji įtikino mane, kad analizė pati savaime yra gerai, tačiau plunksnos imtis verta tik tada, kai gali kuo nors padėti gerinti žmonių padėtį. Ellen davė man daug kritiškų patarimų tiek dėl teksto apskritai, tiek ir dėl specifinių dalykų iš savo profesijos srities – tai Rusijos istorija ir sovietologinės studijos bei šiuolaikiniai žmogaus teisių klausimai. Mes abu viliamės, kad pilietinės ir civilizuotos visuomenės plis, ir abu žinome, kad tai nevyksta savaime, o reikia didelių mūsų pastangų.

1987 m. rugpjūtis

1. MODERNYBĖS REVOLIUCIJOS

Pasakojimas apie du miestus

Revoliucijos – melancholiški istorijos momentai. Trumpas vilties švystelėjimas vėl nuskęsta skurde ir nusivylime. Tai ypač pasakytina, kai kalbama apie didžiąsias – pavyzdžiui, 1789 m. Prancūzijos ar 1917 m. Rusijos – revoliucijas, tačiau taip apibūdintini ir mažesni politiniai perversmai. Iki jų ilgus metus viešpatauja priespauda, arogantiška valdžia ir piktavališkas žmonių poreikių nepaisymas. Senoji santvarka užsispyrusi laikosi savo privilegijų, o kai pagaliau pradeda reformas, jos nebūna nei įtikinamos, nei veiksmingos. Žmonėms ši santvarka nepatinka. Konflikto energija kaupiasi, sukurdama įtemptos priešpriešos būseną. Tai tikra parako statinė. Įmetus į ją kibirkštį – vilties kibirkštį, nenoromis vykdant politinę reformą, arba pykčio kibirkštį, iššovus netinkamu laiku,– įvyksta sprogimas ir senasis pastatas ima griūti. Staiga pradeda atrodyti, kad žlunga viskas. Tai, kas vakar laikyta valstybės išdavimu, šiandien tampa įstatymu visai šaliai, o vakarykštis įstatymas šiandien – jau išdavystė. Greičiau susijaudinantiems žmonėms atsiveria neribotų galimybių erdvės; „liaudies valdžia"; susilydo viskas, kas buvo tvirta ir stipru; utopija. Daugelį apima pakili nuotaika. Atrodo, jog panaikinamos ne tik senosios santvarkos negerovės, bet ir pačios visuome-

nės priespauda. Tačiau medaus mėnuo trunka neilgai. Normalumas pasiveja žmones. Pagaliau negalima kasdien eiti į demonstracijas ar netgi kariauti pilietinį karą. Socialinės sąlygos atspindi individualias aplinkybes. Sumaištis nepadeda plėtoti ekonomikos, o politinis nestabilumas kelia baimę. Staiga nuotaika pasikeičia. Kartais įsikiša išorinė jėga ir šitaip utopija išlieka nepaliesta, bet ne revoliucija. Kartais vidaus jakobinų grupuotė perima valdžią iš bejėgiškos daugumos. Ar frazė „liaudies valdžia" nėra vidujai prieštaringa? Geresnių laikų lozungai mikliai išverčiami siekiant pateisinti naują teroro režimą. Tai gali būti „laikina" diktatūra, nepaprastoji padėtis atsakant į išorinį spaudimą ar tiesiog patrauklus dalykas, visiškai išnykus įstatymams. Šiaip ar taip, tai lemia kitą priespaudos laikotarpį. Po daugelio metų žmonės supranta, jog ilgalaikiai pasikeitimai vis dėlto įvyko. Pirmoji revoliucijos diena tampa valstybės šventė. Tačiau visą laiką iliuzijas praradusių vyrų ir moterų karta blaškėsi tarp niūraus paklusnumo ir bergždžio protesto.

Jeigu viskas taip vyksta, tai kodėl norima revoliucijų? Vargu ar dauguma žmonių jų nori; daugeliui įtarumas ir baimė su kaupu atsveria sveikintiną kasdienės rutinos sugriovimą. Kai po ilgų karščių ir sausros pratrūksta audra, žmonės džiaugiasi lietumi, tačiau jiems labiau patiktų nesmarkus lietutis kasdien negu audringas dangaus prasivėrimas. Visiškai aišku, kad ne visi žmonės vienodi. Visuomet egzistuoja laisvai plūduriuojančios grupės, kurių nariai greičiausiai labiau džiaugsis visuomenės išnykimu, negu tvirtais saitais su ja susiję individai. Be to, revoliucijos dvelkime esama visuotinio patrauklumo. Kartais revoliucija atrodo vilties – būtino gyvenimo principo – sinonimas. Pagaliau tikroji revoliu-

cija dar gali įvykti. Argi, viską įvertinę, negalime Amerikos revoliucijos laikyti sėkminga? O Kinijos revoliucija? Tačiau iš tikrųjų visa tai nesvarbu. Žmonių niekas neklausia, nori jie revoliucijos ar ne. Revoliucijos įvyksta tada, kai nebėra kitos išeities. Jos tikrai panašios į perkūnijas ar žemės drebėjimus. Žinoma, jas daro žmonės, tačiau vyrai ir moterys veikia sąlygomis, kurių jie negali visiškai kontroliuoti. „Žmonija neišvengiamai kelia sau tik tokias užduotis, kurias ji pajėgia išspręsti."

Žmogus, kuris parašė šį teiginį, yra taip pat talentingo – nors ir ne be ydų – revoliucijų aiškinimo autorius – Karlas Marxas. Laimei, tos ydos yra pakankamai įdomios, tad jas būtų verta aptarti. Marxo teoriją sudaro dvi dalys – sociopolitinė ir socioekonominė. Šiose dalyse glūdi moderniojo socialinio konflikto supratimo raktas, nors tai, kaip Marxas jas susiejo, kelia rimtų abejonių. Šie teorijos apie pasikeitimus revoliuciniu keliu elementai liečia dviejų šiuolaikinių „miestų" gyventojus – biurgerius ir piliečius (*citoyens*). Šis dvejetas lydės mus per visą knygą; biurgeris yra ekonominio augimo, pilietis – socialinės lygybės šauklys. Galbūt gaila, kad vokiškas terminas *biirgerliche Gesselschaft* šiuos dalykus supainioja, nors iš tiesų tai tik senos sąvokos *societas civilis*, pilietinė visuomenė, perfrazavimas.

Apsvarstykime Marxo revoliucijos teoriją[1]. Pirmojoje jos dalyje kalbama apie klases. Kiekvienoje istorinėje epochoje būna dvi priešiškos socialinės klasės. Valdančioji klasė kovai pasirengusi iš pat pradžių – ji ateina iš ankstesnės epochos. Engiamoji klasė turi savo ruožtu išgyventi kelis formavimosi etapus, kol galės įsitraukti į kovą. Sporadiški smurto protrūkiai greitina organizavimosi procesą; slapti interesai tampa aiškūs; „klasė savaime" virsta „klase sau". Kai tai įvyksta, konfliktas tarp

valdančiosios ir engiamosios klasių vis stiprėja. Pusiausvyra trumpam išlaikoma, bet vėliau vėl pradeda nykti. Engiamoji klasė stiprėja, o kai kurie valdančiosios klasės elementai netgi ima dvejoti ir dedasi prie priešininkų („Ypač,– sako Marxas *Komunistų manifeste*,– buržuazinių ideologų dalis": visi visuomenės mokslų ekspertai susidūrė su problema apibrėždami savo pačių vaidmenį savo teorijose; Marxas nebuvo išimtis). Tada prasideda galutinis mūšis ir revoliucinis pakilimas užbaigia epochą. Senoji valdančioji klasė atsiduria istorijos sąvartyne, senoji engiamoji klasė įsitvirtina kaip nauja valdančioji klasė.

Tačiau klasių kova nėra pakibusi ore; šioje kovoje dalyvaujantys kareiviai tam tikru požiūriu yra marionetės, valdomos nematomų visuomenės jėgų. Tai antroji Marxo teorijos dalis. Valdančiosios klasės atstovauja „gamybiniams santykiams", būdingiems tai epochai. Čia turima galvoje tai, kad jos suinteresuotos išlaikyti viską taip, kaip yra– „viskas" reiškia visų pirma egzistuojančius gerovės kūrimo modelius, įstatymus, kurie suteikia šiems modeliams stabilumo, ir juos remiančios valdžios pasidalijimą. Engiamosios klasės savo ruožtu semiasi stiprybės iš naujų „gamybinių jėgų". Jos apima viską, kas lemia pasikeitimus – naujas technologijas, naujas organizavimo formas, naujas žaidimo taisykles ir naujus jo teisėjus. Tam tikrą laiką gamybinės jėgos gali adekvačiai veikti esant tam tikriems įstatymams bei socialinėms sąlygoms; bet netrukus potencijos ima pranokti realybę. Dar blogiau: realūs nuosavybės ir valdžios santykiai stabdo socialinio potencialo, skirto žmonių troškimams tenkinti, raidą. Šiems dalykams tampant vis labiau nesuderinamiems, stiprėja klasių kova. Revoliucijos – tai ne tik kraštutinė protesto išraiška, bet naujų

visuomenės organizavimo būdų įtvirtinimas. Jos suteikia progą skleistis galimybėms, kurias slopino senoji santvarka.

Žvelgiant estetiniu mokslinio metodo požiūriu, ši teorija atrodo labai gražiai. Galėtume ją netgi pavadinti viena iš nedaugelio teorijų, atitinkančių senąją svajonę apie visuomenės mokslą, artėjantį prie gamtos mokslų savo aiškinamąja jėga. Tačiau, deja, įvykiai, kuriuos turėtų paaiškinti ši teorija, atsiduria už jos ribų, o tai, ką ji numatė, iš tikrųjų neįvyko.

Galima pradėti nulupinėti šiuos papuošalus nuo vieno kampelio. Marxo teorijoje sakoma, jog revoliucinis sprogimas įvyks tada, kai engiamųjų gyvenimo sąlygos bus blogiausios. Jis netgi žaidžia žodžiais, stengdamasis tai perteikti: didžiausio „stygiaus" metas (kalbant apie neturtinguosius) yra kartu ir didžiausio „būtinumo" metas (kalbant apie pokyčius)[2]. Tikrovėje taip niekuomet nebūna. Tie, kurie patiria didžiausius nepriteklius, daug dažniau būna apsnūdę negu aktyvūs, o beviltiška priespauda sukuria didžiąją tironijos viešpatavimo tylą. Sprogimas įvyksta, kai atsiranda koks nors nedidelis pasikeitimas – vilties ar pykčio kibirkštis, o dažnai – silpnumo tų, kurie turi valdžią, ženklas, politinės reformos požymis.

Ši klaida nėra atsitiktinė. Ją lemia pamatinis silpnumas teorijos, negalinčios sulaužyti „epochų" ar sistemų egzistavimo prielaidos. Be abejo, Marxas žinojo, jog pasikeitimai vyksta nuolatos. Jis netgi taip apibūdino valdančiąją kapitalistinės visuomenės klasę – buržuaziją: ji „negali egzistuoti kitaip, kaip tik nuolatos revoliucindama „gamybinius santykius". Tačiau tai reiškia tik tai, kad praktikos ir veikimo būdo atitikimas yra būtina kapitalistinės sistemos dalis. Pati sistema išnyks tik prasi-

dėjus didžiajai revoliucijai. Iki tol „ankstyvasis kapitalizmas" gali virsti „brandžiu kapitalizmu", netgi „vėlyvuoju kapitalizmu" ar galbūt „valstybiniu kapitalizmu", netgi „valstybiniu monopolistiniu kapitalizmu", tačiau tai vis tas pats kapitalizmas. Jis negali išnykti, kol neįvyks revoliucija. „Tikras" pasikeitimas privalo būti revoliucinis, o kol jo nėra, taikomos senosios analizės kategorijos.

Karlas Popperis pavadino tai istoricizmu[3]. Analitinės sąvokos hipostazuojamos. Užuot vartojus jas realiems visuomenių aspektams bei elementams įvardyti, jos suplakamos su pačia realybe. Iš tikrųjų, žinoma, niekada nėra buvę tokio dalyko kaip kapitalistinė visuomenė ar ekonomika – tik tokios visuomenės ar ekonomikos, kurioms būdingi bruožai apibrėžiami kaip daugiau ar mažiau kapitalistiniai. Istoricizmo skurdas yra tai, kad jis apakina vartotoją realaus pasaulio atžvilgiu. Teorijoje jis skatina be galo ieškoti būdų, kaip išgelbėti prasmę praradusius paaiškinimus. Marksistai patyrė didžiulių sunkumų, mėgindami paaiškinti „revoliucinio proletariato" išnykimą. Praktiškai istoricizmas priverčia atidžiai stebėti revoliucijas kaip vienintelį „realių pokyčių" būdą ir šitaip nepamatyti nuolatinės paprastų žmonių tikrovės kaitos. Marxo teorija pernelyg grakšti, kad galėtų būti naudinga; tai modelis, nedaug bendra turintis su istoriniu patyrimu.

Tad iš kur autorius jį gavo? Iš dalies, žinoma, iš savo mokytojo Hegelio, kurio dialektika nustelbė vokiškąją mintį tiek pažangos (iki 1848 m.), tiek ir reakcijos (po 1848 m.) laikais. Hegelis apibendrino dogmatiško mąstymo neliberalumą, ir tie, kurie pabandė apversti jį aukštyn kojomis, nesugebėjo ištrūkti iš šių apkaustų. Bet iš dalies Marxui įtaką darė ir netiesioginis patyrimas. Jis gimė 1818 m. ir gyveno neramiais laikais. Prancūzų

revoliucijos atgarsiai dar tebebuvo girdėti. Pasukęs nuo filosofijos prie politinės ekonomijos, Marxas greitai atrado dar vieną dramatišką XVIII a. transformaciją – industrinę revoliuciją. Tiesiog matyte matyti, kaip Marxo prote šie du įvykiai pradėjo klotis vienas ant kito. Paryžiaus minia suvaidino savo vaidmenį kuriant istoriją, o trečiojo luomo iškelti reikalavimai, kad būtų teisingiau jam atstovaujama Generaliniuose luomuose, tapo savotiška klasių kova. Antra vertus, nauji gamybos metodai leido Lancashire ir Yorkshire atsiskleisti naujai dinamikai. Naujas darbo pasidalijimas, naujos sutarties formos, nauja vyraujanti grupė sulaužė feodalinius, be to, gildijų bei korporacijų saitus. Taigi šie du elementai ir sudarė pasikeitimų – revoliucinių arba ne – teoriją.

Žodis „revoliucija" buvo nuo seno vartojamas dviem skirtingoms dramatiškų pokyčių rūšims apibūdinti. Viena – tai didelis pasikeitimas, visuomenės pamatinių struktūrų pasikeitimas, kuris, suprantama, trunka tam tikrą laiką; antroji – greitas pasikeitimas, ypač viršūnės asmenų pakeitimas per kelias dienas ar kelis mėnesius visiškai akivaizdžiai, dažnai smurtiniais veiksmais. Pirmąją būtų galima pavadinti socialine revoliucija, o antrąją – politine revoliucija. Industrinė revoliucija šiuo požiūriu buvo socialinė, o Prancūzijos revoliucija – politinė. Bet jos abi įvyko skirtingu metu ir skirtingose vietose. Kai kurie iš daugybės pokyčių, kuriuos industrinė revoliucija sukėlė Britanijoje ir kitose šalyse, aišku, buvo politiniai. Jiems priklausė ir naujosios gamybos formos rėmėjų troškimas dalyvauti kuriant įstatymus, kurie būtų taikomi visiems. Lygiai taip pat kai kurie Prancūzijos revoliucijos klausimai buvo ir socialiniai, ir ekonominiai. Toks klausimas buvo viešųjų išlaidų finansavimas; jis savo ruožtu iškėlė klausimą dėl karaliaus

vaidmens (tai buvo jo išlaidos), be to, dėl bažnyčios ir aristokratijos nuosavybės. Visais šiais atžvilgiais įvyko drastiški pokyčiai. Tačiau industrinė revoliucija Britanijoje įvyko praėjus daug laiko po 1688 m. pilietinės revoliucijos ir apėmė priešrevoliucinę Prancūziją bei kitas šalis; tuo tarpu politinė Prancūzijos revoliucija jokiu atžvilgiu neišlaisvino didžiųjų ekonominių jėgų. Priešingai, galima sakyti, jog ji sustabdė šiuolaikinės ekonomikos raidą Prancūzijoje. Kai kuriems žmonėms būdingas dvigubas regėjimas: jie mato tą patį dalyką du kartus; Marxui būdingas visai priešingas negalavimas. Jo hėgeliškas akiratis suliejo du skirtingus dalykus į vieną. Auka tapo realybė.

Marxui, žinoma, vienodai rūpėjo ir vienintelė ateities revoliucija, ir praeities revoliucijos. Aiškiausiai Marxo teorijos trūkumai išryškėjo jo prognozėse. Buržuazija ir proletariatas yra du priešininkai kapitalistinėje visuomenėje. Kol kas tai gali būti pagrįstas apibūdinimas, tinkamas keletui šalių tam tikrais XIX a. laikotarpiais. Organizuoti darbininkai reikalauja iš valdančiųjų daugiau teisių ir pelno. Marxas nebūtų taip pasakęs, tačiau tai nėra visiškai svetima jo mąstymui. Problema iškyla vėliau, kai jis ima dėstyti, kad profsąjungos ir socialistų partijos skelbia savo reikalavimus naujųjų gamybinių jėgų vardu. Mano nuomone, tai beprasmis teiginys. Jis visada buvo beprasmis, nepaisant daugybės Marxo ir marksistų bandymų apibūdinti šias naująsias jėgas kaip „asocijuotus gamintojus", „visuomeninę nuosavybę" ar netgi laisvai samprotauti apie autonomiškus individus. Egzistuoja politinės kovos, bet egzistuoja ir tektoniniai socialinės bei ekonominės struktūros pokyčiai. Jie neabejotinai susiję. Tačiau jų santykiai nėra nustatyti kartą ir visiems laikams. Jie keičiasi priklausomai nuo lai-

ko ir nuo vietos, ir tik retais atvejais abu šie dalykai sutapdavo.

Tiesą sakant, XVIII a. tam tikru požiūriu ir buvo toks „atvejis". Tačiau tai truko ilgai. Kalbame ne apie tą dieną, kai buvo išrasta verpimo mašina ar kai buvo šturmuojama Bastilija. Esmė turbūt yra tai, kad vis dėlto galima sukurti vieną pasakojimą apie du miestus. Tai pasakojimas apie buržuaziją ir jos revoliucinį – jeigu šis žodis būtinas – vaidmenį laisvės istorijoje. Norėdami pasinaudoti naujomis technologijos ir darbo pasidalijimo galimybėmis, pirmieji verslininkai ieškojo tokios darbo formos, kuri būtų nepanaši į tradicinius priespaudos modelius. Jiems reikėjo samdomojo darbo, grindžiamo sutartimis tarp šalių, kurios formaliai pripažįstamos lygios. Tai savo ruožtu reiškė elementarias pilietines teises visiems. Kartu tie patys verslininkai ir jų aplinkos žmonės reikalavo sau vietos po saule arba – proziškiau kalbant – socialinio pripažinimo ir galimybės dalyvauti politikoje. Jie neketino būti laikomi nei *burguose* – laisvės salose feodalinės priklausomybės vandenyne, nei užimti menkesnę padėtį. Tad ekonominiai ir politiniai ankstyvosios buržuazijos interesai susipynė į vienos didžiulės naujovės – pilietybės – reikalavimą. Tai buvo, suprantama, ribota pilietybė su kone ciniškomis naujomis privilegijomis; naujoji darbo sutartis vargiai galėjo paslėpti didžiulę valdžios asimetriją, o trečiajam luomui, apibūdinančiam savo interesus kaip visuotinę valią, visai nerūpėjo ketvirtasis luomas. Tačiau grūdas jau buvo pasėtas. Dvejopa XVIII a. buržuazijos revoliucija buvo vienas tų retų istorijos momentų, dėl kurių Marxas iš dalies buvo teisus, nors tai buvo atsitiktinumas, o ne sąmoninga išvada; tai nebuvo dvyniai, tik broliai, o transformaciją nulėmė strateginiai pokyčiai, bet ne revoliucija.

Martinezo paradoksas

Kalbėti apie „du miestus" – tai metaforomis kalbėti apie sąvokas, kurias būtina apibrėžti aiškiau, nes šioje knygoje jos yra svarbiausios. Negaliu sugalvoti geresnio būdo paaiškinti šį apibrėžimą, negu papasakoti vieną istoriją. 1986 m. kovo mėn. aš lankiausi Nikaragvoje. Net tada nereikėjo daug laiko, kad įsitikinčiau, jog parduotuvių lentynos atrodo skurdžiai, o visi čia išdėlioti maisto produktai bei drabužiai – vienodi ir labai paprasti. Pokalbyje su užsienio ministru Martinezu aš išsakiau šią pastabą ir gavau stulbinantį atsakymą: „Jūs, atrodo, kritikuojate faktą, kad mūsų parduotuvėse mažai ką galima nusipirkti. Galbūt tai tiesa, bet štai ką aš jums pasakysiu. Iki revoliucijos mūsų parduotuvės buvo pilnutėlės. Managvoje galėjai rasti visiškai tą patį, ką ir Majamyje. Tačiau dauguma žmonių negalėjo nieko pirkti. Žmonės, prispaudę nosis prie parduotuvių vitrinų, grožėdavosi prekėmis, bet jos buvo skirtos ne jiems. Mes visa tai pakeitėme. Šiandien kiekvienas žmogus šalyje gali nusipirkti bet ką iš to, kas yra. Dar truputis sėkmės ir, Amerikai leidus, greitai visiems visko teks daugiau".

Išgirdę šį pasakojimą, daugelis žmonių juokiasi. Paradoksai žmones juokina, ir šį aš pagaliau pavadinau „Martinezo paradoksu": revoliucija pasaulį, kuriame perteklius buvo skirtas nedaugeliui, pakeitė pasauliu, kuriame kiekvienas gauna tik truputėlį. Geriau įsižiūrėjus, ši istorija nėra tokia juokinga. Pradėkime nuo faktų. Bendrasis vidaus produktas vienam gyventojui Nikaragvoje nuo 1950 m. iki 1976 m. padvigubėjo. Ši plėtra nebuvo tolygi; buvo pertrūkiai šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir vėl – 1972 m. per žemės drebėjimą. Po 1976 m. prasi-

dėjo smukimas. 1979 m. revoliucijos metu šalis vėl buvo nusmukusi iki šeštojo dešimtmečio lygio. Po revoliucijos matyti nedidelis pagerėjimas, trukęs iki 1981 m., tačiau greitai prasidėjo tolesnis nuosmukis. 1985 m. bendrasis vidaus produktas vienam gyventojui Nikaragvoje buvo apytikriai toks pats, kaip ir 1951 m. Tai iš dalies revoliucijos, iš dalies karo ir Amerikos spaudimo istorija. Duomenų apie pajamų paskirstymą gauti sunkiau. Atrodo aišku, kad realus darbo užmokestis taip pat smuko, nors ne taip akivaizdžiai kaip bendrasis vidaus produktas vienam gyventojui; 1984 m. jis buvo maždaug trečdaliu mažesnis negu geriausiais laikais, septintojo dešimtmečio pabaigoje. Miestiečių pajamos išliko stabilesnės negu kaimo gyventojų; kaime palyginti geresnėje padėtyje atsidūrė vargingieji. Valstybės kaip ekonominio veikėjo vaidmuo reikšmingai sustiprėjo. Padidėjo transferinės pajamos. Pasiekta šiokių tokių rezultatų kovojant su neraštingumo, epidemijų, nedarbo piktžaizdėmis. Vienas ekonomistas apibendrino bendrą rezultatą fraze, nedaug besiskiriančia nuo „Martinezo paradokso": „Nuo augimo be perskirstymo – prie perskirstymo be augimo"[4].

Yra dar viena, daugiau teorinė priežastis, kodėl „Martinezo paradoksas" kelia ne vien juoką. Ministras parodė reikšmingą skirtį, turinčią labai daug bendra su „dviem miestais". Tai skirtis tarp žmonių galimybės įsigyti daiktų ir realiai esamų daiktų, kurių jie gali trokšti. Gali būti, kad daugybė įvairių prekių yra prieinamos ta prasme, kad jos fiziškai yra ten, kur tikimasi jas rasti, pavyzdžiui, parduotuvėse, bet daugelis žmonių negali įsigyti jų legaliu būdu. Vienais atvejais jie neturi pinigų, kitais – jiems neleidžiama įeiti ir pirkti. Taip būna specialiose parduotuvėse Rytų Europoje („*Intershop*",

„Intourist"), kuriose, norint ką nors nusipirkti, reikia turėti arba leidimą, arba užsienio valiutos. Gali būti ir taip, kad nėra jokių barjerų, trukdančių žmonėms gauti norimas prekes ar paslaugas, bet pastarųjų paprasčiausiai nepakanka. Vienas iš metodų, dažnai taikomas tokiais atvejais, yra normavimas. Kiekvienas gauna knygelę talonų 2000 kalorijų vertės maistui per dieną ir 60 cigarečių per savaitę; taigi prieinamumas nėra varžomas, tačiau galimybė įsigyti ribojama. (Tikrovėje ten, kur normuojama, egzistuoja privilegijos mažumai, o daugumai – juodoji rinka, kurioje nerūkantieji prekiauja savo teise pirkti cigaretes.) Ypatingais atvejais situacija gali tapti dar keistesnė. Visiems leidžiama eiti ten, kur visiškai nieko negalima gauti. Stotis atidaryta, bet traukinių nėra. Toks buvo Berlynas 1945 m., kai naciai pasitraukė, o rusai dar nebuvo perėmę kontrolės. Arba viena šeima ar klanas monopolizuoja praktiškai viską ir paberia trupinių savo artimiausiems tarnams, kad bent tie galėtų išgyventi. Pavyzdys gali būti „tėtušis" Duvalier Haityje.

Skirtis, slypinti „Martinezo paradokse", primena stulbinančią teoriją, kurią Amartya Senas išdėstė savo knygoje *Skurdas ir badmečiai* (*Poverty and Famines*)[5]. Apžvelgęs istorijoje žinomus badus, Senas rado aiškių įrodymų, kad klaidinga aiškinti juos remiantis tuo, ką autorius ironiškai vadina „galimybių įsigyti maisto sumažėjimu". Galbūt badmiriaujančiuose kraštuose, taip pat ir Bengalijoje per didįjį 1943 m. badmetį, maisto nebūdavo per daug, tačiau yra įrodymų, jog jo būdavo ne mažiau negu ankstesniais ar vėlesniais metais. Nebuvo problemų ir fiziškai gauti maisto; kartais maistas netgi buvo eksportuojamas iš rajonų, kuriuose žmonės mirdavo iš bado bei nuo bado sukeltų ligų. Tad kokia čia buvo

problema? Kodėl žmonės badavo? A. Senas pritaiko savo sukurtą teisių suteikimo sampratą (aš išplėtosiu ją šioje analizėje). Seno manymu, teisių suteikimas apibrėžia žmonių santykius su prekėmis; šie santykiai „legitimuoja" prekių prieinamumą žmonėms ir jų priežiūrą. Teisių suteikimo dėka žmonės gali teisėtai pretenduoti į daiktus. Taigi didžiosios Azijos ir Afrikos katastrofos aiškintinos ne maisto trūkumu, o būdų, kuriais maistas padaromas prieinamas ištisoms socialinėms grupėms, deriniu (tuo, ką Senas vadina „teisės suteikimo procedūra") arba, tiksliau, šio derinio irimu ir pagaliau visišku jo išnykimu.

Amartya Senas yra dalykiškas politinės ekonomijos specialistas, kuris mėgsta savo emocijas slėpti po racionaliais argumentais, tačiau vargu ar ši teorija galėtų būti dar dramatiškesnė. Išversta į kalbą, kuria jis pats tikrai nekalbėtų, ši teorija reiškia, jog ypatingais atvejais dėl tūkstančių, galbūt šimtų tūkstančių žmonių mirties kaltas ne prekių trūkumas, bet socialiniai barjerai. Netgi tada, kai poreikiai tampa nepaprastai stiprūs, dauguma žmonių nepažeidžia normų, stengdamiesi išgyventi, bet kenčia didžiausią nepriteklių. „Įstatymas atsiduria tarp maisto buvimo ir teisės į maistą." Tai nelabai paguodžianti mintis. Senas pats nerimavo, jog ji gali atimti drąsą žmonėms, organizuojantiems pagalbą maisto produktais, todėl vėlesniame straipsnyje specialiai gynė humanitarines paramos priemones. (Jis galėjo nurodyti, kad ypatingais atvejais teikiama parama gali prasiveržti pro vyraujančias teisių suteikimo struktūras, bet nekelia joms jokios grėsmės, nes iš esmės yra laikina, netgi vienkartinė.) Teorija kelia didžiausią grėsmę tiems, kurie suinteresuoti išlaikyti egzistuojančias teisių suteikimo sistemas. Jeigu reikia ne daugiau maisto, bet mažiau privi-

legijų, tai padėti gali tik esminiai socialiniai pokyčiai. Tai tik viena užuomina apie galimas išvadas teorijos, kuri iš pirmo žvilgsnio atrodo techninė.

Seno pateikiama „teisių suteikimo" sąvoka iš tikrųjų yra techninė. Iš esmės ji „nusako žmonių sugebėjimą valdyti (daiktus) teisės priemonėmis, kurias turi visuomenė". Tai nėra tik asmeninis sugebėjimas; jis pats yra socialiai struktūruotas – kaip tik todėl Senas vėliau buvo labiau linkęs kalbėti apie „įgijimą": „Teisės į ką nors suteikimas reiškia, kad egzistuoja skirtingi alternatyvūs gėrybių rinkiniai, kurių asmuo gali įsigyti naudodamasis įvairiais legaliais įgijimo būdais, atvirais kiekvienam, užimančiam tokią pačią padėtį". Verta pažymėti, kad abiejuose apibrėžimuose minimi „legalūs" būdai arba priemonės; teisių suteikimas visada yra teisinės prigimties. Vis dėlto šios teisinės pretenzijos gali būti grindžiamos tam tikromis ypatybėmis („nuopelnai") arba veikla („mainai"). Senas, be istorinės nuosavybės, nurodo dar „prekyba grindžiamą teisių suteikimą", „gamyba grindžiamą teisių suteikimą", „savo darbu įgyjamas teises", „sandėriais įgyjamas teises". Šios teisių suteikimo rūšys sudaro tai, ką jis vadina „suteiktų teisių rinkiniu". Senas nuolatos klausia, kada ir kodėl nepavyksta suteikti teisių, tai yra kada ir kodėl išnyksta galimybės naudotis gėrybių rinkiniais. Jo pateikiamuose pavyzdžiuose iškeliami visų pirma tokie faktoriai kaip kainų kilimas ir atlyginimų mažėjimas, bet esama ir tiesmukiškesnių blokavimo formų. Apskritai jis daro išvadą, kad „badmečius galima naudingiau analizuoti žvelgiant į juos kaip į teisių suteikimo sutrikimus".

„Teisės suteikimo" terminas dažnai vartojamas socialiniuose moksluose ir socialinėje teorijoje. Vieni autoriai bandė juo nusakyti privačios nuosavybės savitumą,

daugelis kitų vartojo daugiskaitą – „suteikiamos teisės", aprašydami gerovės valstybės pranašumus. Atrodo, jog šis terminas skatina vertybinius sprendimus. Roberto Nozicko „teisių suteikimo teorija" – tai asmeninė „minimaliosios valstybės" doktrinos dalis, kurioje apibrėžiamos individų teisės. Lawrence'as Meadas šaukiasi pasaulio „anapus teisių suteikimo", kuriame būtų deramai pabrėžiamos pareigos[6]. Senas, priešingai, vartoja šį terminą, kaip pats sako, „daugiau aprašyti negu nurodyti". Čia aš paseksiu jo pavyzdžiu. Pats savaime teisių suteikimas nėra nei blogis, nei gėris; tai socialiai apibrėžtos priemonės ką nors įgyti. Galima pavadinti jas įėjimo bilietais.

Dar vienas svarbus Seno pateikiamo apibrėžimo aspektas yra tas, kad teisių suteikimas yra normatyvinis. Panašiai kaip socialinės normos, jis turi tam tikrą pastovumą, o tai reiškia, kad jų negalima atimti be padarinių. Normų samprata yra bendresnė negu teisių, ir iš tiesų teisių suteikimo pastovumas gali kisti. Viename suteikiamų teisių skalės gale yra pagrindinės teisės. Joms priklauso konstitucijos garantuojamos teisės, susijusios su visuomenine naryste. Pilietinės teisės šiame kontekste irgi užima deramą vietą. Kitos priemonės ką nors įgyti nėra tokios griežtos, tačiau, kartą nustatytos, irgi yra gana tvirtos. Šiai kategorijai priklauso rinkų prieinamumas. Tai nėra savaime suprantamas dalykas. Kad ir kaip norėtume, Kinija nėra „milijardo žmonių rinka" (kartais neatsargiai ji šitaip pavadinama), nes daugumai kinų ekonominių mainų pasaulis ar netgi vartojimas, bent kiek pranokstantis pačias elementariausias prekes, yra visiškai neprieinami. Kitame pastovumo skalės gale – teisės į realųjį darbo užmokestį (tą patį atlieka pinigai bendresne prasme) suteikimas. Žinoma, pajamos

gali būti įvairios. Vienas svarbiausių teisės suteikimo pokyčių, kurį Senas atskleidė, tirdamas skurdą ir badą, susijęs su pajamų mažėjimu. Tai būdinga ne tik besivystančioms šalims. Vienose šalyse realusis darbo užmokestis būna pastovesnis, labiau fiksuotas negu kitose, bent jau kai kalbame apie jų mažėjimą. Galbūt galima pasakyti, kad kaip tik tada dar labiau išryškėja jų kaip teisių suteikimo formų pobūdis.

Verta pabrėžti dar vieną teisių suteikimo aspektą. Įėjimo bilietai atveria duris, bet tiems, kurie jų neturi, durys taip ir lieka uždarytos. Šiuo atžvilgiu suteikimas nubrėžia ribas ir sukuria barjerus. Tai reiškia, kad iš principo jis anaiptol nėra laipsniškas; turėti pusę įėjimo bilieto – tai tas pat, kaip neturėti jo visai. Teisės ką nors įgyti gali būti pasiekiamos didesniam ar mažesniam žmonių skaičiui, tačiau jos visada aiškiai apibrėžtos. Suteikiamų teisių apimtis auga ar smunka pakopomis, o ne linijiniu principu. Faktiškai prasminga kalbėti, kad ji apskritai netgi ne „auga" ar „smunka", bet teisės yra nustatomos arba pašalinamos, duodamos arba atimamos.

Būtent tai ir skiria teisių suteikimą nuo kito „Martinezo paradokso" nario – nuo daiktų, kurie žmonėms prieinami. Nėra lengva įvardyti šiuos „daiktus", tuo labiau, kad įėjimo bilietai, mūsų vadinti teisių suteikimo formomis, apima ir pagrindines teises, ir realųjį darbo užmokestį. Amartya Senas, ekonomistas, išmintingai apsiriboja gėrybėmis arba „gėrybių rinkiniais". Jis tikriausiai nesunkiai išplėtotų šią sąvoką iki platesnės „gerovės pasiūlos" sampratos – tiek, kiek jai pritaikomi ekonominiai kriterijai. Tačiau teisės suteikimas gali atverti erdvę taip pat ir neekonominėms „gėrybėms". Pavyzdžiui, balsavimo teisė yra suteikiama teisė; didelis skir-

tumas, ar ji suteikiama vienpartinėje valstybėje, kur tereikia pasakyti „taip" iš anksto sudarytam oficialių kandidatų sąrašui, ar daugpartinėje demokratijoje. Kiti pavyzdžiai yra sudėtingesni. Egzistuoja teisė į mokslą. Ar tai reiškia, kad, norint įgyvendinti šią teisę, būtina siūlyti alternatyvias mokyklas bei kursus? Šiaip ar taip, sąvokos „gėrybės" ir netgi „gerovė" yra aiškiai netinkamos norint aprašyti visą materialių ir nematerialių pasirinkimų spektrą, kurį gali atverti teisių suteikimas. Stengdamasis aprėpti visus šiuos pasirinkimus, aš vartosiu terminą „aprūpinimas".

Žodis „pasirinkimas" įprastinėje vartosenoje gali žymėti ir rinkimosi aktą („aš renkuosi"), ir objektus, iš kurių renkamasi („koks pasirinkimas?"). Aprūpinimas yra pasirinkimas tik antrąja prasme. Kitaip tariant, tam tikrose veiklos srityse egzistuoja alternatyvų pasiūla. Šios alternatyvos pačios yra labai sustruktūrintos įvairių dalykų. Jas lemia tai, kaip įsivaizduojama rinka, ko nori žmonės, tai, ką ekonomistai vadina skoniu, bei įvairių rūšių formuojamos preferencijos. Kartais aš kur kas nuodugniau aptarsiu atskirų aprūpinimo formų struktūrą. Vis dėlto aprūpinimo formos bus apibrėžiamos kaip „daiktai", kurių gali gausėti arba mažėti kintant kitiems faktoriams. Iš principo ši sąvoka daugiau kiekybinė negu kokybinė, daugiau ekonominė negu teisinė arba politinė. Aprūpinimas gali kisti mažiausiai dviem aspektais: vienas jų – kiekybė arba kiekis, kitas – įvairovė arba skirtybė. Abu jie susiję painiais ryšiais, kuriuos aš ir vėl prireikus aptarsiu. Pavyzdžiui, faktas, kad parduotų laikraščio egzempliorių skaičius padidėjo nuo, sakykime, dešimties milijonų iki dvylikos milijonų, mažai ką reikš, jeigu visi jie yra oficialios partijos laikraščiai ir laikosi tos pačios linijos arba vienodai tušti bulvariniai

laikraštėliai; didesnį augimą gali liudyti nepriklausomų laikraščių, turinčių tam tikrą bendrą tiražą, skaičiaus padidėjimas nuo dešimties iki dvylikos.

Mintis atskirti teisių suteikimą nuo aprūpinimo nėra visiškai nauja. Čia ir nepretenduojama į originalumą, tik į naudingumą. Prieš pat Amartya Senui parašant studiją apie badą, Fredas Hirschas išleido knygą *Socialinės augimo ribos* (*Social Limits to Growth*)[7]. Jos pagrindinė mintis grindžiama „materialios ekonomikos", arba „materialių gėrybių", ir „pozicinės ekonomikos", arba „pozicinių gėrybių", skirtimi. Pirmosios priklauso nuo ekonominio augimo tradicine prasme, tuo tarpu antrųjų būna iš principo nedaug. Todėl jokia lygybė materialinių gėrybių atžvilgiu negali panaikinti pozicinės nelygybės. Hirschas pats nurodo Roy'aus Harrodo terminus „demokratinė gerovė" ir „oligarchinė gerovė". Šiuo atveju, kaip ir kitais, svarbiausia atskirti ekonominius ir socialinius arba politinius faktorius.

Samprotaujant apie šią skirtį, visos kitos pažįstamos sąvokos atsistoja į savo vietas. Privilegijos ir nepriteklių sąvokos priklauso teisių suteikimo sričiai, kaip ir Tocqueville'io demokratijos, kaip pamatinės statuso lygybės sąlygos, samprata. Pilietiškumas – tai teisių suteikimo formų rinkinys. Antra vertus, pasiūlos ekonomikos vartojama kalba priklauso aprūpinimo pasauliui; jos žodyne rasime novatoriškumo, skatinimo, konkurencijos, taip pat pasirinkimo švietimo ir sveikatos apsaugos srityse sampratą. Kai kurios sąvokos būdingos abiem pasauliams; šiai analizei jos yra itin įdomios. Gerovė ir skurdas gali būti santykiški pranašumai arba trūkumai aprūpinimo požiūriu, ir jais remiantis, galima nustatyti absoliučias, su teisių suteikimu susijusias privilegijų arba jų atėmimo ribas. Industrinė revoliucija buvo visų

pirma aprūpinimo revoliucija. Ji lėmė milžinišką tautų gerovės išaugimą. Kita vertus, Prancūzijos revoliucija buvo suteikimo formų revoliucija. Ji pradėjo naują žmogaus ir piliečio teisių pažangios raidos etapą. XVIII a. siekiant buržuazijos interesų, šios dvi revoliucijos galėjo vykti drauge. Nuo to laiko jos išsiskyrė. „Martinezo paradoksas" pasakoja istoriją išryškindamas kontrastą tarp aprūpinimo be teisių suteikimo ir teisių suteikimo be aprūpinimo.

Gyvenimo šansai

Visiškai aišku, kad geriausia būtų buvę ministrui Martinezui atsakyti klausimu: o kodėl jūs negalite suderinti prekių gausumo ir jų prieinamumo visiems? Iš tikrųjų, kodėl? Ministras manė, kad aprūpinimas prekėmis – tik laiko, Jungtinių Valstijų embargo ir boikoto panaikinimo reikalas. Ko gero, jis pasirodė pernelyg didelis optimistas, netgi teoriškai. Be abejo, būtų visai kas kita, jeigu Jungtinės Valstijos ir kitos OECD šalys nutartų pagelbėti Nikaragvai, o ne smukdytų ją. Tačiau esminis klausimas išlieka. Pateikime jį dar kartą tokiais žodžiais, kurie būtų susiję su Nikaragva, bet kartu galėtų būti pritaikomi plačiau.

Tam tikrą laiką Somozos valdoma Nikaragva buvo ekonominiu požiūriu smarkiai besivystanti šalis. Bent jau apie tai mums pasakoja makroekonomikos duomenys. Tačiau naudojosi šiuo augimu tik mažuma. Dalyvavimo slenksčiai egzistavo ne tik politikoje, bet ir ekonomikoje; jie kūrė tvirtus barjerus prieinamumui. Augimas neįveikė šių barjerų, nes teisių suteikimo suvaržymai Nikaragvos visuomenėje buvo paprasčiausiai ne-

pašalinami. Tai būdinga daugumai besivystančių šalių. Senas įsitikinimas, kad, pervedus pinigus į trečiojo pasaulio šalį, pirmiausia dar labiau praturtės turtingieji, bet palengva pinigai „nusės" žemyn ir sukurs viduriniąją klasę, buvo paprasčiausiai klaidingas. Turtuolių turtingumas gali būti beribis, lygiai kaip ir jų cinizmas neturtingųjų atžvilgiu. Netgi geranoriško Pasaulio banko projektuose linkstama pagelbėti pasiturintiesiems – iš dalies dėl to, kad šiais projektais galima pasinaudoti tik ribotai, iš dalies dėl korupcijos, o nieko neturinčius taip ir palikti skursti. Kol nebus sulaužytos tradicinės teisės suteikimo struktūros ir sukurti pilietinės visuomenės elementai, makroekonominis augimas daugumai beveik nieko nereikš, kad ir kaip Tarptautinis valiutos fondas būtų patenkintas statistika.

Tačiau, kai šios struktūros sulaužomos, niekas dar nesibaigia. Pirma, tik labai nedaug šalių sugebėjo atrasti pakankamai tiesų kelią, vedantį ir į pilietinę visuomenę, ir į rinkos ekonomiką. Ko gero, tokios šalys tėra dvi – Britanija ir Jungtinės Valstijos, nors ir jų istorija kelia kai kuriuos klausimus. Kiek Britanijos pilietinė visuomenė buvo visuotinė tais laikais, kai klestėjo šalies ekonomika? Kiek imperijos ekonomika buvo panaši į rinką? Ir kiek pilietinė buvo Amerikos visuomenė vergijos laikais ar netgi jiems pasibaigus? Daugelis naujausių puolimų, nukreiptų prieš autoritarišką barjerų, suteikiant teises, gynimą, baigėsi naujų privilegijų formų atsiradimu – pavyzdžiui, save paskyrusių ir save įamžinančių funkcionierių *nomenklatūra*. Daug kas būgštauja, kad šiandien tai vyksta Nikaragvoje. Šiaip ar taip, klaidinga būtų manyti, kad vos tik sumažinamas politinis spaudimas, ekonomika būtinai ima plėtotis. (Ko gero, tai ir yra Generalinio sekretoriaus Gorbačiovo pro-

blema: jis tikėjosi, kad kultūrinis atvirumas padės pertvarkyti ekonomiką.) Ekonomikos pažangai reikalinga ištisa postūmių ir paskatų, susijusių su paslaptingiausiu faktoriumi – žmonių motyvacija, šarvuotė. Netgi pasiūlos ekonomikos šalininkų meduoliai ar disciplinos saugotojų rimbai negali visiškai garantuoti sėkmės. Žmonės privalo norėti daugiau ir kartu būti pasirengę atsisakyti šios dienos pramogų dėl didesnių ateities malonumų. Tai ir yra dvi didžiausios kliūtys, o tik politika negali jų įveikti. Ateina į galvą mintys apie protestantišką etiką ir kapitalizmo dvasią, apie žmonių prisitaikymo prie skurdo rato sulaužymą, apie išradingumą ir verslumą.

Interpretuojant čia pateiktą skirtį, faktiškai susiformavo dvi visiškai skirtingos mąstymo mokyklos. Vieną sudaro aprūpinimo šalininkai, kurie mano, kad didžiausias poreikis – tai ekonomikos augimas, prekių ir paslaugų gausėjimas, jų kokybės gerėjimas ir didesnė įvairovė. Žmonijos užduotį jie mieliau įsivaizduoja kaip žaidimą su teigiamais laimėjimais. Pažanga gali būti beskausmė. Žinoma, būtina pasistengti, tačiau už pastangas apdovanojama. Kad ir kaip būtų, pagrindiniai klausimai yra ekonominiai: reikia taip nukelti skurdo ribą, kad visi galėtų turėti daugiau. Teisių suteikimo šalininkai su tuo nesutinka. Jie teigia, kad egzistuoja kur kas sunkesni pasirinkimai, kad kartais reikia žaisti žaidimus be laimėjimo, kai viena pusė moka už tai, ką gauna kita. Pažanga – tai ne bendros pastangos nukelti skurdo ribą, bet grupuočių kova dėl šansų dalyvauti. Jie įvertinami tokiais parametrais kaip skaičius žmonių, kurie gali prieiti prie rinkos, taip pat viešojo ir visuomeninio gyvenimo aktyvumas apskritai. Taigi svarbiau-

si klausimai yra politiniai: jie skatina imtis sąmoningų veiksmų teisėms laiduoti ir prekėms perskirstyti.

Šias dvi stovyklas galime rasti visur, dažnai jas abi net vienoje politinėje grupuotėje. Nuo XVIII a. revoliucijų iki maždaug 1848 m. dauguma liberalų buvo teisių suteikimo šalininkai. Jie ne be reikalo graužėsi, kad burke'ai ir tocqueville'ai jiems priminė jų revoliucijų kainą. „Mes atsisakėme visų tų gerų dalykų, kuriuos galėjo garantuoti senoji tvarka, bet negavome nieko gero iš to, ką gali pasiūlyti mūsų naujoji valstybė." Vėl viskas kaip Nikaragvoje? Ne, Amerika – tokią ją maždaug 1830 m. matė prancūzų aristokratas Tocqueville'is. Bet greitai kovotojai už gausesnių teisių suteikimą atkreipė dėmesį į aprūpinimą. Liberalai manė, kad gana to, kas yra. Kitaip tariant, jie suskilo. Kai kurie netgi nelaikė esant reikalinga lygybės prieš įstatymus papildyti politiniu dalyvavimu, o ką jau kalbėti po pusšimčio metų apie gerovės valstybės paslaugas. Kiti toliau kovojo, kad šios teisės būtų suteiktos, nors jų entuziazmas galbūt blėso. Į sceną įžengė kita teisių suteikimo partija – socializmas. Mūšis įvairiais būdais ir formomis tebevyksta iki šių dienų: tarkime, kaip kova tarp „Naujosios sutarties atstovų" *(New Dealers)* ir neoliberalų, tarp Keyneso ir Friedmano šalininkų.

Tęsiant šią analizę, bus daug progų grįžti prie minėtų dviejų stovyklų, bet dabar, pasakodami istoriją, turime žengti dar vieną žingsnį. Skirtys yra geras dalykas, bet didžiausią naudą gauname dar kartą sujungdami atskirtas dalis ir, tai padarę, ką nors sužinodami. Tarkime, kad teisių suteikimo ir aprūpinimo lygį galime aprašyti kokiu nors skalės nuo 1 iki 10 skaičiumi. Toliau tarkime, iš dalies sąmoningai savavališkai, kad Somozos Nikaragvoje teisių suteikimo lygį galima įvertin-

ti skaičiumi 2 iš 10, o aprūpinimo – 6 iš 10. Sakykime, kad šis santykis Ortegos Nikaragvoje yra atvirkščias: būtent teisių suteikimas yra 6, o aprūpinimas – 2. Sudauginus abu skaičius (tam irgi reikia padaryti daug prielaidų), žmonių gerovės lygis abiem atvejais atrodo labai panašiai: du kart šeši lygu šeši kart du. Nejaugi visiškai nieko neįgyta ir neprarasta?

Ginčytis dėl to būtų labai kvaila. Tačiau toks socialinės aritmetikos eksperimentas turi prasmę. O ji tokia: norint pakelti žmonių gerovę, būtini abu dalykai: suteikti teises ir aprūpinti. Žmonėms reikia prieiti prie rinkos, prie politikos ir kultūros, tačiau šie pasauliai taip pat turi pasiūlyti daugybę įvairių pasirinkimų. Visuomenė, kuri negali pasiūlyti ir vieno, ir kito, jokiu būdu negali būti laikoma tikrai civilizuota.

Aš užsiminiau, kad žmonių gerovei būtina ir suteikti teises, ir aprūpinti. Reikia sąvokos, apibrėžiančios abiejų dalykų junginį. Galima sakyti, kad „gerovės" sąvoka, kurią vartoja gerovės ekonomistai, yra tinkama, tik reikia nacionalinio skaičiavimo matus papildyti tam tikrais socialiniais rodikliais. Tačiau žodžiai turi savo istoriją, ir žodis „gerovė" visam laikui įgijo konotacijų, kurios čia būtų ne vietoje. (Įdomu, kad tai yra teisių suteikimo konotacijos, netgi techninėse diskusijose apie gerovės valstybę.) Todėl siūlau vartoti kitą terminą. Tai „gyvenimo šansai". Gyvenimo šansai yra suteiktų teisių ir aprūpinimo rezultatas. Iš principo juos turėtų būti galima išmatuoti. Praktiškai šalis bent jau galima aprašyti atsižvelgiant į jų siūlomų gyvenimo šansų lygį; tas pats pasakytina apie jose esančias grupes, kategorijas, klases.

Čia turiu paprašyti skaitytojų atleisti už tai, kad pridedu pastabą tiems, kurie galbūt skaitė kai kurias anks-

tesnes mano knygas. Prieš keletą metų aš išleidau straipsnių rinkinį, pavadintą *Gyvenimo šansai* (*Life Chances*). Ši gana patraukli sąvoka kur ne kur pasirodo literatūroje, keletą kartų – Maxo Weberio kūriniuose. Anuo metu aš apibrėžiau sąvoką dviem kokybiškai skirtingais elementais, kurie istoriškai susiję labai sudėtingais ryšiais: tai „pasirinkimai ir saitai" *(ligatures)*. Pasirinkimai – tai variantai, kurie yra atviri žmonėms; saitai – koordinatės, įprasminančios tuos pasirinkimus. Aišku, kad sąvoka „saitai" yra sudėtingesnė. Aš turėjau galvoje tas gilias kultūrines sąsajas, kurios padeda žmonėms atrasti savo paskirtį pasaulyje. Praeityje, o daugeliui netgi šiandien saitai siejasi su šeima, kilimo vieta, religija, bet galimi ir kiti, gilūs kultūriniai ryšiai, užimantys pirmųjų vietą. Manc tuo metu domino pasaulis, kuriame gausu pasirinkimų, bet maža prasmės, egzistencialistinis pasaulis tuo atžvilgiu, kad viskas, kas jame vyksta, yra *acte gratuit*, tikras lošimas su nieku. Aš veikiu – vadinasi, aš esu. Tai jaudinanti, sunki tema, kuri labai akivaizdžiai susijusi su moderniuoju pasauliu. Tai, ką kai kurie vadina grįžimu prie šventų dalykų, rodo orientaciją praradusių visuomenių poreikį ieškoti prasmės. Čia esama ir rizikos. Kur Dievas atrodo miręs, nebetoli iki netikrų dievų. Jie apgavo ne vieną, o kai kurie netgi sekė paskui juos visą kelią iki pat Jonestowno. Gali būti, kad masinė pastoriaus Joneso 916 sekėjų iš Amerikos žmogžudystė – savižudybė Gajanoje yra pasaulio be saitų simbolis*. Taigi, negaliu niekaip sušvelninti požiūrio, jog pasirinkimai turi turėti prasmę, kad taptų kuo nors daugiau, o ne vien pagrindo neturinčiais moksliniais dariniais. Saitai yra gyvenimo šansų dalis tikrąja šio žodžio prasme. Tačiau socialinės analizės sumetimais aš tada susidomėjau kitu sąvokos, kokią ją anksčiau pa-

vartojau, aspektu – pasirinkimais. Šie samprotavimai – tai bandymas patikslinti pasirinkimų sąvoką ir paversti ją kiek veiksmingesne.

Vienu požiūriu gyvenimo šansai yra pasirinkimai tiek teisių suteikimo, tiek ir aprūpinimo aspektu. Kaip tik todėl jie vadinami šansais, o ne priešingai – rezultatais, laimėjimais ar realiais žmonių veiksmais. Teisių suteikimas, leisdamas ką nors įgyti, atveria galimybes. Netgi universiteto laipsnis arba garantuotos minimalios pajamos šiame kontekste yra ne tikslas pats savaime, bet pradinė sąlyga, leidžianti siekti kitų tikslų, asmeninių ar visuomeninių. Tas pats ir su aprūpinimu. Prekės, paslaugos ir daugybė kitų trokštamų dalykų turi būti prieinami; bet nė viena visuomenė neturėtų asketui drausti jas niekinti arba atsiskyrėliui – su pasibjaurėjimu nuo jų nusisukti. Gyvenimo šansų sąvoka turi slaptą laisvės atspalvį. Visuomenė, kuri stengiasi jėga primesti gyvenimo stilių, kuri kontroliuoja realų žmonių gyvenimą, nėra laisva visuomenė – nesvarbu, ar tai kontroliuoja Didysis brolis ir jo slaptoji policija, ar viso labo tik moralinis socialinės demokratijos tironiškas įtikinėjimas. Šie du dalykai skiriasi, bet laisva visuomenė yra ta, kuri siūlo galimybes ir prievarta nebruka būdų, kaip jomis naudotis. Taigi laisvės užduotis – dirbti, o jeigu reikia, tai ir kovoti, kad gausėtų gyvenimo šansų. Kartais, šito siekiant, reikia visą dėmesį skirti teisių suteikimui, kartais svarbesnis tampa aprūpinimas, tačiau visada reikia dar daug nuveikti. Niekada nebūna, kad pakankamas skaičius žmonių turėtų pakankamai gyvenimo šansų. Liberalas, kuris nustoja ieškoti naujų galimybių, nustoja būti liberalu.

Tai tikriausiai gražūs žodžiai ar bent jau gražūs nurodymai. Bet kada pradedame vartoti sąvokas, apibrėž-

tas šiame skyriuje, neabejokime vienu dalyku. Politikos ir ekonomikos, dalyvavimo galimybių ir gyvenimo lygio, įėjimo bilietų ir pasirinkimų, kurie laukia įėjusiųjų, skirtis – trumpai tariant, teisių suteikimo ir aprūpinimo skirtis – yra naudinga. Tačiau šie dalykai negali būti pakeisti vienas kitu, nors gali atrodyti priešingai. Kontrastas tarp teisių suteikimo šalininkų ir aprūpinimo šalininkų reiškia ne tai, kad visada gali būti tik arba viena, arba kita ir kad „Martinezo paradoksas" iškelia mums neišvengiamą dilemą. Akcentai, slenkant laikui, gali keistis, be to, egzistuoja sąlygos, kada reikia rinktis viena arba kita, tačiau pagrindinis moderniojo socialinio konflikto bruožas yra toks: jis gali skatinti abu dalykus. Jis gali gausinti gyvenimo šansus. Laisvės užduotis dvidešimtojo amžiaus pabaigoje vėl tampa surasti svertus, kurie leistų vienu metu plėtoti ir suteikiamas teises, ir aprūpinimą. Kaip tik tai kadaise darė tarpukario reformatoriai Williamas Beveridge'as ir Johnas Maynardas Keynesas. Žvelgiant atgal į XIX a. iki pat Wilhelmo von Humboldto, ateina į galvą ir kiti vardai. Tai, ką aš pavadinau dviguba XVIII a. buržuazine revoliucija, priklauso tam pačiam liberaliam moderniosios istorijos vadovėliui. Ji taip pat suteikia progą suraišioti visus konceptualinius galus, kurie iki šiol, mums plėtojant pagrindinę samprotavimų giją, kabojo palaidi.

Modernybė

„Buržuazija suvaidino istorijoje nepaprastai revoliucinį vaidmenį. Šią knygą įkvėpė apmąstymai apie šią neatremiamą revoliuciją, įveikiančią visas kliūtis ir netgi dabar žengiančią pirmyn tarp jos pačios sukurtų

griuvėsių. Kai Europos tautas valdė aristokratijos palaikoma karaliaus valdžia, visuomenė, nors ir buvo labai engiama, džiaugėsi keliomis laimės rūšimis, kurias šiandien sunku įvertinti ar net įsivaizduoti. Buržuazija visur, kur tik ji įgijo valdžią, sunaikino visus feodalinius, patriarchalinius, idilinius santykius. Ji negailestingai sutraukiojo margus feodalinius pančius, kurie rišo žmogų prie jo prigimtinių viešpačių, ji paskandino švenčiausią religinės ekstazės, riteriško entuziazmo aistrą. Tačiau, atsisakę mūsų protėvių socialinės padėties ir netvarkingai išdraikę sau už nugaros jų institucijas, idėjas ir papročius, kuo visa tai pakeitėme? Visi nusistovėję, aprūdiję santykiai ir juos lydintys per amžius garbinami prietarai ir pažiūros nušluojami, o visi iš naujo suformuojami santykiai pasensta, nespėję sukaulėti. Visa, kas luomiška ir sustingę, išnyksta; visa, kas šventa, išniekinama. Religingi žmonės kovoja prieš laisvę, o laisvės mylėtojai puola religijas; kilnios ir didžiadvasiškos sielos garbina vergovę, o menki, liokajiški protai skelbia nepriklausomybę; sąžiningi ir apsišvietę piliečiai tampa visokios pažangos priešai, o žmonės be jokio patriotizmo ar moralės pasidaro civilizacijos ir švietimo apaštalai."

Kas šis nežinomas autorius, derinantis pažįstamus frazės vingius su mažiau pažįstamais ir sukuriantis keistą pagyrų ir kaltinimų samplaiką? Prisipažįstu padaręs siaubingą dalyką – sudėjęs dviejų didžių XIX a. autorių tekstus į vieną dirbtinį tekstą, netgi praleidau keletą nepatogių vietų. Be abejo, tai *Komunistų manifesto* ir *Apie demokratiją Amerikoje* autoriai Marxas ir Tocqueville'is. (Pridedama atskira pastaba, nurodanti originalius tekstus, iš kurių sukurtas šis dirbtinis tekstas.)[9] Niekas nesupainios šių dviejų autorių, skaitydamas juos norma-

liai. Prancūzų aristokratas ir buvęs valstybės ministras respublikonas buvo modernistas per prievartą, kuriam Amerika padarė didelį įspūdį, tačiau ir gąsdino savo užkrečiamumu; vokiečių mokslininkas ir buvęs revoliucijos organizatorius buvo ciniškas modernistas, kuriam jokie realūs dalykai nedarė įspūdžio, bet jis tikėjosi radikalių permainų. Tačiau jų abiejų pateikti modernybės esmės įvertinimai buvo pakankamai artimi, todėl bandymas iš jų tekstų padaryti vieną nėra visiškai beprasmis.

Pirma, ir Marxas, ir Tocqueville'is pripažino, kad dviguba buržuazijos revoliucija reiškė atsisveikinimą su idiliškesne praeitimi ir jos dangiškomis ekstazėmis. Žmogaus atsisveikinimas su savo susikurta kūdikyste yra kartu ir atsisveikinimas su stabilių žmonių santykių, sutvirtintų statuso barjerais, šiluma. „Visa, kas tvirta ir sustingę, išnyksta." „Visi nusistovėję, aprūdiję santykiai suardomi." Senieji saitai sutraukyti. Aristokratas Tocqueville'is jautriau išgyveno praradimą, bet netgi Marxas parodo šiokią tokią nostalgiją, aprašinėdamas ikimodernųjį pasaulį, dabar išnykusį visiems laikams.

Kas užpildė tuštumą, kai kilnumas, ištikimybė, bendrumas žlugo nuo naujų interesų spaudimo? Širdies gilumoje Marxas ir Tocqueville'is sutinka su atsakymu, tačiau kyla pagunda pridurti, jog jie sutinka skirtingai. Prie atsakymo jie tikrai prieina skirtingais keliais. Marxas numato teisių suteikimo revoliuciją, bet jis domisi beveik vien tik kapitalizmu, didžiąja modernybės aprūpinimo jėga. Tocquevill'is savo ruožtu ilgisi gyvenimo, kuris buvo kupinas pasirinkimų, tačiau buvo prarastas su *ancien régime*, bet labiausiai jį domina, ar demokratija, arba vienodos teisės visiems, kada nors pajėgs sukurti tokią aprūpinimo gausybę.

Taigi tokie yra klasikinių socialinės dinamikos teorijų elementai: modernybė (vadinama dar daugeliu kitų vardų), didžiosios kapitalizmo ir demokratijos jėgos ir švyturiai ateičiai – pilietinės visuomenės variantai. Apsistokime akimirkai ties jais, idant galėtume išsiaiškinti nuolat besikartojančias sąvokas ir pabrėžti kritinį metodologinį šios esė pagrindą, kuris yra toks: sąvokų negalima painioti su realybe. Nėra nei kapitalistinės, nei demokratinės visuomenės; netgi „moderni visuomenė" yra samprata, kuri net geriausiais laikais įgyvendinama tik netobulai, o pilietinė visuomenė visada išliks siektinu tikslu.

Įvade aš aiškinau, kad žodį „modernus" vartojo jau šios esė moto autorius George'as Hakewillas (jis, tebūnie prisiminta, atsisakė „juodinti modernybę" dar 1635 m.), buvo jis vartojamas ir anksčiau. Tiesą sakant, modernizmo herojų galerijos, kurią ruošiuosi sukaupti, dėstydamas savo argumentaciją, tėvas yra Erazmas Roterdamietis. Erazmas gimė (tikriausiai) 1466 m., o mirė 1536 m. Jis norėjo reformos, nors ir ne protestantiškos reformacijos, kuri iš tikrųjų buvo revoliucija. Jis sugebėjo palikti savo religinį ordiną ir gerokai vėliau netgi atsispirti kardinolo purpurui, bet išliko nepaprastai įtakingas rašytojas bei patarėjas, su kuriuo pažangūs žmonės siejo savo viltis, o įsitvirtinę – savo baimes (nors pats Erazmas gyveno griežtą gyvenimą ir kartais žiauriai paniekindavo radikalesnius savo gerbėjus). Jis suderino didžiųjų pasikeitimų erą su visais tokios padėties dviprasmiškumais. Atrakindamas duris į naują pasaulį, jis tuo pat metu stipriai jas laikė, norėdamas įsitikinti, kad minia jų neišlauš.

Erazmas buvo nepaprastas keliautojas. Jis išvažinėjo Europą skersai ir išilgai tais laikais, kai tokios kelionės

buvo labai nepatogios, ypač vizitai pas draugą Thomasą More'ą per Lamanšą. Netgi jo mobilumas atrodo simptomiškas. Jeigu yra nors vienas bruožas, kuris minimas visuose modernybės apibrėžimuose, tai šis bruožas yra judėjimas. Jis apima ir žmonių judėjimą geografinėse erdvėse, ir jų kilimą arba smukimą socialiniais laiptais. Modernūs žmonės pajėgia palikti savo paveldėtą būstą. Seras Henry Maine'as manė atradęs savą istorijos dėsnį, kai 1861 m. *Senojoje teisėje* (*Ancient Law*) rašė: „Galime pasakyti, jog pažangių visuomenių judėjimas iki šiol buvo tiktai judėjimas nuo Statuso prie Sutarties". Socialiniai dėsniai paprastai turi daugiau išimčių, negu norėtų jų atradėjai; akivaizdu, jog ne visos visuomenės judėjo šia kryptimi, be to, nė viena visuomenė neužbaigė kelio. Egzistuoja Pietų Afrika; daugelyje pasaulio šalių kyla rasiniai klausimai; lyčių klausimo istorija nebaigta; žinoma, egzistuoja ir daugybė aiškiai ikimodernių visuomenių. Tačiau tendencija iš anksto nustatytą socialinę padėtį keisti sutartine nekelia jokių abejonių. Tebėra „turtuolių savo pilyse" ir „vargšų prie jų vartų", bet šiais laikais mažai kas betiki, kad „Dievas sukūrė juos – didingus ar menkus – ir nulėmė jų luomą".

Visa tai aprašyta ne kartą; faktiškai tai tikroji socialinio mokslo tema. Šioje esė labiausiai mus domins tas modernybės aspektas, kad ji pakeitė suteikiamų teisių apribojimų pobūdį. Moderniose visuomenėse egzistuoja prielaida, kad suteikiamos teisės nėra susiję su kasta arba luomu. Veikiau čia susiduriame su barjerais, kuriuos nebūtina sulaužyti, norint juos perkelti. Įvykus modernybės revoliucijoms, teisių suteikimas taip pat tapo iš principo derybų objektu. Dažnai derybos būna sunkios, jos nutrūksta, sukelia susidūrimus prie balsavimo

urnų, tribūnose ir gatvėse. Tačiau modernusis socialinis konfliktas prarado tam tikrą absoliutų istorinio susiskirstymo pobūdį. (Ten, kur jis vis dar atrodo absoliutus, kaip tik judama nuo statuso prie sutarties.) Konfliktas irgi tapo takesnis. Jis – prijaukinta kaitos jėga.

Kyla pagunda įrodinėti, kad demokratija ir kapitalizmas yra neišvengiami modernybės padariniai, bet istorija nėra tokia geraširdiška. Be sutarties (Maine'o vartota prasme) negalėtų egzistuoti nei demokratija, nei kapitalizmas, tačiau juk yra keli kitokie moderniųjų visuomenių modeliai. Kartais atrodo, jog ne pavėlavusieji į modernųjį pasaulį pasirinko – arba turėjo pasirinkti – *Sonderwegą* – savo ypatingą kelią pirmyn, bet ankstyvieji modernistai atrado unikalų kelią į modernybę. *Protestantizmo etikos ir kapitalizmo dvasios* žavesys yra kaip tik tai, kad ji pritaikoma tiems, kurie išpažino kalvinizmo etiką, ypač Britanijoje, ir, nepaisant visų užuominų apie Prancūziją, *Demokratija Amerikoje* – pirmiausia apie Ameriką. Taigi demokratija ir kapitalizmas yra ypatingi būdai teisių suteikinėjimui materialiam aprūpinimui tobulinti moderniajame pasaulyje. Juos reikia suvokti kontekste, atsižvelgiant tiek į tironiją ir socializmą, tiek ir į daugybę hibridų, prie kurių mes dar turėsime progos sugrįžti.

Demokratijos neaiškumai jau buvo ne kartą nurodyti. Tocqueville'is nekalbėjo apie konstitucinius apribojimus ir atsvaras, o ką jau kalbėti apie parlamentinį valdymą. Tačiau moderniems politinės demokratijos teoretikams nerūpi pamatinės socialinės lygybės sąlygos, kurias turėjo galvoje Tocqueville'is. Aš netikiu, kad šiuos neaiškumus galima patenkinamai pašalinti. Todėl ten, kur reikalingos griežtos sąvokos, vengsiu žodžio „demokratija". Su demokratija susiję instituciniai politiniai

klausimai bus aptariami 3 skyriuje; ten bus ginama mišri konstitucija. Antra vertus, demokratija, kaip ją suprato Tocqueville'is, yra 2 skyriaus, skirto pilietybės klausimams, tema.

Kalbant apie kapitalizmą, nėra taip lengva išspręsti apibrėžimo problemas. Tiesą sakant, sąvoka net nėra labai neaiški. Ji nurodo ekonominę sistemą, kurią apibūdina trys pagrindiniai elementai: *privatūs veikėjai* koordinuoja savo ekonominę veiklą per *rinką*, siekdami kaupimo ir *augimo*. Šiuos ryšius galima nusakyti ir kitaip, pavyzdžiui, naudojantis parankia Peterio Bergerio fraze: „iniciatyvių individų arba kompanijų gamyba rinkai, kurios tikslas gauti pelną"[10]. Kad ir kaip būtų, privati nuosavybė, rinka ir augimas figūruoja visada. Kapitalizmas nebūtinai turi būti industrinis; pirmieji du moderniojo kapitalizmo šimtmečiai buvo visų pirma komerciniai, o paskutinysis kapitalizmo pakilimas buvo daugiau finansinis negu industrinis. Tačiau industrinis kapitalizmas neabejojamai dominavo nuo industrinės revoliucijos laikų, kuriems ir skirta ši analizė. Kapitalizmas visada siekia vis daugiau didesniam žmonių skaičiui, ir tarp ekonominio augimo modelių jis yra sėkmingiausias.

Jau sakiau ir dar kartą pakartosiu, kad kapitalistinės visuomenės nėra ir kad jokia reali situacija negali būti apibūdinta kaip „kapitalistinė" (su visomis įmanomomis išlygomis). Pirmiausia tai reiškia, kad istoriškai nė vienoje visuomenėje pakankamai neišryškėjo tokie ekonominio augimo, sąlygoto privačios iniciatyvos rinkoje, bruožai, kad būtų galima visuomenę šitaip apibūdinti. Įvairios kapitalizmo atmainos galėjo būti kai kurių šalių ekonominės ir socialinės plėtros varomosios jėgos, bet realūs plėtros būdai beveik visada būdavo įvairių

jėgų derinys. Tie, kurie aukština ekonominę Vokietijos sėkmę iki 1913 m. arba Japonijos stebuklą po 1945 m., gali vartoti žodį „kapitalizmas", tačiau abiem atvejais pagrindinį vaidmenį vaidino valstybės veikėjai, be to, abejotina, ar vyraujančios ekonominės veiklos koordinavimo sistemos šiose šalyse gali būti tikrai pavadintos rinka. Socializmas taip pat siekia augimo greičiau valstybės, o ne privačių veikėjų pastangomis; greičiau planais, o ne rinka; disciplina, o ne iniciatyva. Ekonominiu požiūriu toks metodas nėra labai efektyvus, tačiau jis turi akivaizdžių kompensacinių pranašumų, nes kitaip nebūtų taip ilgai išsilaikęs. Be to, realiai egzistuojančių socializmo variantų yra ne mažiau negu realiai egzistuojančių kapitalizmo variantų.

Teiginys, kad kapitalistinės visuomenės nėra, turi ir kitokią prasmę. Kad galėtų veikti kapitalistiniai metodai, būtinos tam tikros pradinės sąlygos. Viena jų – tai darbo santykių grindimas sutartimi, o ne statusu. Galimybės dalyvauti rinkoje anaiptol nėra savaime suprantamas dalykas, kaip ir „dvasia", kuri skatina žmones pirmiausia galvoti apie augimą, o tik paskui apie vartojimą. Tačiau turėtume atsargiai vertinti prielaidą, kad rinkos ekonomika suponuoja rinkos visuomenę. Kelios sėkmingiausios kapitalistinės ekonomikos klestėjo esant autoritariškoms ir jokios lygybės nepripažįstančioms socialinėms sąlygoms. Kaip rodo Nikaragvos pavyzdys, negalima netgi tarti, jog egzistuoja tai, ką Adamas Smithas vadino „natūralia pertekliaus pažanga"[11]. Smithas, kaip paprastai, šiuo klausimu nemąsto naiviai. Jo teiginyje apie klestėjimo plitimą yra svarbi išlyga: ši pažanga atsiranda „gerai valdomoje visuomenėje". Netgi šio kapitalizmo tėvo manymu, dar šis tas turi egzistuoti, kad sukauptas turtas taptų suteikiamomis teisėmis.

„Šis tas" yra pilietinė visuomenė. Ši sąvoka lydės mus visoje esė. Detaliau ji bus svarstoma kitame skyriuje ir nuolatos grįšime prie jos vėliau, kol pagaliau paskutiniame skyriuje bus aptarta pasaulinė pilietinė visuomenė. Pilietinė visuomenė – tai piliečių tikrąja šio žodžio prasme visuomenė. Tai veikiau civilizacijos, o ne gamtos produktas. Kai Davidas Hume'as aiškino žodį „pilietinis"[12], jis jau galėjo remtis tradicija, kurią tikriausiai pradėjo Johnas Locke'as *Esė apie pilietinę valdžią* (*Treatises on Civil Government*), kartu jis įkvėpė Adamą Fergusoną parašyti *Pilietinės visuomenės istoriją* (*History of Civil Society*). Pilietinės visuomenės visada yra modernios; jos nebūtinai yra kapitalistinės, nors, jeigu nori pateisinti savo pavadinimą, tai siūlo iniciatyvos ir augimo galimybes; jos demokratiškos bent tuo, kad visiems suteikia pagrindines teises. Tad esama daugybės ryšių tarp moderniosios visuomenės teikiamų gyvenimo šansų ir pilietinės visuomenės. Svarbiausia tai, kad be pilietinės visuomenės sąlygų negali būti laisvės. Tocqueville'is sukaupė visą drąsą, kad aprašytų moderniosios pilietinės visuomenės galimybę ir neparodytų jos baisiai patrauklios, tuo tarpu Marxas nukėlė jos atsiradimą į neįsivaizduojamai tolimus laikus ir taip padarė ją nerealią. Abu atliko mums meškos paslaugą. Immanuelis Kantas geriau žinojo, ko reikia teisingumo ir laisvės sąjungai, ir pavadino ją pilietine visuomene.

2. PILIETYBĖ IR SOCIALINĖ KLASĖ

Nelygybės šaknys

Gyvenimo šansai niekada neskirstomi po lygiai. Nežinome tokios visuomenės, kurioje visi vyrai, moterys ir vaikai turėtų vienodas teises ir mėgautųsi tokiu pačiu aprūpinimu. Nežinome netgi tokios, kurioje visi vyrai turėtų vienodą statusą. Tikriausiai tokia būklė yra neįmanoma. „Panašūs žmonės nesudaro valstybės", – sakė Aristotelis. Jeigu visi būtų panašūs arba bent jau beveik panašūs, galėtų egzistuoti iš žmonių sudarytos smėlio kopos ar kitokie molekuliniai dariniai, sukurti iš elementų, tačiau nebūtų struktūros, prasmės, pažangos. Visuomenė yra būtina, nes skirtingi žmonės turi sukurti bendras institucijas tam, kad galėtų išgyventi ir auginti palikuonis. Jų skirtumai turi reikšmės galų gale bent tiek, kiek įvairūs jų interesai susikerta, o galbūt ir todėl, kad kai kurie individai sugeba primesti kitiems savo valią jėga arba piktos akies dėka.

Samprotauti apie šiuos dalykus dvidešimtojo amžiaus pabaigoje vėl tapo populiaru. Staiga nei iš šio, nei iš to filosofai, ekonomistai ir politikos teoretikai vėl prakalbo apie visuomenės sutartį. Dažniausiai šio domėjimosi priežastys šiandien skiriasi nuo tų, kurios buvo prieš du, tris ar keturis šimtmečius[1]. Tada autoriai nuo Hobbeso ir Locke'o iki Hume'o ir Rousseau įrodinėjo, kad

kai kurie sąmoningos socialinės tvarkos elementai yra būtini. Pilietinių perversmų įkarštyje jie mėgino įtvirtinti įstatymo valdžią ir pilietinį valdymą. Šiandien jausmas, kad valdžia ir įstatymas yra visur, labai paplitęs. Pagrindinis „sutarties" klausimas yra toks: kokios mažiausios valdžios pakanka įstatymams ir tvarkai garantuoti. Netgi tie, kurie santūriai kalba apie minimaliąją valstybę, reikalauja, kad socialinių institucijų, tokių kaip nuosavybė arba demokratija, egzistavimas būtų pagrįstas. Visuomenės sutartis atrandama iš naujo, ieškant pamatinių struktūrų įvairiausių superstruktūrų džiunglėse.

Visa tai yra labai gerai, tik reikia iki galo suprasti vieną dalyką. Visuomenės sutartis nėra nekintamas politinio kūno skeletas. Ji nėra duota kartą visiems laikams, ji gali kisti. Net Amerikos konstituciją, kuri buvo pati artimiausia sąmoningai visuomenės sutarčiai visoje moderniojoje istorijoje ir, žinoma, iš dalies buvo aštuoniolikto amžiaus diskusijų ta tema rezultatas, reikėjo pataisomis, teismo nuosprendžiais ir praktika pritaikyti gyvenimui, kad ji galėtų išlikti. Visuomenės sutartis yra ne visuomenės pagrindas, bet istorijos subjektas. Kiekviena karta rašo ir perrašo ją iš naujo. Išliekantys jos elementai geriausiu atveju tėra visuomenės gramatika; visa kita kinta, gali būti taisoma, bet kartu gali ir blogėti. Klausimas yra ne tas, ar mes turėtume grįžti prie amžinųjų visuomenės sutarties straipsnių, bet – kaip mes galėtume iš naujo surašyti tokius straipsnius, kad, pasikeitus sąlygoms, laisvė plėstųsi.

Vis dėlto truputis gramatikos padeda suprasti kalbą. Nėra reikalo čia svarstyti žmonių prigimtinės nelygybės klausimo, užteks pasakyti, jog žmonių motyvai ir interesai skiriasi ir jog visos visuomenės atrado būdus, kaip tvarkyti šiuos skirtumus, kad jie būtų koordinuojami ir

subordinuojami. Darbo pasidalijimas koordinuoja skirtingas užduotis siekiant bendro efekto; socialinis susisluoksniavimas subordinuoja vienus kitiems, taikydamas vertybių skalę, pagal kurią vieni rangai yra aukštesni, o kiti – žemesni. Abu šie principai, ypač subordinacija, reikalingi grupės ir organo, kurie nustato taisykles. Vieni kalba apie hegemoniją, kiti – tiesiog apie valdžią. Gramatikoje, kuri čia naudojama, senoji skirtis tarp „susivienijimo sutarties" ir „dominavimo sutarties" geriausiu atveju teturi analitinę naudą. Praktiškai sunku mąstyti apie žmonių susivienijimą, neturintį dominavimo elemento. Kur yra visuomenė, ten yra ir valdžia.

Kai kurie autoriai mieliau remiasi ne tokia ortodoksiška gramatika ir atskiria šias dvi sutartis. Jie svajoja apie susivienijimą be jokių dominavimo elementų[2]. Tai jų kalbos paveikia revoliuciniais pakilimo momentais. Kitu laiku jos mažai naudingos, nebent paruošia žmones neįprastoms dienoms, kurios negali trukti ilgai. Kaip visos absoliučios perspektyvos, šios kalbos atitraukia nuo užduočių, kylančių realiems žmonėms realiose sąlygose. Jos siejasi su valdžios prijaukinimu, o ne su jos panaikinimu. Suprantama, valdžia niekada nebūna geranoriška. Visuomenė nėra miela, bet ji būtina. Tad klausimas yra toks: kokiu būdu valdžią ir jos kuriamą nelygybę galima būtų geriausiai panaudoti laisvės labui?

Moderniosios visuomenės jau yra šiek tiek pasistūmusios šio tikslo link. Aristotelio teiginys apie panašius žmones, kurie nesudaro valstybės, nebuvo toks švelnus, kaip gali pasirodyti iš pavienės citatos. Pirmuosiuose jo *Politikos* skyriuose gausu teiginių, kuriuos mes laikytume visiškai nepriimtinais. Aristotelio manymu, vergai nėra valstybės dalis, nes jie vergai „iš prigimties". Moterys šiek tiek skiriasi nuo vergų, tačiau ir jos „iš

prigimties" menkesnės už vyrus. Vaikai, bent jau laisvųjų žmonių vaikai, užaugę bus piliečiai, bet dabar dar nėra. Čia aiškiai susiduriame su įtraukimo problema, kuri lydėjo žmonijos istoriją ištisus šimtmečius; daug kas pasakytų, jog ji dar neišspręsta. Tačiau aišku, kad moderniosiose visuomenėse egzistuoja kilnesnė samprata, kas joms priklauso ir kas ne, negu ta, kuria rėmėsi Aristotelis.

Kaip ji atsirado? Net geranoriškas šio ir kitų dviejų skyrių skaitytojas negalės nepastebėti melancholiją keliančio socialinės analizės silpnumo. Yra teorija apie tai, kaip vyksta keitimasis, ir yra istorija. Teorija nėra bloga: ji atkreipia mūsų dėmesį į tam tikrus veikėjus ir motyvus ir net padeda numatyti galutinį rezultatą. Tačiau žmonijos pažanga vyksta ne taip paprastai. Atsitinka įvairių dalykų dėl priežasčių, kurių nenumato teorija, ir kaip tik tada, kai jų apskritai neturėjo atsitikti. Šiame skyriuje dėstomi daugiau teoriniai dalykai, todėl jis paprastas ir aiškus; kituose bus tyrinėjami kai kurie realiosios pilietybės ir laisvės politikos klaidžiojimai.

Nevienodas gyvenimo šansų pasiskirstymas yra valdžios struktūrų rezultatas. Vieni žmonės užima tokią padėtį, kad gali sukurti įstatymą, pagal kurį bus vertinama kitų padėtis. Daug šimtmečių atrodė, kad tai daryti pajėgia tik labai nedaugelis; liaudis beveik nekritikavo karaliaus valdžios. Net ir tada buvo geri valdovai ir blogi valdovai (kažkur tarp jų dar buvo didūs valdovai). Pamažu vis daugiau žmonių buvo įtraukiama į įstatymų kūrimą, nors jų laikymąsi dar vis prižiūrėjo mažuma. Skiriasi čia ne tik laikai, bet ir vietos. Tam tikra demokratija buvo labiausiai būdinga tam tikroms „susivienijimo" saloms dominavo vandenynuose. Dažnai jos sutapdavo su miestais: pradedant graikų *poliais* ir

baigiant viduramžių *burgais*. Modernybės atsiradimas gali būti apibūdinamas ir kaip nuoseklus tokio patyrimo plitimas. Kai kelių žmonių valdžią pradėjo kontroliuoti daugiau ir pagaliau – daug žmonių, nelygybė prarado savo fatališką, neišvengiamą pobūdį, o visuomeninę padėtį tapo bent jau iš principo įmanoma įgyti arba prarasti. Kelias nuo statuso prie padėties buvo kartu ir kelias nuo statuso prie klasės.

Gerai, kad visuomenė nėra miela. Jeigu ji būtų tokia, vyrai ir moterys, kaip sakė Immanuelis Kantas, „gyventų pastorališką Arkadijos gyvenimą, savipakankamą, kupiną sutarimo ir abipusės meilės. Tačiau visi žmonių talentai amžiams liktų snausti nežinioje, o žmonės, tokie pat geraširdžiai, kaip jų globojamos avys, vargu ar sugebėtų suteikti savo egzistencijai didesnę vertę, negu verta jų gyvulių egzistencija". Žmogaus „nevisuomeniškas visuomeniškumas" yra geluonis, sukeliantis antagonizmus, iš kurių kyla pažanga, taip pat ir daugiau gyvenimo šansų, kuriuos teikia tobulesnė visuomenės sutartis. Valdžia sukuria ne tik nelygybę, kartu ji dovanoja ir konfliktą. Ji sukuria suinteresuotumą pasikeitimais ir suinteresuotumą *status quo*. Bet šis suinteresuotumas vienaip įkūnijamas hierarchijos pasaulyje, o kitaip – pasaulyje, kurį valdo sutartis. Būtų labai įdomu pasamprotauti apie ikimodernųjį socialinį konfliktą kitame kontekste. Ar tai buvo tik elitų kova? Kokią svarbą, išlaikant valdžią, turėjo formulė „duonos ir žaidimų"? Kada pirmą kartą atsirado klasės elementų? Tai tikrai įvyko aštuonioliktame amžiuje. Įvykus modernizmo revoliucijoms, pasikeitė konflikto pobūdis. Į jį įsitraukė daugybė žmonių, o akivaizdūs konfliktai tapo jėga, motyvuojančia pokyčius. Į sceną įžengia klasių konfliktas.

Vienas mažai aptariamas vidinis Marxo klasių teorijos prieštaravimas menkina jos svarumą, bet liudija autoriaus sąžiningumą. *Komunistų manifeste* Marxas ir Engelsas trumpai aptaria įvairias epochas. Jie rašo, jog buržuazija turėjusi apversti aukštyn kojomis feodalinius gamybinius santykius, kad padėtų prasimušti naujoms gamybinėms jėgoms; šitaip ir proletariatas turėsiąs padaryti galą buržuaziniams gamybiniams santykiams. Aš anksčiau teigiau, kad nei Marxas, nei jo sekėjai niekada neįvardijo gamybinių jėgų, kurių šauklys ir įkūnytojas buvo proletariatas. Tačiau yra dar vienas dalykas. Vargu ar buržuaziją galima apibūdinti kaip išnaudojamąją klasę feodalinėje visuomenėje ir lyginti ją su proletariatu buržuazinėje visuomenėje. Galbūt trečiajam luomui ir trūko politinių teisių, bet kai prasidėjo revoliuciniai neramumai, pripažintieji luomai jau kuris laikas buvo ekonomiškai priklausomi nuo šio trečiojo luomo paslaugų. Faktiškai Marxo istorijos schemoje proletariatas užima unikalią vietą, ir *Komunistų manifesto* autoriai tai žinojo: „Visi ligšioliniai judėjimai buvo mažumos judėjimai arba vyko, vadovaujantis mažumos interesais. Proletarų judėjimas yra savarankiškas milžiniškos daugumos judėjimas, vadovaujantis milžiniškos daugumos interesais" *(liet. vertimas, p. 59)*. Atsiribojus nuo hiperbolės ir sąryšio su epochomis, nebus netikslu išversti tai kaip teiginį, kad klasė, suprantama kaip atviri politiniai konfliktai, grindžiami socialine padėtimi ir įtraukiantys daug žmonių, yra modernus reiškinys.

Tad klasių konflikto šaknų reikia ieškoti valdžios struktūrose, kurios prarado absoliutų įsišaknijusios hierarchijos pobūdį. Klasių konflikto dingstis – gyvenimo šansai. Tie, kurie priklauso neprivilegijuotiems sluoksniams, reikalauja daugiau teisių ir aprūpinimo iš tų,

kurie užima privilegijuotą padėtį. Kova, iš pradžių slapta ir vos įžiūrima, vėliau tapusi atvira ir gerai organizuota, baigiasi platesniu abiejų dalykų paplitimu. Tačiau svarbiausia tai, kad ji baigiasi dar vienu padariniu, kuris apibūdina moderniųjų visuomenių raidą nuo aštuoniolikto amžiaus iki šios dienos: teisių suteikimo skirtumus ji paverčia aprūpinimo skirtumais. Nuo kokybinės nelygybės mes vis labiau artėjame prie kiekybinės nelygybės. Statuso ribos užleidžia vietą statuso lygiams. Štai tokią istoriją reikia papasakoti išsamiau prieš aprašant kitą moderniojo konflikto istorijos pakopą.

Pilietybės iškilimas

Vienas svarbesnių darinių, išryškėjusių modernybės pradžioje, buvo nacionalinės valstybės kūrimas. Dažniausiai šis procesas būdavo sąmoningas monarchų ir jų pirmųjų ministrų darbas, tačiau jis aiškiai atitiko interesus tos socialinės grupės, kuri negalėjo pasikliauti tradicine teritorine valdžia. Nacionalinė valstybė buvo kartu ir būtinas įrankis siekiant įtvirtinti moderniąją sutartį, pakeičiančią feodalinius ryšius. Ji sudarė įstatymų ir juos palaikančių institucijų pagrindą. Būdinga tai, kad pirmosios modernios visuomenės kartu buvo ir pirmosios nacionalinės valstybės, o tos valstybės, kurios susiformavo vėliau, turėjo vargo su tautybės problemomis ne mažiau negu su pilietybės problemomis.

Nė vienas Antrojo trisdešimties metų karo ar net pokario laikotarpio karų tarp naujųjų nacijų amžininkas negalėtų nacionalinės valstybės pavadinti tikra palaima. Daugelis jos apskritai nevadintų palaima. Bet jie klysta. Bent jau istoriškai nacionalinė valstybė tiek pat buvo

būtina pažangos sąlyga, kiek, nelaimei, virto regresijos ir nežmoniškumo šaltiniu. Nacionalizmo ir liberalizmo sąjunga visus revoliucinius dešimtmečius nuo 1789 m. iki 1848 m. buvo išlaisvinanti jėga. Iki šios dienos neatsirado jokio kito teisės viešpatavimo garanto, išskyrus nacionalinę valstybę, jos konstitucija įtvirtintus apribojimus ir atsvaras, teisinį procesą ir teismų kontrolę[3]. Ne pats menkiausias nacionalinės valstybės privalumas buvo ir tai, kad ji suvisuotino senąją pilietybės idėją.

Pilietis yra miesto-valstybės gyventojas, ir pirmiausia jis buvo Atėnų gyventojas (laisvas vyras) penktame amžiuje prieš Kristaus gimimą. Kai Peloponeso kare pirmųjų žuvusių karių lavonai buvo pargabenti namo, Periklis išlikusiems gyviems išdėstė vertybes, už kurias krito jų mylimi žmonės, ir apibūdino valstybės santvarką:

„Jos valdymas palankus daugumai, o ne keletui, todėl jis vadinamas demokratija. Pažvelkime į įstatymus: jie garantuoja vienodą teisingumą visiems, nepriklausomai nuo asmeninių skirtumų, o dėl socialinės padėties, iškilimas viešajame gyvenime priklauso nuo gabumų, nes neleidžiama, kad klasiniai motyvai būtų painiojami su nuopelnais; skurdas taip pat neužkerta kelio – jei žmogus sugeba tarnauti valstybei, tam netrukdo jo menka padėtis".

Tukidido atpasakotos kalbos vertimas galbūt yra pernelyg modernus[4], bet garsiojoje *Laidojimo kalboje* galime rasti daug pilietiškumo bruožų: dalyvavimo lygybė, lygybė prieš įstatymą, lygios galimybės ir bendras socialinio statuso pamatas. Reikėjo daug laiko ir žiaurių mūšių, kol bent viena moderni tauta priartėjo prie šio idealo. Tačiau prisiminkime, kad Atėnai buvo išimtis, jie kovojo su visiškai kitokia valstybe – Sparta, kad pačiuose Atėnuose netgi dauguma suaugusių žmonių „iš

prigimties" negalėjo būti piliečiai ir kad didysis eksperimentas truko labai neilgai. Jis reikšmingas tuo, kad įrodė didingos idėjos galimybę, nes pats geriausias būdas tai padaryti – įgyvendinti ją kokioje nors vienoje vietoje. Pilietiškumas nebuvo utopiška idėja – tai ankstesnio patyrimo išplėtojimas.

Šis patyrimas niekada nebuvo visiškai prarastas. Priešingai negu kai kurie, aš negarbinsiu romėnų už „įžvalgumą atskiriant pilietines teises – lygybės prieš įstatymą teises – nuo politinių teisių – teisių tapti aukščiausios valdžios nariu"[5]. Atskyrus šias teises, pilietinės teisės taikosi išgaruoti tolimose moralumo padangėse, o narystės teisės greitai virsta valdinių pareigomis. Tačiau egzistuoja romėniškoji pilietiškumo istorija, egzistuoja Italijos miestai, Hanzos miestai ir panašūs dalykai viduramžiais. Skirtumas yra tas, kad ištisus šimtmečius principas glūdėjo užmarštyje. Jis veikiau padėjo apginti mažumą ir neapėmė visų. Pilietybės principas varomąja jėga tampa kuriantis politiniams dariniams, kuriuose pilietinės teisės ir pilietinis dalyvavimas tampa būtinais santvarkos elementais. Vėl grįžtame prie nacionalinės valstybės.

Pilietybė apibrėžia teises ir pareigas, susijusias su priklausymu socialiniam vienetui, o ypač su tautybe. Todėl ji bendra visiems nariams, nors klausimas, kas gali, o kas negali būti narys, yra kunkuliuojančios pilietiškumo istorijos dalis. Tas kunkuliavimas gerai matyti iki šiol. Jis susijęs su horizontalaus, arba nacionalinio (priešingai vertikaliam, arba socialiniam), priskyrimo arba išskyrimo problema[6]. Jis paveikia žmonių tapatybę, nes apibrėžia jų priklausomybę. Kur kas dažniau jis padeda statyti sienas, kurios arba matomos žemėlapyje, arba atskiria žmones pagal jų odos spalvą ar kitokiais

būdais. Tai procesai, kurie greitai įkaitina žmonių santykius. Horizontalus išskyrimas tikriausiai sukėlė daugiau smurto negu socialinis išskyrimas. Ginčai dėl apibrėžimų taip pat yra vieni sunkiausiai sprendžiamų žmonijos konfliktų.

Pavyzdžių netrūksta. Net moderniajame pasaulyje daugiarasės visuomenės yra greičiau išimtis negu įprastas dalykas. Civilizacija kiek ryškiau nesumažino žmonių troškimo gyventi tarp saviškių. Nedaugelis visuomenių sugebėjo integruoti tiek daug etninių grupių kaip Šiaurės Amerikos visuomenė, tačiau net ir ten po brūkšnelio rašoma antroji tautybė: amerikiečiai-italai, amerikiečiai-lenkai ir t.t. Antroji tautybė tapo tokia pat svarbi, kaip Amerikos pilietybė, o juodaodžiai sunkiai išgyvena tai, kad tik jie vieni neturi antrosios tautybės. Po Habsburgų imperijos Jungtinė Karalystė tapo ypatingu pavyzdžiu šalies, kuriai priklauso kelios tautos. Su šiuo faktu susitaikoma Velse, jis sunkiai pakeliamas Škotijoje, o Airijoje jis yra pilietinio karo priežastis. Savarankiško tautų apsisprendimo sąvoka, susiformavusi byrant imperijoms po Pirmojo pasaulinio karo, patvirtino veržimąsi homogeniškumo, kuris atrodo būdingas žmonių visuomenėms, link. Kartu ji susilpnino pilietiškumo jėgą, atitraukdama dėmesį nuo jo teisių vien tik narystės labui. Aš esu latvis, tirolietis, baskas ar kt., ir todėl laisvė turi palaukti, kol ji bus pripažinta...

Tikriausiai klaida manyti, kad moderniosioms visuomenėms turėtų būti lengviau priprasti prie skirtumų negu ankstesnėms. Argi kvebekai ir airijos, libanai ir belgijos šiandien nėra žiauresnių konfliktų priežastys negu prieš šimtą metų, o ką jau kalbėti apie du šimtus? Maža to, visur aiškiai matyti įvairūs šių konfliktų variantai. Ar žydų atsivertėlis, priklausantis reformuotai bendruo-

menei, gali pretenduoti į Izraelio pilietybę? Ar galime tiek pasitikėti egiptiečiu emigrantu, kad leistume jam vadovauti verslui Švedijoje? Ar psichiatrinių ligoninių pacientams turėtų būti suteikiamos bent elementariausios narystės teisės? Ar jie neturėtų būti laikomi stovyklose, kaip valtyse gyvenantys žmonės Honkonge ar Kambodžos pabėgėliai Tailande? Vienos šalys paiso savo sienų labiau, kitos menkiau; galbūt pirmosioms kyla ypatingų tapatybės problemų. Tačiau visur atrodo, kad, silpnėjant tradiciniams saitams, svarbesni darosi narystės kriterijai[7]. Ši tema sudėtinga. Tam tikrą vaidmenį čia vaidina mobilumas; vis dažniau ima atrodyti, kad būdingiausias šiam šimtmečiui socialinis vaidmuo – tai migranto, ieškančio geresnių sąlygų, ir pabėgėlio, bėgančio nuo netikusių sąlygų. Svarstant rezultatą, sunku daryti išvadą, kad žmonija daug laimėjo civilizacijos srityje. Civilizuota visuomenė yra ta, kurioje bendros pilietybės teisės gerai dera su rasiniais, religiniais ar kultūriniais skirtumais. Civilizuota ir tokia visuomenė, kuri nenaudoja savo pilietinio statuso kaip išskyrimo įrankio, o laiko save tik pakopa kuriant pasaulinę pilietinę visuomenę. Atidžiai vertindami realų pasaulį, nepamirškime ir svajonės.

Tad pilietiškumas yra teisių ir pareigų rinkinys tiems, kurie priimti į narius. Frazė „teisės ir pareigos" ištariama lengvai, bet joje glūdi spąstai. Aišku, kad aš nekalbu tiesiog apie vertybę, apie idealą. Pilietiškumas yra realus socialinis vaidmuo. Jis lemia suteikiamas teises. Žinoma, suteikiamos teisės yra teisė – pavyzdžiui, teisė laisvai sudaryti sutartį arba balsavimo teisė, arba teisė gauti senatvės pensiją. Bet ką galėtų reikšti pareigos?

Vienas aiškiausių piliečio įpareigojimų – laikytis įstatymų. (Aš nekalbu apie vienpusio pilietinio nepaklus-

numo klausimą, nors pamatinės prielaidos jis nekeičia.) Tačiau jau seniai įrodinėjama, kad to negana. Vienas šių dienų autorių karštai įrodinėjo, kad klaida gerovės valstybėje nepaisyti pareigų, o visą dėmesį skirti teisėms[8]. Pareigas turėtų sudaryti ne tik vykdymas, bet ir „pilietiškumas", „aktyvumas ir kompetencija". „Visuotinėms pilietybės pareigoms" priklauso „ir politinės, ir socialinės pareigos", o svarbiausioji iš socialinių pareigų yra darbas. Iš tiesų, be „įstatymų laikymosi", tokie dalykai kaip „išsilavinimas, pakankamas darbo gauti", „sugebėjimas laisvai kalbėti, rašyti ir skaityti angliškai", „parama išlaikant šeimą" bei „šeimų galvų ir kitų suaugusių, priklausančių vargingoms šeimoms, pasiryžimas dirbti darbą" sudaro darbinį pilietybės socialinio matmens apibrėžimą.

Aš manau, kad toks požiūris iš pamatų klaidingas ir naikina svarbią sąvoką, o jį pritaikius, ko gero – ir žmonių teises. Prieštaravimus galėčiau pagrįsti darbo istorija, prie kurios pereisiu kitame skyriuje, tačiau juos galima suformuluoti ir abstrakčiai. Pilietybė yra socialinė sutartis, visuotinai galiojanti visiems dalyviams; darbo sutartis yra privati. Visuomenėse, kuriose nėra privačių darbo sutarčių, nėra ir pilietybės. Tai pasakytina apie feodalinius priklausomybės santykius bei apie kai kuriuos realiai egzistuojančio socializmo variantus.Tai nėra atsitiktinumas. Juk kai visuotinės pilietybės teisės tampa priklausomos nuo žmonių, dalyvaujančių privačiuose darbo santykiuose, šie praranda savo privatų ir iš esmės savanorišką pobūdį. Netiesiogiai, tačiau priverstinai darbas tampa prievartiniu darbu. Gyvybiškai būtina, kad pačios pilietybės pareigos būtų kuo visuotinesnės ir viešesnės.

Tai nereiškia, kad jos būtinai apsiriboja tik įstatymų laikymusi. Mokesčių mokėjimas yra tapęs pareiga, susijusia su naryste, nors mokesčiai skiriami tik tiems, kurie išgali juos mokėti. (Čia pateikiamas argumentas savo implikacija veikiau liečia pilietinius negu darbo mokesčius.) Galbūt prasminga prašyti visų piliečių skirti dalį savo gyvenimo bendruomenei. Akivaizdžiausias pavyzdys yra karinė prievolė, nors tam tikra tarnybos bendruomenei forma galėtų būti vienas iš metodų spręsti klausimus, kurių neišsprendžia pati rinka. Tokia tarnyba, karinė ar civilinė, žinoma, irgi yra „prievartinis darbas". Tačiau ji griežtai apribota ir yra visais atžvilgiais dalis viešosios sferos, kurioje gyvena piliečiai.

Taigi ir pilietybės teisės, ir pareigos gali ilgainiui kisti. Tačiau visomis sąlygomis jos yra ne tik viešos, bet ir iš principo universalios. Negana to: svarbus laisvės klausimas yra tai, kokiu mastu jos gali atsižvelgti į tai, ką žmonės iš tikrųjų daro, o ne į tai, ką jie turi teisę daryti. Tikriausiai tokius reikalavimus reikėtų mažinti iki minimumo, o ne didinti. Prievartinis balsavimas yra įtartina pilietinių teisių interpretacija. Iš principo pilietinės teisės yra ne sąlyginės, bet kategorinės. Tai, ką siūlo pilietybė, nepriklauso nuo žmonių pasirengimo mokėti tam tikrą kainą privačioje srityje. Pilietybė negali būti rinkos objektas.

Šie įspėjimai tampa svarbūs tada, kai mėginama suprasti gimininga pilietinės visuomenės sąvoką. Termino istorija ilga ir gerai žinoma. Pradedant Aristoteliu ir baigiant XVIII a., jis buvo vartojamas pakaitom su terminais „politinis kūnas", „politinė bendruomenė", „respublika" ar net „valstybė"[3]. Vėliau žmonės – liberalai – ėmė skirti visuomenę ir valstybę. Viena iš produktyviųjų buržuazijos jėgų buvo visuomenė, priešprie-

šinta valstybei, arba tiksliau – nauja visuomenė, priešpriešinta senajam režimui. Nuo šios priešpriešos trūko tik mažo žingsnelio iki pilietinės visuomenės supratimo; pilietinė visuomenė buvo apskritai siejama su rinkos mainais ir kapitalistiniais ekonominiais santykiais. Vokiško termino *bürgerliche Gesselschaft* neaiškumas skatino tokius nesusipratimus; kai kurie *citoyen* ir *burgeois* laikė dviem tos pačios monetos pusėmis. Faktiškai taip nėra. Abi monetos galėjo būti nukaltos maždaug tuo pačiu metu, tačiau tai dvi skirtingos monetos ir galima įsivaizduoti, kad viena iš jų išeis iš apyvartos daug anksčiau negu kita.

Kitaip tariant, nėra jokios priežasties, dėl kurios pilietinė visuomenė, buržuazijai palikus socialinę ir politinę sceną, turi nustoti buvusi trokštama arba reali. Savo ruožtu tai reiškia, kad galbūt XVIII a. skirtys pasiekė savo tikslą, tačiau toliau jų laikytis nebūtina. Pilietinės visuomenės ir valstybės skyrimas, panašiai kaip asociacijos sutarties ir dominavimo sutarties skyrimas, analizei yra naudingas, tačiau praktikoje klaidina. Pilietinė visuomenė – tai ne privatus inteligentiškų diskusijų žaidimas, kuriame nedalyvauja valdžios institucijos; o galbūt ir žaidimas, nukreiptas prieš šias institucijas. Greičiau tai imli socialinių darinių koncepcija, kurios pagrindinis principas yra pilietybė. Visi nariai turi tam tikras vienodas teises, įgyjančias socialinių normų pobūdį. Jos yra įtvirtintos sankcijomis ir saugomos institucijų. Tai veiksminga tik tada, kai egzistuoja valdžios struktūros, galinčios jas paremti. Pilietinės visuomenės, o pagaliau pasaulinės pilietinės visuomenės siekimas – tai siekimas lygių teisių remiantis konstituciniu pagrindu, kuris taip prijaukina valdžią, kad visi gali naudotis pilietybe kaip savo gyvenimo šansų pamatu.

T. H. Marshallo atvejis

Pereidami nuo išorinių, arba horizontalių, pilietybės ribų prie vidinių, arba socialinių, susiduriame su dar vienu narystės klausimu. Tai Aristotelio klausimas, tiksliau, tai klausimas, į kurį jis neatsakė, pašalindamas iš savo politėjos vergus, moteris ir vaikus. Viena iš moderniojo visuomenės konflikto temų – pilietybės išplėtimas, idant ji apimtų kuo daugiau visuomenės narių. Vienas iš būdų aprašyti šį procesą būtų papasakoti balsavimo teisės istoriją. Pirmiausia buvo panaikintas turto cenzas arba mokesčių klasės ir suteikta balsavimo teisė visiems suaugusiems vyrams. Net tose šalyse, kuriose šis procesas prasidėjo anksti, jis truko ilgiau negu šimtmetį. Tada šalyse, kuriose balsavimo teisę gavo tik vyrai, prasidėjo kova už moterų teisę dalyvauti rinkimuose. Dabar sufražistės atrodo tik blankus prisiminimas, tačiau jos atstovauja sunkiam mūšiui. Daugelyje šalių šis mūšis laimėtas tik 1919 m., o kitose, kaip antai Šveicarijoje, kur kas vėliau. Pagaliau iš naujo buvo apibrėžta „suaugusio žmogaus" sąvoka, teisė balsuoti suteikta nuo dvidešimt vienerių metų, o vėliau – nuo aštuoniolikos.

Tai tėra sudėtingos istorijos dalis. Daugybė pilietinių teisių klausimų išsivysčiusiame pasaulyje buvo dalyvavimo klausimai. Balsavimo teisė nedaug tereiškė izoliuotiems juodaodžiams Amerikos Pietuose, o galbūt ir visiems Amerikos juodaodžiams. Reikėjo imtis veiksmų, kad jie būtų įtraukti: kurti neraštingumo likvidavimo programas bei priversti darbdavius duoti šansą juodaodžiams. Šis procesas iki šių dienų dar nėra užbaigtas, o kai kas įžiūri pasikeitus jo kryptį. Moterų teisės taip pat neapsiriboja tik balsavimo teise. Jos užkliudo gilesnes kultūrines kliūtis, trukdančias lygiai dalyvauti, ir

reikalauja keisti nuostatas bei vyraujančias normas. Kelias nuo lygių teisių pripažinimo iki lyginamosios vertės pripažinimo yra ilgas. Be to, egzistuoja keblus klausimas, kokią vietą pilietybės sistemoje turi užimti vaikai. Bandymas suteikti jiems daugiau teisių ir tuo pat metu atleisti nuo pareigų nebuvo labai sėkmingas. Šiuolaikinėms visuomenėms iki šleikštulio pabodo prieštaringi faktai, kai daugelį smurtinių nusikaltimų padaro žmonės, kurie dėl per jauno amžiaus ar riboto veiksnumo negali būti laikomi visiškai atsakingais piliečiais.

Samprotaudamas apie šiuos dalykus, aš pradedu nagrinėti klases ne todėl, kad norėčiau atitrūkti nuo šitų pilietybės klausimų svarbos, tuo labiau ne todėl, kad paskelbčiau, jog mažumų ir moterų teisės iš esmės yra klasių klausimas. Ko gero, priežastis yra jausmas, kad lemtingas pasikeitimų per pastaruosius du šimtmečius impulsas buvo pilietybės suteikimas kitokios visuomeninės padėties žmonėms. Mažumų teisių ar moterų teisių gynėjai prieštaraus – galbūt jie turi įrodymų, tačiau aš sakyčiau, kad jų kova prasminga tik tada, kai pilietybė tampa išbaigtu ir tvirtu statusu. Klasių konfliktas dėl pilietinių teisių išplėtimo yra būtina sąlyga išplėsti jiems pasiekiamų teisių apimtį.

Anglų sociologas T. H. Marshallas, skaitydamas ciklą paskaitų 1950 m., papasakojo istoriją, kuri – socialinės analizės perlas. Aš pasiskolinau jo paskaitų ciklo pavadinimą šiam skyriui: *Pilietybė ir socialinė klasė*[10]. Paskaitos buvo skaitomos Cambridge, ekonomisto Alfredo Marshallo, lektoriaus bendrapavardžio (ne giminaičio), garbei. Tai paskatino pradėti paskaitas klausimu, kurį iškėlė veikalo *Darbininkų klasės ateitis* (*The Future of the Working Classes*), parašyto 1873 m., autorius: „Klausimas ne tas, ar visi vyrai pagaliau bus lygūs – to tikrai

nebus, – bet ar pažanga vyks tolygiai, nors iš lėto, kol visi vyrai, bent jau savo profesija, bus džentelmenai". Klausimas atrodo kiek pasenęs ne tik moterims, kurios taip pat pretenduoja būti damos (ar ledi). Čia mus domina teisių suteikimas, tad turime taip pat pagalvoti, ar jo pažanga tikrai vyksta „tolygiai, nors ir iš lėto", ar protrūkiais ir etapais. Tačiau T. H. Marshallas cituoja tik tam, kad pats suformuluotų problemą, kuri mums artima savo koncepcija ir kalba. Jis skiria du dalykus: tai, ką vadina „kiekybine arba ekonomine nelygybe", ir „kokybinę nelygybę". Pirmoji gali ir neišnykti, bet antroji gali išnykti, ir jeigu tai įvyks, pirmoji nebebus tokia skaudi. Pasiekti šį rezultatą galima įtraukiant daugiau žmonių kaip visuomenės narius, turinčius daugiau teisių. Faktiškai taip ir įvyko. „Pamatinė žmonių lygybė... buvo praturtinta nauju turiniu ir sustiprinta gausiu teisių rinkiniu... Ji aiškiai buvo sutapatinta su pilietybės statusu."

Taigi tokia yra Marshallo tezė. Modernūs visuomenės pokyčiai transformavo nelygybės modelius ir iš jų kylančius konfliktus. Ankstesni kokybiniai politiniai skirtumai tarp žmonių virto kiekybiniais ekonominiais skirtumais. Tai įvyko dviem etapais: dėl pačios modernybės revoliucijos ir dėl moderniojo pasaulio transformacijos (vartojant ne Marshallo, o mūsų žodžius).

Iš pradžių Marshallas aptaria feodalinę hierarchiją, jos įstatymais apibrėžtas privilegijas ir išimtis. Tai buvo statuso pasaulis, kuris žlugo įsiveržus modernybės sutarčiai. Senajame pasaulyje teisės sudarė tarsi nekintamą nelygybės modelį. „Pilietybės poveikis tokiai sistemai turėjo iš esmės ją sutrikdyti ar net sugriauti." Tai reiškė įstatymais nustatytų teisinių barjerų galą, ne mažiau ir ne daugiau. Tai nereiškė nelygybės galo. Mars-

hallas tarsi atsiprašydamas sako: „Tikrai, klasė funkcionuoja iki šiol", nors jau įsigalėjo pilietybės principas. Nėra jokio reikalo atsiprašinėti. Tam tikru atžvilgiu klasė pradeda funkcionuoti tik bendros visų žmonių pilietybės pagrindu. Tai moderniojo socialinio konflikto varomoji jėga.

Gal pavyks išvengti sumaišties, jeigu šioje vietoje pridursiu, kad ir modernusis klasių konfliktas yra susijęs su teisių suteikimu. Išliko daug ankstesnių laikų atgyvenų, tokių kaip tituluotos šeimos ir vietiniai žemvaldžiai, kurie naudojasi privilegijomis dar ilgai po to, kai šios prarado savo įstatyminę galią. Atsiranda nauji teisių suteikimo barjerai, kurie galbūt nesaisto taip kaip įstatymai, bet vis dėlto tampa rimtomis kliūtimis siekiant visų pilietybės teisių visiems. Tai ir realios pajamos bei socialinė diskriminacija, judėjimo ir dalyvavimo apribojimai. Modernusis socialinis konfliktas kyla ne dėl to, kad būtų panaikinti skirtumai, kurie (anot Marshallo) „saisto iš esmės taip pat kaip įstatymai". Pilietybės principas tokius skirtumus panaikino. (Bent jau padarė tai „iš principo".) Vienintelis išlikęs įstatymiškai saistantis statusas faktiškai yra pilietybė. Modernusis socialinis konfliktas puola nelygybės apraiškas, kurios varžo visišką pilietinį dalyvavimą socialiniais, ekonominiais ar politiniais aspektais, ir nustato teises, įtvirtinančias visišką ir tvirtą pilietybės statusą.

T. H. Marshallas skyrė tris šio proceso etapus, kuriuos jis vadino pilietinių teisių, politinių teisių ir socialinių teisių etapais; jam pasisekė gimti anglu, todėl jis galėjo išsakyti pedantišką mintį, kuri kitu atveju būtų įtartina, neva galima „kiekvieno iš šių etapų formavimosi periodą priskirti įvairiems amžiams: pilietinių teisių – aštuonioliktam, politinių – devynioliktam, o socia-

linių – dvidešimtam". Galbūt net ir Britanijoje šie trys procesai kiek labiau susipynė, tačiau šis skyrimas vis tiek naudingas.

Pilietinės teisės yra raktas į modernųjį pasaulį. Jos apima pamatinius įstatymo valdžios, lygybės prieš įstatymą ir teisinio proceso elementus. Hierarchijos pabaiga reiškia pilietinių teisių pradžią. Niekas negali iškilti virš įstatymo, visi jam pavaldūs. Įstatymas riboja valdžią ir tuos, kurie ją turi, o tiems, kurie priklauso laikinai ar nuolatinei mažumai, suteikia integruotumo prieglobstį. Diskusija apie tai, ar įstatymo valdžią galima apibrėžti tik formaliais terminais, ar čia reikia tam tikrų substancialių elementų, neturi pabaigos. Teisinis procesas Jungtinėse Valstijose yra formali sąvoka, tačiau ji padėjo ginti žmogaus teises; daug kitų šalių mieliau perėmė senąją „prigimtinių teisių" sampratą ir įkūnijo ją savo konstitucijų preambulėse. „Šias tiesas laikome esant savaime akivaizdžias"... Žinoma, galima piktnaudžiauti grynai formalia įstatymo valdžios samprata. Hitleris pradėjo savo valdymą nuo įgaliojimų įstatymo (1933 m. kovo 23 d. Reichstagas priėmė įstatymą, suteikusį Hitlerio vyriausybei ypatingus įgaliojimus. – *Vert. past.*), naikinančio įstatymo valdžią. Nepaisant šių XX a. dviprasmybių, supratimas, kad visi visuomenės nariai yra piliečiai, visi piliečiai paklūsta įstatymams ir visi yra lygūs prieš įstatymus, buvo pirmasis pilietybės apibrėžimas.

Kartu tai buvo būtina vakarietiškų kapitalizmo variantų sąlyga. Laisvas samdomasis darbas suponavo modernią sutartį. Rinka veikia tik tiek, kiek žmonės gali patekti į ją kaip lygūs dalyviai. Tai nereiškia, kad patekti privalo visi; daug dešimtmečių kapitalizmas reiškė didėjantį mažumų aprūpinimą. Nereiškia tai ir to, kad pilietinės teisės yra pakankama augimo sąlyga. Iš pilie-

tinių teisių nekyla nei protestantiška etika, nei verslininkų iniciatyvumas, nei techninis išradingumas. Tačiau vienintelis dalykas, galintis susieti teisių suteikimą su aprūpinimu, kurį turėjo XVIII a. buržuazija, buvo pilietinės teisės. Pilietinės teisės buvo ir tebėra vienas iš strateginių moderniojo pasaulio pokyčių. Todėl jos gyvybiškai būtinos visoms šalims, kurios vėliau pradėjo eiti moderniosios raidos keliu.

Akivaizdžiausias pilietinių teisių silpnumas yra tas, kad patys įstatymai, kurie jas įkūnija, gali būti šališki. Jie turi būti žaidimo taisyklės, tačiau kai kurios žaidimo taisyklės vienai komandai parankesnės negu kitai. Aiškus pavyzdys yra darbo sutartis. Ką reiškia „laisva ir lygiateisiška", jeigu vienai pusei darbas reikalingas tam, kad galėtų gyventi, o kita savo ruožtu gali tirti ir rinktis, samdyti ir atleisti? Kol ne visi piliečiai turi galimybę išreikšti savo interesus įstatymais, įstatymo valdžia negali apsaugoti nuo rimtos suteikiamų teisių nelygybės. Štai kodėl politinės teisės būtinai turėjo papildyti pilietines teises. Joms priklauso ne tik balsavimo teisė, bet ir susirinkimų laisvė, žodžio laisvė bei visas teisių margumynas, kurį Johnas Stuartas Millis aptarė veikale *Apie laisvę* (*On Liberty*). Politinė visuomenė atitinka ekonominę rinką; jos struktūros tokios pat sudėtingos ir tokios pat netobulos; tačiau pirmiausia ji turi būti atvira visiems. Politinės teisės yra įėjimo į visuomenę bilietai.

Liberalai reformatoriai kovojo ir už pilietines, ir už politines teises. Ne visi buvo pasirengę „tiesiogiai ir nepriklausomai susieti politines teises su pačia pilietybe"; kai kurie manė, kad užtenka pilietinių teisių, o politika saujelės išrinktųjų reikalas. Tačiau apskritai reformatoriai pripažino, kad įstatymo valdžia ir visuotinė bal-

savimo teisė yra laisvės sąlygos. Vis dėlto daugelis nenorėjo eiti toliau. Didžiausia laisva šalis – ir pilietinė visuomenė – taip niekada iki galo ir nepripažino, kad pilietybės istorija tuo dar nesibaigia. Jungtinėse Valstijose vyravo „galimybių" samprata: lygios starto sąlygos buvo traktuojamos siaurai, o vėlesni pasirinkimai – kuo plačiausiai. Amerikietišką laisvės sampratą galima apibendrinti šitaip: pilietinės teisės, politinės teisės ir atviras horizontas. Tam tikru atžvilgiu taip yra ir dabar. Vargšai nusipelno pagalbos, jeigu jie padeda patys sau – antraip jų padėtis yra tik jų pačių reikalas. Europoje XX a. paženklintas kitokios raidos. Kad ir kas būtų įkvėpęs šį procesą – pilietybės ir klasių kovos logika ar viską apimančios valstybės tradicija, – visuomenės nariai manė, kad reikia šiek tiek daugiau negu tik pilietinių ir politinių teisių. Buvo pridėtos socialinės teisės, ir pilietybės statusui pradėjo priklausyti, kaip sakė Marshallas, „visuotinė teisė į realias pajamas, kurios nėra proporcingos pretendento rinkos vertei". Tai – teisės suteikimas.

Čia glūdintis argumentas pakankamai aiškus. Pilietines teises mažina ne tik per didelė kai kurių žmonių valdžia, bet ir daugelio jas turinčiųjų ekonominis silpnumas. Yra skirtumas, ar žmogus išgali ginti savo interesus arba garbę teisme, ar ne. Politinės teisės neturi didelės reikšmės, jeigu žmonėms trūksta išsilavinimo jomis pasinaudoti. Jos taip pat gali turėti socialinę arba ekonominę kainą, kuri trukdo jomis naudotis. Kol ne kiekvienas gali laisvai gyventi nejausdamas paprasčiausios baimės, konstitucinės teisės gali būti tik tušti pažadai ar dar blogiau – ciniška laisvės parodija, faktiškai įtvirtinanti privilegijas. Išvados, kurias galima daryti iš šio argumento, nėra tokios aiškios. Pilietines ir politines

teises pačias savaime galima įtvirtinti ir įkūnyti įstatymais ar net konstitucijomis; tačiau ne taip lengva suvokti, kaip galima įtvirtinti socialines teises. Kai kas mėgino tai padaryti, tačiau nei minimalus darbo užmokestis, nei teisė į darbą, nei kitos socialinės „teisės" nepasirodė labai tvirtos.

Kalbant apie tai, svarbu priminti, kad socialinė pažanga dažnai buvo propaguojama aprūpinimo požiūriu. Kai Keynesas ragino sąmoningiau vadovauti paklausai, jis įtikinėjo didinti ne realų darbo užmokestį, bet augimo variklį – perkamąją galią. Ginčai dėl lavinimo plėtojimo Europoje septintajame dešimtmetyje prasidėjo ne ginčais apie išsilavinimą kaip apie pilietinę teisę, bet ginčais apie galimybę gauti išsilavinimą ir ekonominį augimą. Plačiai skelbtuose OECD dokumentuose teigiama, kad egzistuoja koreliacija tarp bendrojo nacionalinio produkto augimo ir aukštąjį mokslą baigusiųjų skaičiaus. Taip pat verta paminėti, kad socialinių teisių arba skirstomų išmokų, kaip pilietybės elemento, samprata beveik ištrynė ribą tarp galimybių lygybės ir rezultatų lygybės. T. H. Marshallas numatė Fredo Hirscho klausimus, kai svarstė, ar pilietybės socialinės teisės nebus pranokusios pradinio ketinimo „pakelti grindų lygį apatiniame socialinio pastato aukšte" tiek, kad „galų gale tai net dangoraižį paverstų vienaaukščiu vasarnamiu".

Galima paklausti: o kodėl gi ne? Greitas atsakymas būtų toks: nelygybė yra laisvės terpė, jei tai ne teisių, o aprūpinimo nelygybė. Ji pripildo supermarketus, o tai labai pageidautina, ypač kai tai prieinama kiekvienam. Tačiau labiausiai mus domina, kaip pilietybės teisių išplėtimas paveikė klasę. Trumpam tarkime, kad pats šis procesas yra klasių konflikto rezultatas. Užuomazginėje pilietinėje visuomenėje neturtingieji susiorganizavo tam,

kad iškeltų savus politinių ir pagaliau socialinių teisių reikalavimus; turtingieji nenoriai pasidavė. Padariniai: pilietybės plėtojimasis iš pilietinės sferos per politinę iki socialinės yra kartu ir „klasių nykimo" procesas. Ir tikrai, dienai baigiantis, dėl ko dar gali kovoti klasės? T. H. Marshallas išvadas daro atsargiai. Vis dėlto jis neleidžia abejoti, kad pilietybė sukėlė daug pokyčių, paveikusių klasę. „Jie buvo, be abejonės, esminiai, ir gali būti, kad pilietybės toleruojama ir net formuojama nelygybė jau nebesudaro klasinių skirtumų ta prasme, kokia šis žodis buvo vartojamas ankstesnėse visuomenėse." Tai ekonominė nelygybė, priklausanti nuo rinkos sąlygų, o ne socialinė nelygybė, skatinanti politinius veiksmus. Beklasė visuomenė – pagaliau?

Tobulas pasaulis?

T. H. Marshallas skaitė paskaitas 1950 m. Kaip ir daugelis sociologų, jis ne tik stebėjo socialines tendencijas, bet ir numatė jas. Šeštajame dešimtmetyje keletas autorių teigė, kad moderniosios visuomenės pasiekė klasių kovos pabaigą, o galbūt ir klasės pabaigą. Su kai kuriais iš jų dar susitiksime Arono pasaulyje (žr. 5 skyrių). Šis pritrenkiantis teiginys iš dalies priklauso nuo apibrėžimų. Tačiau jeigu klasę siejame su moderniuoju teisių suteikimu, tikrai kurį laiką gali atrodyti, kad mūšis beveik baigtas. Pirmaisiais moderniojo amžiaus šimtmečiais kovos objektas buvo pati modernybė. Reikėjo sulaužyti įstatymais įteisintus teisių suteikimo skirtumus – privilegijas – ir įtvirtinti pilietybės principą. Po to prasidėjo kova už pilietinio, politinio ir socialinio turi-

nio suteikimą šiam principui. Vertinant XX a. šeštojo dešimtmečio požiūriu, ji buvo visai sėkminga.

Kovos esmė buvo pašalinti teisių suteikimo nelygybę. Tai buvo padaryta atlikus du tarpusavyje susijusius pakeitimus. Vienas iš jų buvo susijęs su grindų, ant kurių visi stovi, pakėlimu. Kitas siejosi su lubomis tiems, kurie užima išskirtinę padėtį turto ar prestižo atžvilgiu. Abiem atvejais svarbiausia buvo pilietinį statusą atriboti nuo ekonominės padėties. Kitaip tariant, reikėjo įdiegti konstitucines taisykles, neleidžiančias turtui virsti valdžia, galinčia neigti kitų pilietines teises. Kitos priemonės buvo skirtos tam, kad įgalintų visus piliečius dalyvauti ekonominiame, socialiniame ir politiniame procese. Šį derinį būtų galima pavadinti valdžios prijaukinimu. Daugelis konkrečių politinių pastarųjų dviejų šimtmečių įvykių irgi vaidina savo vaidmenį šioje istorijoje. Be minėtų pokyčių, buvo sukurti mokesčių bei antimonopoliniai įstatymai, Bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės, įsteigti parlamentiniai tyrimo ir administracinės teisės komitetai bei sukurti tradiciniai demokratinių konstitucijų pagrindai.

Pagrindinė viso šito mintis yra ta, kad aprūpinimo nelygybė yra priimtina ten ir tada, kur ir kada jos negalima paversti teisių suteikimo nelygybe. Tam tikras valdomo turto kiekis suteikia jo savininkams nelegalią valdžią, ir tam tikras skurdo lygis užkerta kelią kenčiančiam dalyvauti pilietiniame gyvenime. Tačiau tarp šių dviejų kraštutinumų egzistuojantys rango ir pajamų skirtumai nesukelia tokio paties pobūdžio konfliktų. Šiame skyriuje nedaug buvo kalbama apie aprūpinimą. Tačiau galima ir reikia iškelti ne vieną klausimą. Pavyzdžiui, kodėl T. H. Marshallas pilietybės pažangos nesiejo su ekonominio funkcionavimo laimėjimais? Ar buvo

viena įmanoma be kito? Ar visuotinės gerovės lygio kilimas nebuvo lemiamas faktorius? Ar klasė neatima iš individo progų didinti gyvenimo šansus? Ar Amerikos pavyzdys nėra modelis visiems kitiems? (Kaip sako Wernerio Sombarto 1906 m. išleistos knygos pavadinimas: *Kodėl Jungtinėse Valstijose nėra socializmo?* (*Why There Is No Socialism in the United States?*) Žvelgiant kitu aspektu, ar pilietybės teisės nėra optinė iliuzija tebeegzistuojančios nelygybės požiūriu? Ar neturėtume susidomėti faktu, kad pajamų paskirstymo, galimybės gauti išsilavinimą, socialinio mobilumo nelygumai, atrodo, per pastaruosius dešimtmečius mažai tepasikeitė?

Tai gerokas žiupsnis iš dalies prieštaringų klausimų. Tačiau tikriausiai juos galima apibendrinti dviem klausimais. Vienas yra analitinis. Kaip didėjantis aprūpinimas paveikia teises, ir atvirkščiai? Kitas yra normatyvinis. Kodėl nelygus aprūpinimo paskirstymas turėtų būti priimtinas tol, kol jo negalima paversti nelygiomis teisėmis? Normatyvinis klausimas siekia pačią liberalizmo teorijos šerdį. Kol kas aš tik teigiu, kad kokybinė nelygybė nesuderinama su laisvomis visuomenėmis, o kiekybinė nelygybė gali netgi stimuliuoti gyvenimo šansų gausėjimą. Analitinis klausimas siekia pačią šioje knygoje pasakojamos istorijos šerdį.

Adamas Smithas tikėjo atsirasiant „natūralią perteklių pažangą“[11]. Jis manė, kad rinkoje glūdi jos pačios plėtimąsi skatinanti jėga, tad galų gale nelygybė bus nušluota „ir visuotinis perteklius persmelks visus skirtingus visuomenės sluoksnius“. Matome paradoksą: yra „visuotinis perteklius“, bet yra ir „skirtingi visuomenės sluoksniai“. *Prima facie* tai galėtų būti paveikslas, priešingas tam, kurį čia nutapėme T. H. Marshallo padedami: jis galėtų reikšti vienodą aprūpinimą egzistuojant

nelygioms teisėms. Tačiau kiek pasvarsčius, tai neatrodo prasminga. Pagaliau kam reikia suteikti teises, jei ne siekiant aprūpinti? Galbūt iš tikrųjų čia matome ankstyvąjį didžiosios ekonominės analizės keisto silpnumo variantą. Beveik pagal apibrėžimą ji domisi vykstančių pokyčių aprūpinimo aspektu. Ekonomika yra aprūpinimo mokslas. Griežtai reikalaujama aprūpinimo, pajamų, gyvenimo lygio ir gerovės didėjimo. Kas imtųsi neigti, kad ilgai trukęs ekonominis stebuklas po industrinės revoliucijos pakeitė socialinę sceną? Tačiau gelmines socialines struktūras beveik su nerimu stengiamasi išlaikyti pastovias, tarsi, joms pasikeitus, sužlugtų visas ekonominis supratimas.

Negana to: tai tiesa, nepriklausanti nuo politinio ekonomistų įtikinėjimo. Friedrichas von Hayekas šlovina vedlius, tačiau numato, kad kiti gerokai atsiliks. Jam tai atrodo pakeliama, nes „net patys neturtingiausi šiandien turi būti dėkingi už savo santykišką gerovę buvusios nelygybės rezultatams". Kitame spektro gale Robertas Heilbroneris rūpinasi tais, kurie gali „užkirsti kitiems kelią prie gėrybių, kurios sudaro gerovę", tačiau laiko tai tarsi gamtos dėsniu, nes gerovė jam „yra socialinė kategorija, neatskiriama nuo valdžios". Atskiriančiojo pilietybės efekto nėra. Fredas Hirschas, kurio požiūris yra tarp Hayeko ir Heilbronerio pažiūrų, apraudojo nepavykusį „materialinių gėrybių" plitimą, kai jis sukuria „pozicinių gėrybių" trūkumą. Ir vėl daroma prielaida, kad teisių nelygybė yra neišvengiama.

Faktiškai taip nėra. Nereikia ekonominės analizės trūkumų painioti su tikrovės trūkumais. Kapitalizmas – aprūpinimo gerėjimas – visų problemų neišsprendžia, tačiau ir nesukuria. Adamas Smithas klydo per daug tikėdamasis iš „natūralios pertekliaus pažangos", o Kar-

las Marxas klydo tikėdamasis, kad kapitalizmo prieštaravimai dramatiškai perkirs aprūpinimo ir teisių suteikimo Gordijaus mazgą. Paprastai dvi modernybės revoliucijos nesusilieja į vieną įvykį; nėra ir vienos teorijos, galinčios jas abi paaiškinti. Klasių konflikto teorija ir naujųjų jėgų nesuderinamumo su senais santykiais teorija pagaliau nėra tas pats. Rinkoms nepavyksta sukelti suteikiamų teisių pokyčių, o vyriausybėms nepavyksta padidinti aprūpinimo, tačiau klaidinga būtų laikyti jas esant atsakingas už tai, ko padaryti negali. Tiesa, atskyrimas nėra absoliutus. Pilietinės teisės leidžia prieiti prie rinkos ir šitaip padeda jai plėstis; didėjančios pajamos yra būtina teisės į padorų gyvenimo lygį sąlyga. Nuolat ieškosime taškų, kuriuose dvyniai susitinka, nes jie yra strateginių pokyčių svertai. Tačiau jie visada išlieka „dvyniais". Aprūpinimą ir teisių suteikimą skatina skirtingi procesai. Pavyzdžiui, aktyvios mažumos – pradininkai, verslininkai, novatoriai – vaidina kur kas svarbesnį vaidmenį gausinant turtą, o ne pažangėjant klasėms. Pilietybės istorija nesumenkina ekonominės analizės (nebent ši be saiko ketintų apimti viską); jas reikia susieti. Teisingas ir atvirkščias dalykas. Nors ir sukuriamas bendras suteikiamų teisių pagrindas ir prijaukinama valdžia, vis dėlto atskiras ekonomikos augimo tyrimas netampa nereikalingas; šie dalykai paprasčiausiai jį papildo. Politinė ekonomija galbūt yra pernelyg paviršutiniška sąvoka mūsų reikmėms; politika ir ekonomika yra tokios pat artimos ir tokios pat tolimos viena kitai kaip teisių suteikimas ir aprūpinimas. Tačiau socialinė analizė nepavyksta, jeigu ji tiesiog laiko kurį nors iš jų konstanta; visada reikia kokiu nors būdu analizuoti jų santykius.

Kad ir kokią įtaką pilietybė darytų socialinei klasei, ji nepašalina nei nelygybės, nei konflikto. Ji pakeičia jų

pobūdį. Keletas autorių rezultatą lygino su žygiuojančia kolona. Žmonės užima vietas įvairiose kolonos vietose, tačiau visa kolona juda, tad paskutinieji neišvengiamai pasieks tašką vėliau negu pirma jų žygiuojantys. Vieni konstatuoja tai susižavėję, kiti ironiškai, dar kiti kupini neišlieto pykčio[13]. Kai paskutinieji pasieks tašką, kurį pirmesnieji jau praėjo prieš tam tikrą laiką, ar tai vis dar bus tas pats taškas? Žygiuojanti kolona – pernelyg paprastas palyginimas. Faktiškai tai ekonomistų metafora, nes ji laiko santykinę kiekvieno padėtį pastovia. Tinkamiau būtų galvoti apie vieną iš tų chaotiškų miesto maratonų, kurie kartą per metus paraližuoja didelius miestus. Chaosas nėra visuotinis: vieni startuoja pradžioje ir stengiasi laimėti lenktynes, kiti dalyvauja tik norėdami pasilinksminti, o daugelis nori įrodyti, kad jie irgi gali bėgti. Būna ir staigmenų, ir nusivylimų. Svarbiausia – dalyvauti lenktynėse.

Ar tokia situacija nėra „geriausias iš visų galimų pasaulių"? Skaitytojui turėjo kilti šis klausimas, kai aš įtraukiau į modernybės maratoną vis daugiau ir daugiau piliečių. Tai pamatinis dalykas šioje esė. Atsakymas, kuris bus pateiktas, turi nuvilti tuos, kurie tikisi griežto „taip, taip" arba „ne, ne", tačiau vis dėlto jis aiškus. Maža to, dabar galima nubrėžti argumentacijos, atitinkančios tobulumo lūkesčius arba įtarimus, kontūrus. Ją dar plėsime, dailinsime, iliustruosime, tačiau jos kryptis jau aiški.

Vienu požiūriu piliečių pasaulis yra tobulas. Jį sukurti sunku ir brangu. Procesas kupinas skausmo ir kančių; kai kurios jų yra tiesiogine prasme nepakeliamos. Net totalitarizmo rykštė kažkaip susijusi su stabdančia modernybės pažanga. Saitai irgi turi kainą, kurią taip vaizdžiai aprašė Marxas ir Tocqueville'is. Tačiau pilie-

tinių, politinių ir socialinių pilietybės teisių įtvirtinimas visiems reiškia tikrą pažangą. Kai ją papildo svarus aprūpinimo kiekio bei įvairovės didėjimas, tada sukuriama nepaprastai trokštama civilizuota ir laisva valstybė. Bet ir geriausias iš visų galimų pasaulių vis dėlto nėra tobulas.

Pirmiausia procesas toli gražu nėra baigtas. Kovų už pilietybę ir kovų už teisių suteikimą arenoje išlieka trys pagrindiniai klausimai. Pirmasis kyla dėl to, kad dar daug reikia padaryti norint garantuoti pilietybės teises visiems, net OECD visuomenių nariams. Senoji klasių kova jokiu būdu nėra visiškai baigta. Žiaurios kovos kyla dėl narystės apribojimų. Moterų ir mažumų teisės vis dar nepakankamai pripažįstamos. Tokiuose konfliktuose dažniau kartojamos senos temos negu gvildenamos naujos, bet jie liečia milijonus žmonių, tad reikia kovoti ir laimėti.

Antrasis klausimas, priešingai, gali būti būsimų dalykų ženklas. Moderni piliečių visuomenė sukūrė naujas socialines problemas. Kai kam gali atrodyti, jog jau visi susirinko ant denio arba visi dalyvauja lenktynėse. Tačiau staiga paaiškėjo, kad ne tik egzistuoja paliktieji ir pamirštieji, bet prie ribos ar anapus jos nustumtos naujos grupės. Nauji pilietybei iškilę klausimai yra nuolatinis skurdas ir ilgalaikis nedarbas, o senieji socialinės valstybės instrumentai, atrodo, nepajėgia su tuo susidoroti. Nelengva (kol kas?) pasakyti, kokį pobūdį įgis konfliktai, kylantys dėl naujo išskyrimo. Nepanašu, kad tai būtų tradiciniai klasių konfliktai, nes tie, kurie atsidūrė paribiuose, yra pakrikę, neorganizuoti ir silpni. Bet jie atstovauja gyvai abejonei dėl visuomenės sutarties, kuri negali nepaveikti visų kitų. Galbūt teisė ir tvarka yra istorijos pasakotojos.

O kol kas tie, kurie tapo piliečiais, atranda naujus klausimus, susijusius su teisių suteikimu. Jie džiaugiasi visomis pilietybės teisėmis, bet kartu jiems daro įtaką natūraliai jų aplinkai kylanti grėsmė, tėvynės niokojimas, galbūt tam tikrų paslaugų trūkumas – ypatingų kartelio interesų rezultatas. Tokios deprivacijos klasių neformuoja, nes jos veikia visus. Tas keletas žmonių, galinčių pabėgti nuo jų į pietų jūras, vargu ar turi reikšmę, ir netgi ten gali sulaukti staigmenų. Tačiau paveikiama tik dalis kiekvieno žmogaus socialinės egzistencijos. Socialinės padėties skirtumus pakeitė „gyvenimo sričių skirtumai"[14]. Kylantys konfliktai šiek tiek mobilizuoja visus, nors tai visada daro aktyvistai. Jų paakinti socialiniai judėjimai arba, kukliau, pilietinės iniciatyvos papildo modernybės konfliktus elementu, kuriam klasėmis besiremiančios institucijos nėra pasirengusios.

Trečias klausimas yra pats didžiausias. Galbūt socializmas vienoje šalyje yra galimas, net jei jis negyvybingas; tačiau pilietinė visuomenė vienoje šalyje jokiu būdu negalima. Pasistenkime išvengti nesusipratimų. Žinoma, pradėti kurti civilizuotą piliečių visuomenę galima ir būtina namuose. Bet kol šį darbą riboja tautiniai barjerai, tol neišvengiama išskirtinumo nuostatų, politikos ir normų, kurios pažeidžia pačius pilietinės visuomenės principus. Istorinis pilietinės visuomenės sukūrimo uždavinys bus įgyvendintas tik tada, kai visi žmonės turės pilietybės teises. Mums reikalinga pasaulinė pilietinė visuomenė.

Štai jau antrą ar trečią kartą aš užsiminiau apie sampratą, kuri kai kam gali pasirodyti beviltiškai utopiška. Kad ir kas ji būtų, bet tikrai ne utopija. Kaip Periklio Atėnuose pilietybė iš svajonės tapo tikrove, kurioje galima kurti modernias visuomenes, taip ir Europos, ir

Šiaurės Amerikos bei kai kurių kitų žemės rutulio vietų pilietinės visuomenės yra provaizdžiai to, kas akivaizdžiai įmanoma visur. Norint įgyvendinti šią idėją, reikia laiko ir strateginių veiksmų, bet tai tikrai verta daryti. Mes privalome šito imtis, jeigu nenorime, kad pilietybės laimėjimams kiltų grėsmė. Deja, net mūsų analizės priemones riboja nacionalinė pažanga. Kai sakome „visuomenė", šis žodis paprastai būna „nacijos teritorinių ribų" eufemizmas. Socialinė analizė visais atžvilgiais yra nacionalinė analizė. (Vokiečiai labai sąžiningai elgiasi vadindami ekonomiką *Nationalökonomie.*) Kai pasistengiame aprėpti platesnius tarpusavio santykius, imame plūduriuoti. Tarptautinių santykių (koks pasakymas!) studijos dar tik taps rimta tema, o tikros tarptautinės teisės yra tik užuomazgų. Parašytos kelios pamokomos studijos apie karą, kiek mažiau apie taiką, o apie strategiją branduoliniame arba kokiame kitame amžiuje egzistuoja labai didelė tuštuma. Mėginimams ekonominius požiūrius pritaikyti globalinei situacijai pakenkė Tarptautinį valiutos fondą įtvirtinančios ideologijos persistengimai, taip pat įsišakniję priklausomybės bei atskiriančių teorijų ryškios liekanos. Žinoma, tai pernelyg išpūsti teiginiai, bet aš įsitikinęs, kad jais tik perdedama esama padėtis. Būtų nuostabu ir labai svarbu daugiau žinoti apie pilietinės visuomenės plėtojimosi sąlygas bei procesus. Tai padėtų suprasti ir konfliktus, į kuriuos įsitraukia geografiškai išsibarsčiusios grupės, kovas už teisių suteikimą ir už aprūpinimo augimą visame pasaulyje. Žinojimas nebūtinai skatina veikti, tačiau jis gali padėti. Šiaip ar taip, čia puiki dirva ir teoriškai, ir praktiškai spręsti klausimą, kuris buvo ryškus jau Immanuelio Kanto prieš 200 metų išdėstytame „visuotinės istorijos su kosmopolitiniais ketinimais" pro-

jekte sukurti visuotinę pilietinę visuomenę, valdomą įstatymų.

Tad aišku, kad pilietybė pakeitė moderniojo socialinio konflikto pobūdį. Klasių senąja šio žodžio prasme liekanos tebėra tarp mūsų ir gali dar kurį laiką lemti gelminį socialinių bei politinių antagonizmų modelį. Tačiau jas vis dažniau nustelbia kitos, mums mažiau pažįstamos varžybos. Be abejo, jas irgi galima apibrėžti „klasės" terminu. Pagaliau nelygybė ir valdžia tebėra stiprūs faktoriai, lemiantys skirtingus interesus bei nesutarimus. Dažnai atsisveikinimą su klase lydi pernelyg idiliškas ateities vaizdas. Bet jeigu klasės samprata išlieka ir susikūrus pilietybei, privalome ją patikslinti ir įvardyti skirtumus. Aš aiškinsiu šį klausimą nemėgindamas be reikalo pretenduoti į tikrumą. Analizės tikslams užtenka pažymėti, kad konfliktų dėl suteikiamų teisių laikai nesibaigė. Nors daugelis pajamų bei padėties skirtumų tapo pakopiniai, o kai kurie senieji barjerai dar tebėra, buvo pastatyti ir nauji. Apskritai pasaulyje tokie privilegijų barjerai tebėra pagrindinis klausimas. Piliečiai dar nėra pripažinti, jie tik užėmė naujas kovos už didesnius gyvenimo šansus pozicijas.

3. POLITIKA INDUSTRINĖJE VISUOMENĖJE

Kaitos momentai ir motyvai

Socialinės klasių struktūros ir jų nulemti konfliktai dėl pilietybės įeina į paprastų žmonių gyvenimus ir istorijos knygas kaip politika. Tiesa, tai labiau tinka istorijos knygoms negu žmonių gyvenimams. Žmonės turi stiprų pranašumo ar neteisybės jausmą netgi tada, kai dar nereiškia jo viešai. Jie veikia atsižvelgdami į savo interesus, ir nesvarbu, ar yra juos organizuojančios partijos, ar ne. Socialinės jėgos yra ne vien sociologo vaizduotės prasimanymas. Bet jos tampa regimos, apčiuopiamos ir visų pirma praktinės tik tada, kai išreiškiamos politiniais susiskaidymais bei sprendimais. Tuo momentu jos susiduria su kitomis padėtį komplikuojančiomis jėgomis ir įtakomis. Klasė nėra vienintelis politinio intereso pagrindas. Būna įvykių, kurie atitraukia daugumos dėmesį nuo pilietybės klausimų. Pirmiausia politinio proceso logika papildo klasių kovas nenumatytomis dimensijomis. Šiame skyriuje noriu ištirti procesą, kuriam vykstant konflikto subjektai ir socialinės konfigūracijos virsta politine veikla.

Tokia perspektyva suteikia moderniajai pilietybės istorijai naujų aspektų. Apžvelgdami jos raidą nuo XIX a. pradžios iki XX a. aštuntojo dešimtmečio, padarome kelis atradimus[1]. Pirma, pažanga, suteikiant teises, yra

nutrūkstama. Ji nėra nei tolygi, nei nuosekli – ji vyksta pakopomis. Visi dideli pokyčiai teisių suteikimo srityje susiję su įsimintinais įvykiais. Ypač tai pasakytina apie tvirtai suteiktas teises, kurios įtvirtinamos įstatymais. Pavyzdžiu gali būti balsavimo teisės paplitimas Britanijoje: 1832 m. Reformų aktas sumažino ir standartizavo pajamų bei turto reikalavimus; 1867–1868 m. ir vėliau, 1884–1885 m., įstatymais reikalavimai toliau mažinami; 1918 m. patvirtinta visuotinė ir beveik lygi balsavimo teisė vyrams nuo 21 metų amžiaus ir moterims nuo 30 metų amžiaus; 1928 m. jos buvo suteiktos moterims nuo 21 metų amžiaus; 1948 m. panaikintos „universiteto vietos" bei kai kurios kitos anomalijos; 1968 m. balsavimo teisė suteikiama nuo 18 metų. Panašiai atrodytų visuotinio ir vidurinio išsilavinimo įvedimo bei išplėtimo arba pagrindinių gerovės valstybės elementų istorijos. Kai kuriose šalyse minimalų darbo užmokestį reguliuoja įstatymas. Kur taip nėra (ir jeigu darbo užmokestis ir atlyginimas neva visuotinai indeksuojami), žmonių pajamas nustato derybomis pasiekti susitarimai, kurie turi įstatymo galią. Ne tokias svarbias teises sunku taip aiškiai susieti su konkrečiais įvykiais. Tačiau vis dėlto galima nustatyti pagrindines pilietybės raidos pakopas. Dažnai tai būna garsios konstitucinių, politinių ar socialinių pokyčių datos.

Antrasis atradimas, kurį padarome tirdami pilietybės pažangą, yra tas, kad apskritai tai iš tikrųjų pažanga. Yra ilgų periodų, kada beveik nieko nevyksta, tačiau tai, kas įvyksta, paprastai pagerina padėtį. Dramatiški įvykiai, užbraukiantys ankstesnius laimėjimus, būna reti. Nacistinėje Vokietijoje buvo ne tik panaikintos pilietinės bei politinės teisės, bet ir apribotos tam tikros socialinės pilietybės teisės; tačiau tai buvo didelės ir gal-

būt unikalios konstitucinės krizės rezultatas. Apskritai pilietybė yra „inertiška". (Keynesas realų darbo užmokestį vadino „inertišku". Tuo norėjo pasakyti, kad, norint sumažinti darbo užmokestį, tai padaryti labai sunku. Dabar jau žinome, kad ši tendencija labiau būdinga Europai negu Jungtinėms Valstijoms – vadinasi, Europoje realaus darbo užmokesčiui labiau būdingas suteikiamos teisės pobūdis.) Kai pilietybės raida pasiekia tam tikrą tašką, tikėtina, kad tokiame lygyje ji ir išsilaikys; jeigu taip neįvyksta, tai reiškia, jog buvo nutrauktas politinis tęstinumas.

Teisių suteikimo istorija abiem šiais aspektais skiriasi nuo aprūpinimo istorijos – ypač nuo aprūpinimo prekėmis bei paslaugomis istorijos. Ekonomikos plėtrą galima pavaizduoti tolygia kreive, ji paklūsta konjunktūros svyravimams[2]. Pastaraisiais dešimtmečiais vaizdą sukomplikavo ekonominės politikos atsiradimas, taip pat ir politinis ekonominės gerovės ciklas, susijęs su rinkimais. Net ir tokiu atveju teisinga tai, kad ekonominis augimas ir teisių sferos plėtimas nevyksta tiesiog lygiagrečiai. Labiausiai teisių struktūra pasikeitė tarpukario laikotarpiu, kai ekonomikos plėtra geriausiu atveju buvo menka ir daugmaž išliko tokio pat lygio, koks buvo pasiektas 1913 m. Reikšmingi poslinkiai pilietybės srityje įvyko tada, kai ekonominė situacija buvo visiškai neaiški, pavyzdžiui, 1918–1919 m., arba vėl – tarp 1944 ir 1950 m. Aprūpinimo šalininkai mėgsta įrodinėti, kad jeigu nėra augimo, tai negali būti ir pokyčių. Keista, kad ir marksistai, ir kapitalizmo šalininkai pabrėžia ekonomikos pirmenybę prieš politiką. Iš tikrųjų ryšiai tarp augimo ir kaitos, kai ji apskritai egzistuoja, yra daug sudėtingesni.

Tad kas gi nulėmė pilietybės pažangą, jeigu ne troškimas leisti prieiti prie didėjančio aprūpinimo pyrago didesniam žmonių skaičiui? Jau minėjome lemtinguosius 1918–1919 metus ir keletą metų po Antrojo pasaulinio karo. Kodėl karai tampa sąlyga gerinti daugumos žmonių padėtį? Keithas Middlemasas palyginti detaliai išnagrinėjo šį klausimą savo knygoje *Politika industrinėje visuomenėje* (*Politics in Industrial Society*), iš kurios paskolintas šio skyriaus pavadinimas[3]. Yra bent dvi priežastys, kodėl karo meto politika skatina reformas. Viena iš jų ideologinė tuo atžvilgiu, kad ji susijusi su nuostatomis. XX a. karuose kovėsi ne mažos žmonių grupės, bet beveik visi gyventojai dalyvavo kare. Valdančiąsias grupes tai įtikino, kad tie, kurie tiek daug paaukojo neturėdami jokių politinių ar socialinių teisių, turi susilaukti atlygio. Kaip pasakė Winstonas Churchillis Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, jiems reikėjo suteikti pilietines teises. Šio požiūrio laikėsi ne viena kariaujanti pusė. 1917 m. Maxas Weberis, dėstydamas pagrindines savo mintis apie demokratiją pokario Vokietijoje, rašė: „Politiškai neįmanoma nustumti grįžtančių kareivių į nuošalę jų rinkiminių teisių atžvilgiu, palyginti su tais sluoksniais, kurie pajėgė išlaikyti ar net pagerinti savo socialinę padėtį, savo gerovę ir galimybes rinkoje, kai tuo metu kiti liejo kraują apkasuose juos gindami"[4].

Kitas karo meto patyrimo ir socialinių reformų sąryšio aspektas yra kur kas praktiškesnis; jis ir yra pagrindinė Middlemaso knygos tema. Bent jau Britanijoje „karo meto socialinis paktas" numatė, kad pagrindiniai veikėjai organizuotai koordinuos visus sprendimus. Vyriausybės tikrai buvo suinteresuotos profsąjungų stiprėjimu – priešingai Bismarcko strategijai, Britanijos konservatorių lyderiai pripažino organizuotumo privalumus,

palyginti su padrikais smurtiniais grasinimais, – ir skatino kurti darbdavių asociacijas. Sukūrus trijų pagrindinių veikėjų sąjungą, atsirado „korporacinis pamatas", kuris dominavo beveik 50 (Britanijoje) politinio gyvenimo metų. Pamatas galėjo išlikti tik bent iš dalies pripažįstant jų interesus. Pirmiausia tai reiškė, kad turi būti pripažinti interesai tų, kurie iki tol buvo nuskriausti, bei jų organizacijos. Middlemasas teigia, kad net po 1945 m. tuo metu valdžiusi leiboristų vyriausybė perskirstymo ir gerovės politikos srityje beveik nieko nedarė nepasitarusi su trim karo metais susikūrusios korporacijos partneriais ir iš esmės negavusi jų sutikimo.

Reikia pridurti du specifinius dalykus. Britanijai pasisekė, kad lemtingu abiejų karų laikotarpiu turėjo lyderius, kurie ne tik buvo stiprūs, bet ir suprato socialinių pokyčių poreikį. Tai buvo Lloydas George'as ir Churchillis. Dar daugiau: egzistavo pokyčių schemos, kurios atsitiktinai ar sąmoningai atitiko kaip tik tą galimybės nišą, kuria konkrečiais laikotarpiais naudojosi priešingos ir paprastai antagonistiškos socialinės grupės. Beveridge'o ir Keyneso vardai vėl bus minimi šioje knygoje kaip strateginių pokyčių įkvėpėjai. Juos abu karo meto koalicijos bei galimybės skatino plėtoti pasiūlymus, kurie padidino daugelio žmonių gyvenimo šansus.

Žinoma, ne visus pokyčius teisių srityje padarė karo meto koalicijos arba vyriausybės, jautusios ypatingą nacionalinę atsakomybę už nuskriaustuosius ir teisių neturinčiuosius. Pažvelgę į tai, kada pagrindiniai gerovės valstybės elementai buvo pirmą kartą įteisinti, matome nepaprastą išsibarstymą ir nematyti jokio aiškaus ryšio su kataklizminiais nacionaliniais įvykiais. Pavyzdžiui, sveikatos draudimas: Vokietija – 1883 m., Jungtinė Karalystė – 1911 m., Prancūzija – 1930 m. Arba pensijų

draudimas: Vokietija – 1889 m., Prancūzija – 1910 m., Jungtinė Karalystė – 1925 m. Ypač stulbina Vokietijos pavyzdys. Bismarcko valdymo metais politinės teisės išliko geriausiu atveju stabilios ir labai ribotos; socialistų organizacijos buvo uždraustos įstatymu. Tačiau tuo metu darbininkų klasė gavo tam tikras socialines teises. Buvo kuriama pusiausvyra, kad būtų patenkinami konservatyvios, iš tikrųjų parafeodalinės valdančiosios klasės interesai.

Šis pavyzdys priartina mus prie pamatinio klausimo, kurį iškelia klasių teorijos ir istorinės tikrovės prieštaros. Čia apžvelgiamu laikotarpiu klasių konfliktai ir socialiniai pokyčiai aiškiai buvo susiję. Bismarckas būtų neigęs, kad jis pripažino sąlygas, išpranašautas *Komunistų manifeste*; jam buvo pakankamai sunku susitaikyti su idealistišku jo išdėstymu Lassalle'io *Darbininkų programoje*. Tačiau kartu jis žinojo, kad turi kažką daryti, jeigu nori apraminti vis sunkiau valdomus naujojo industrinio amžiaus vaikus. Jis reagavo į socialinį spaudimą. Dar aiškesni atvejai buvo kelios kitos svarbios datos: tai 1910 m. Prancūzijoje, 1911 m. Britanijoje, 1925 m. Britanijoje, 1930 m. Prancūzijoje. Taigi buvo ir konflikto spaudimas, ir pokyčius lėmusi veikla, tačiau tiltas, jungiantis šiuos du dalykus, padarytas iš neįprastų medžiagų, o kartais ir visai sunkiai randamas.

Kas vyksta tokiose situacijose, aprašyti lengviau, negu paaiškinti ar net interpretuoti. Be abejo, socialiniai konfliktai yra realūs. Susikerta rinkimų teisių neturinčių grupių ir tų, kurie gina egzistuojančias rinkimų teises, interesai. Spausdinami pamfletai, šaukiami mitingai, gatvėmis žygiuoja sufražistės, o senstantys buvę liberalai iškilmingai įrodinėja, kad tie, kurie neturi nuosavybės, neturėtų balsuoti arba kad moterys yra fiziš-

kai menkesnės, arba kad protestuojančius reikia tramdyti visa įstatymo jėga. Tačiau pagaliau kažkas laimima. Ir ne todėl, kad visa šalis apimta ugnies, netgi ne todėl, kad neturintieji rinkimų teisių įgijo paslaptingą daugumą įstatymų leidyboje. Jų dauguma valdžios koridoriuose tebėra nematoma, ir vis dėlto tie, kurie taip ilgai priešinosi, pakeičia savo nuomonę. Jie tai daro nenoromis, iš dalies todėl, kad tikisi sumažinti įkyrėjusį spaudimą, iš dalies todėl, kad tiki galį nukreipti protesto energiją jiems naudinga vaga.

Taigi politinį pasikeitimą sudaro kelios sudėtinės dalys. Viena iš jų – tai daugiau ar mažiau organizuotų visuomeninių judėjimų, kuriuose dalyvauja, nors nebūtinai, ir politinės partijos, jėga. Kitas – pribrendusi pasikeitimams situacija, tam tikros konsensuso užuomazgos. Nuomonių apklausa tikriausiai jų neatskleistų, bet kai prasideda keitimasis, dauguma pajunta, kad kaip tik to visą laiką ir norėjo. Kaip tik todėl tie, kurie imasi veiksmų, yra tokie svarbūs. Atrodo, kad jie plaukia prieš srovę, tačiau iš tikrųjų jie tik anksčiau už kitus pajuto keičiantis srovės kryptį. Galima prisiminti Winstoną Churchillį, po karo sakiusį, kad „socializmui" (jis turėjo galvoje gerovės valstybę) turi būti leista plėtotis savo keliu, arba Konradą Adenauerį, raginusį imtis bendrų sprendimų Vokietijos pramonėje, arba Charles'ą de Gaulle'į, pavertusį *Algérie française* nepriklausoma valstybe. Kai jau viskas baigta, suprantame, kad iš tikrųjų jie ne suskaldė savo valstybes, bet jas suvienijo.

Toks scenarijus gali prislėgti tuos judėjimus, kurie atsidėję sistemingiems pokyčiams. Bet juk tokie judėjimai dažnai patiria slogių išgyvenimų. Kyla mintis apie „geležinį oligarchijos dėsnį" – šiais žodžiais Robertas Michelsas norėjo pasakyti, kad tie, kurie siekia valdžios,

būtinai turi sumokėti demokratijos kainą. Galima įtaką prarasti dviem būdais: pernelyg nutolus nuo vietos, kur daromi sprendimai, arba pernelyg į ją pasinėrus. Galima sakyti, kad socialistai per savo istoriją patyrė abu šiuos dalykus. Keiras Hardie, Augustas Bebelis, Jeanas Jaurès buvo socialinio judėjimo lyderiai, pakeitę sampratas, bet jie nedalyvavo darant sprendimus. Ramsay MacDonaldas, Hermanas Mülleris, kiek mažiau Léonas Blumas užėmė aukštus postus, tačiau istorijos knygose jie nebus minimi kaip didūs reformatoriai. Tenka susimąstyti: ar kartais apsišvietę konservatoriai bei ryžtingi liberalai nėra galų gale kur kas didesni pokyčių kūrėjai?

Čia paliečiama skaudi vieta: ryšys tarp klasių teorijos ir elito teorijos. Kiekviena iš jų buvo laikoma absoliuti, bet jos menkai tepaaiškino tikruosius pokyčių procesus. Nelabai padeda ir visiškas priešiškumas kuriai nors iš šių teorijų. Tikriausiai klasės suteikia socialiniams pokyčiams tam tikrą energiją ir kryptingumą. Jų negalima ignoruoti, o interesų, kuriuos jos gina, turinys gali pašnibždėti, kurlink viskas krypsta. Tačiau kas nors turi paversti šiuos interesus veiksmais ir skatinti juos. Yra daug studijų apie elito ribotumus. Jos viena kitą papildo; jų narių biografijos panašios; daugelis jų turi tų pačių rinktinių koledžų ar universitetų suteiktus mokslinius tų pačių sričių laipsnius; jie pažįsta vienas kitą ir daugeliu požiūrių kalbasi ta pačia kalba. Bet kažkodėl neatrodo, kad šios studijos prasiskverbtų į politinio proceso šerdį. Socialiai homogeniškų elito grupių nariai, esant tam tikroms sąlygoms, yra visiškai pajėgūs priimti neeilinius, radikalius sprendimus. Iš tikrųjų kaip tik naujokai dažniausiai nenoriai kiša galvą į kilpą ir todėl yra konformistiškesni, negu būtina. Kuo labiau žmonės pasitiki savo priklausymu, tuo mažesnis jų poreikis elgtis

grynai gynybiškai, todėl jie gali būti atviresni socialinių jėgų interesams bei impulsams. Tokie apmąstymai gali paskatinti daryti žiaurias išvadas. Homogeniškos elito grupės gali efektyviau įgyvendinti pokyčius negu pliuralistinės grupės. Šiaip ar taip, svarbus čia paveikslo elementas yra jautrumas esamai tvarkai, o triukšmingo judėjimo teikiama parama jo automatiškai nelaiduoja.

Politika industrinėje visuomenėje tarsi vaidina veiksmingos tarpininkės tarp šių įvairių elementų vaidmenį. Parlamentai turi savo funkciją šiame kontekste. Jie sutelkia organizuotas socialines jėgas, išrenka lyderius ir suteikia jiems galimybių, priverčia jų klausyti. Jeigu jie gyvybingi ir jautrūs, tai netgi priverčia lyderius suprasti veiksmo momentą. Tačiau socialinių jėgų, parlamentų ir elito grupių sąveiką vis dėlto nesunku sutrikdyti įvairiais būdais. Neišleisdamas iš akių pagrindinės temos, norėčiau kiek nuodugniau panagrinėti šį dalyką, pasinaudodamas įžvalgiausiai apie šiuos dalykus rašiusio Maxo Weberio pagalba.

Maxas Weberis ir moderniosios politikos problema

Nedideliame panteone, kurį aš atsitiktinai kuriu šioje knygoje, turi savo vietą ir Maxas Weberis. Kaip Beveridge'as ir Keynesas (ir kaip Wilhelmas von Humboldtas daugiau kaip prieš šimtą metų), jis buvo plačių interesų žmogus, kuris savo gyvenime rizikingai derino mokslą ir politiką, teoriją ir praktiką. Weberis labiau už kitus kentėjo nuo prieštaringų šių pasaulių reikalavimų. Jo charakteriui būdingas asketiškumas, puritoniškumas vertė jį siekti neįmanomo ir atskirti vieną nuo

kito laisvą nuo vertybių mokslą ir aistringą politiką. Herojiškam bandymui buvo lemta žlugti, tačiau tai nereiškia, kad jis buvo klaidingas. Be to, Weberis buvo reformatorius strategas. Jis pasakojasi iš pradžių buvęs konservatorius, bet vėliau tapęs liberalu, o tuoj pat po Pirmojo pasaulinio karo jis netgi vadina save „radikalu" ir pasisako už „visiškai radikalų visuomenės demokratinimą". Jo vardas siejamas su kova prieš neribotą povandeninį karą, tačiau labiausiai – su diskusija apie Vokietijos pokario konstituciją. 1917 m. laikraščiui *Frankfurter Zeitung* jis parašė ciklą straipsnių: *Politika ir valdžia naujai tvarkomoje Vokietijoje.* Jie skirti pokario Vokietijai, o šie straipsniai ir garsi paskaita *Politika kaip pašaukimas* (1919) yra pravartus pamatas moderniosios politikos problemai išdėstyti[5].

Maxas Weberis buvo vokietis. Jis daug keliavo ir, žinoma, buvo apsiskaitęs, tačiau imperatoriškosios Vokietijos patyrimas lėmė tai, kaip jis apibrėžė moderniosios politikos problemą. Bismarckas buvo iškili figūra. Weberis, būdamas liberalas, jam jautė dvilypius jausmus. Bismarckas daug nuveikė Vokietijos labui, bet, tai darydamas, namuose sugriovė ne mažiau, negu pasiekė užsienyje. Konkrečiai, jis nepaliko vietos – nei instituciškai, nei politinės kultūros prasme – moderniems lyderiams, besiremiantiems modernybės principais. Weberis niekino Vokietijos vadovų, valdžiusių po Bismarcko, vidutiniškumą ir laikė jį keisto įkūrėjo stiprybės ir silpnumo derinio rezultatu. Kartu tai buvo socialinio ir politinio biurokratijos fenomeno rezultatas; šis fenomenas daugiau negu visi kiti įkvėpė Weberį mąstyti apie moderniąją politiką.

Weberį tiesiog persekiojo mintis apie biurokratijos vaidmenį. Kad ir kokią jis paliesdavo temą, greitai per-

eidavo prie jos žalingumo. Paminėkite lordus feodalus bei absoliutinius monarchus, ir jis pereis prie jų administracinio mechanizmo ir prigimtinės jo tendencijos atsiskirti, įgyti autonomišką valdžią. Paminėkite Bismarcką – ir jis prapliups nuodugniai kritikuoti *Beamtenherrschaft*, kuri atsirado tuoj po jo, biurokratiją pabrėžtine prasme ir visuotinę jos nulemtą „valią bejėgiškumui". Paminėkite „racionalizaciją", taip pat ir kapitalizmo plėtros logiką, ir jis pereis prie modernios organizacijos institucinės prigimties ir jos taisyklių, įstaigų personalo ir viso kito. Paminėkite valdžią ir teisėtumą, ir jis apibūdins „racionalaus" ar „legalaus" teisėtumo, kurį įgyvendina administracinis personalas, užimantis tam tikrus postus, turintis tam tikrą kvalifikaciją ir karjerą, modelį. Šiai obsesijai aiškiai būdingas prūsiško patyrimo elementas, tačiau tai vizija, kurios pavergiantis baugumas per septynis istorijos dešimtmečius nė truputėlio nesumenko. Tai biurokratijos, kaip ateities kartas kaustančio „vergovės narvo", vizija. Jeigu paliktume biurokratiją naudotis gausiais jos resursais, sulauktume tobulo administravimo, kuris kartu būtų totalinis ta prasme, kokią šis žodis įgyja sąvokoje „totalitarizmas" arba Goffmano frazėje „totalinė institucija". Žmonės tampa tik paprastais gyvos mašinos sraigteliais, jie priklausomi ir bejėgiai.

Keista, bet Weberis menkai orientavosi pasaulyje, koks jis buvo iki biurokratijos; galbūt tai vienas iš aspektų, kur atsiskleidžia jo vokiškumas. Jis iš tikrųjų nesuprato rinkos, o tiesą sakant, ir politinės rinkos, taip pat ir Amerikos politikos sumaišties. Tačiau toks jo atsidavimas vienam reikalui suteikė papildomo dramatizmo klausimui „Kaip iš viso įmanoma, turint galvoje visagalę biurokratizacijos tendenciją, išgelbėti „manevrams" bent dalį kokios nors „individualistiškos" erdvės?" Webe-

ris neprašo literatūrinio ar filosofinio atsakymo – jį domina politika ir politinės institucijos. Todėl bendrąjį klausimą jis paverčia dviem specifiniais klausimais – čia aš juos vadinsiu demokratijos ir vadovavimo klausimais.

Demokratijos klausimą Weberis kelia remdamasis reikšmingu, tačiau ribotu požiūriu. Turėdamas galvoje didėjantį valstybinės tarnybos būtinumą ir iš to kylančią jos jėgą, jis klausia, ar gali egzistuoti „kokia nors garantija, kad yra jėgos, valdančios ir veiksmingai kontroliuojančios pabaisišką šio sluoksnio dominavimą, o jo reikšmė nuolatos didėja". „Kaip iš viso galės būti įmanoma demokratija, suprantama netgi tokia siaura prasme?"

Demokratija reiškia daug dalykų daugeliui žmonių. Jeigu suprasime šį žodį paraidžiui, tai tokio dalyko tikriausiai apskritai negali būti. Galima netgi abejoti, ar gali susiklostyti tokios sąlygos, kurioms esant sakoma, jog valdo tauta. Ne be reikalo „bendroji valia" sukėlė iš pradžių sumaištį, o po to rūpestį, kai Rousseau, Kantas ir Hegelis pateikė tris visai skirtingas jos interpretacijas. Kai ji suprantama kaip institucijų pakaitalas, nuolatos atkuriamas nevaržomu diskursu, tai skeptikas ima galvoti apie anomiją, daugumos tironiją, taip pat apie tiesioginę autokratiją. Kur valdžia neprijaukinta, dažniausiai atsiranda žiauri valdžia; kur nėra institucijų, įsivyrauja arogantiškos pretenzijos. Jeigu norime išvengti tokio ginčo emocijų bei metafizikos, geriau aptarkime demokratiją siauresne prasme. Ji susijusi su daugumos interesų bei pažiūrų įtraukimu į politinį procesą ir su teisėtumu.

Maxas Weberis primena mums, kad paprastas socialinių jėgų modelis, kuriam priklauso socialinės klasės,

suteikiančios energiją ir kryptingumą, bei elito grupės, sutaikančios jų interesus su laikmečio reikmėmis, yra pernelyg paprastas. Elito grupių prigimtis nėra vienintelė įmanoma kliūtis, trukdanti modeliui funkcionuoti, nors Weberis vykusiai pažymi, kad „nervingi pulko vadai" nepajėgia „atstovauti prieš viršesniuosius interesams tų, už kuriuos yra atsakingi". Biurokratijos grėsmė yra dar didesnė. Biurokratija gali paraližuoti tarpininką tarp tautos (*demos*) ir valdžios (*kratia*) – parlamentą. Parlamentas gali virsti tik pasikalbėjimų vieta, kurioje atstovai duoda valią savo nuoskaudoms bei troškimams, tačiau nepasiekiama jokių rezultatų. Žinoma, kaip tik taip Bismarckui atrodė Vokietijos *Reichstagas*; tačiau aštuntojo ir devintojo dešimtmečių Europarlamentas būtų dar tinkamesnis pavyzdys. Parlamentas taip pat gali tapti iš dalies korporacinio, iš dalies biurokratinio vaško kamuolio dalimi: čia visos iniciatyvos ištirpsta ir daroma tai, kas įprasta. Toks parlamentų subiurokratėjimas – rimta problema, kylanti visur. Šitaip stengiamasi pašaliečius, „tautą", atstumti nuo jų politinių institucijų ir sukelti naujus visuomeninius judėjimus, kurie greitai susiduria su tomis pačiomis problemomis.

Demokratijos minimumą apskritai sudaro du procesai. Vienas – tai liaudies pažiūrų bei interesų dalis politinėje sistemoje, kitas – esančiųjų valdžioje ir jų administravimo kontrolė. Kai blokuojamas liaudies dalyvavimas demokratijoje, arba demokratinė kontrolė, kyla konstitucinė krizė. Šis demokratijos minimumas – tai ne gražios idėjos ar saldžios svajonės įgyvendinimas. Tai protingiausias būdas laiduoti, kad pasikeitimai galėtų vykti be revoliucijos. Šiuo atžvilgiu demokratija paprasčiausiai veiksmingesnė už kitas valdymo formas. Gerai žinomi skundai, kad demokratija veikia lėtai ir jai rei-

kia daugybės sąnaudų, kad „jeigu ne parlamentas ir spauda, galėtume daryti tai, ką reikia, greitai ir efektyviai", – geriausiu atveju yra nemokšiški, o blogiausiu atveju jie skatina žmones remti politines santvarkas, kurios iš esmės yra nestabilios, nes, joms esant, būna visiškai ramu. Kita vertus, jeigu šalyse, įgyvendinusiose demokratijos minimumą, triukšmas viršija tam tikrą lygį, tai čia ne demokratijos, bet jos sugedimo kaina.

„Parlamentai", sako Maxas Weberis, „pirmiausia atstovauja tiems, kuriuos valdo biurokratija." Demokratijos fundamentalistams tokie žodžiai nepatiks, tačiau realistui jie turi prasmę, kaip reiškiantys ir liaudies dalyvavimą, ir kontrolę. Tačiau yra ir kitų konstitucinių priemonių. Konservatoriai ir demagogai gali niekinti referendumus bei plebiscitus, tačiau atmesti jų negalima. Valdžios kontrolei priklauso administracinė priežiūra, teismų veikla ir tiesioginės parlamentinės procedūros. Informacijos priemonės yra tikrai svarbios ir galbūt konstitucijos teorijoje turėtų būti dar svarbesnės. Netvarkinga visuomeninių judėjimų ir specifinių interesų grupių struktūra, gyvi debatai universitetuose bei pasipiktinusios minios demonstracijos gatvėse yra būtina pilietinės visuomenės dalis. Demokratija netvarkinga beveik savo apibrėžimu, o kas neleidžia jai būti tokiai, greičiausiai susilauks kai ko blogesnio.

Tačiau Maxą Weberį labiausiai domino ne demokratija. Jam labiau rūpėjo ir jis turėjo daugiau ką pasakyti apie antrą institucinį klausimą, kylantį iš jį labiausiai kamuojančio rūpesčio: „ko biurokratija pati savaime negali pasiekti". Čia Maxas Weberis pasineria į savo mėgstamą vadovavimo temą. Maxas Weberis laisvai vartoja šį žodį, nors tai, kas įvyko nuo to laiko, nepalengvina jo vartojimo; tačiau į klausimą reikia atsakyti, pa-

tinka tai mums ar ne. Tai novatoriškumo, iniciatyvos, pasirengimo ir sugebėjimo ką nors daryti klausimas. Schumpeteris atsakė į šį klausimą ekonominės plėtros aspektu, garbindamas „verslininko" dorybes, o Weberis atsakė į jį atsižvelgdamas į valstybės reikalus – išaukštindamas socialinę „politiko" – asmens, kuris imasi „politikos kaip pašaukimo", figūrą.

Verta paminėti, kad manęs čia nedomina Maxo Weberio (daugeliu atžvilgių neaiški) charizmos bei valdžios legitimavimo, grindžiamo ypatingomis pretenzijomis į įkvėpimą ir aukštą padėtį, samprata. Weberis analizuodamas paprastai nurodo, kad biurokratija gali vyrauti, bet ne vadovauti. Iš tikrųjų, pasak apibrėžimo, biurokratija neturi galvos. Tikrai daugelis iš tų, kurie formaliai yra atsakingi už modernybės biurokratiją, patys yra biurokratai. Tačiau tai ir yra problema: sukuriamos vidutiniškos, vairininko neturinčios valstybės, kurios ne valdomos, bet administruojamos. Iš biurokratų tikimasi, kad jie ištikimai ir kompetentingai vykdys sprendimus, kuriuos priima kiti. Gali būti situacijų, kada pareigūnai turi savo vadovams nurodyti, jog instrukcijas jie laiko esant neteisingas, tačiau galų gale jiems vis tiek tenka arba daryti kas liepiama, arba išeiti. Vyriausybės, kaip ir kitos bendrijos, gauna krypties jausmą iš viršaus, iš „vadovaujančių asmenų", „vadovaujančios dvasios" arba tiesiog „vadovų".

Weberis nenuilsdamas prideda vis naujų spalvų tapomam vadovų, kokie jie turėtų būti, paveikslui: kokie talentai jiems reikalingi, kokias sąlygas jie turi priimti, o kokias atmesti, kokiomis aplinkybėmis dažniausiai jie iškyla ir pasiekia sėkmę. Aišku, kad jis pats žavisi tuo „protu", kurį priskiria vadovams, tuo, kad jie „istorinės svarbos įvykių nervinę skaidulą laiko savo rankose", ir

todėl su šiokiu tokiu pasimėgavimu toliau aptaria tris politikų ypatybes: „aistrą", „atsakomybės jausmą" ir „proporcijos jausmą". Kaip daugelis ano meto jaunų politikų, mano tėvas nusipirko pirmą veikalo *Politika kaip pašaukimas* leidimą 1920 m. ir pabraukė šias vietas raudonai. „Aistra" – tai ne „sterilus intelektualų susijaudinimas", o didelis pasiaukojimas „reikalui", „dalykui", pagaliau „tam", *eine Sache*. „Atsakomybės jausmas" reiškia, kad politikas žino esąs atsakingas; tai kartu ir užuominos apie „atsakomybės etiką", kurios politikas laikosi užuot paklusęs „įsitikinimų etikos" reikalavimams. Grynajam moralumui ne vieta politikoje, kur svarbu realūs veiksmų padariniai; politikui neužtenka turėti teisingus įsitikinimus – jis arba ji turi gerai suvokti suvaržymus, galimybes ir variantus. Tam reikia nuovokos ir proporcijos jausmo. „Politika daroma galva, o ne kitomis kūno ar sielos dalimis", – sako Weberis, tačiau savo aistrų negali ilgam suvaldyti: „Iš tikrųjų politika daroma galva, bet jokiu būdu ne *vien tik* galva".

Weberis detaliai neišnarsto problemos, su kuria susiduria vadovai biurokratijos pasaulyje, prigimties, nors jis tikriausiai sutiktų su metafora iš kosminių kelionių srities. Vadovas, kuris pasijunta esąs „atsakingas" už biurokratinę imperiją, turi vengti dviejų pavojų. Pirmasis – pasinerti į savo veiklos sritį stačia galva ir proceso metu sudegti; jis pats tampa biurokratu. Kitas pavojus gresia tada, kai per mažai pasineriama ir vadovas išmetamas atgal į orbitą; jis lieka toli dausose kaip mažytė šviesel ė. Kad vadovo veikla būtų veiksminga ir jis išsaugotų savo vientisumą, jis turi protingai įsitraukti į savo veiklą. Weberis klausė, ar yra konstitucinių priemonių, kurios galėtų padidinti tokio rezultato tikimybę. Todėl

jis rėmė tuos, kurie į Vokietijos Weimaro konstituciją įtraukė tiesioginius prezidento rinkimus ir jo nepaprastuosius įgaliojimus. Kvailesnieji laikė jį esant iš dalies atsakingą už tai, kaip prezidentas Hindenburgas pasinaudojo šiais įgaliojimais iki 1933 m. ir vėliau. Galbūt didesnis trūkumas buvo tai, kad nebuvo tikros prezidentinės sistemos – arba, kaip alternatyvos, ištobulintos Westminsterio stiliaus parlamentinės demokratijos.

Visi atsakymai į moderniosios politikos problemą yra prieštaringi. Demokratijos fundamentalistų kartai ypač kels nerimą nepriklausomas vaidmuo, kurį politinei klasei suteikė ne tik Maxas Weberis, bet ir šios analizės autorius. Žmones, užimančius santykinai aukštą padėtį, jie norėtų matyti panašius į vientisą garą, kylantį iš tautos gelmes siekiančių geizerių. Viešieji debatai nuo XIX a. ir XX a. pradžios prarado daug subtilumo. Tai suprantama, turint galvoje pastarųjų dešimtmečių patyrimą. Tironija, karas ir genocidas toli gražu nėra subtilūs; nėra tokie ir esminiai taikos bei laisvės dalykai. Tačiau moderniosios politikos problema, kaip ją apibrėžė Maxas Weberis, niekur nepasitraukia. Ji visai paprasta: kaip didėjančios biurokratijos grėsmės akivaizdoje suderinti demokratiją ir novatoriškumą.

Laisvės sąranga turi atsakyti į šią problemą. Ji turi rasti kelią tarp demokratizacijos Scilės sirenų giesmių ir autokratijos Charibdės, tačiau kartu apsisaugoti nuo plačių biurokratijos seklumų, kertančių pažangos laivybos maršrutus. Tokios metaforos dažnai būna pernelyg nudailintos. Pasak pastarosios, atrodytų, kad konstituciniai liberalai neturi nė per vieną laipsnį nukrypti nuo saugaus kurso pirmyn. Iš tikrųjų yra ne vienas kursas. Dar kartą tikrovės vaizduotė pranoksta teorinę, ir verta pasimokyti iš jos tęsiant analizę toliau.

Apie mišrias konstitucijas

Amerikos konstitucija turėjo patikti Maxui Weberiui. Prezidento institucija – grynas vadovavimas. Kongresas – gryna demokratija, o biurokratijos vaidmenį minimizuoja praktika, kuri leidžia būsimai administracijai paskirti į visus svarbiausius postus savo parinktus darbuotojus. Pastarasis dalykas tikrai neatitiko Maxo Weberio biurokratinės organizacijos idealo, mat jis labiau vertino prūsišką valstybinio pareigūno etosą ir galbūt britų valstybinės tarnybos sampratą. Tačiau atrodo, kad Jungtinių Valstijų sistema savo institucijomis tiksliai sprendžia moderniosios politikos problemą.

Taip ir yra. Nors ir ne visi prezidentai buvo ar yra didūs vadovai, nors Kongresas kur kas giliau įklimpęs į biurokratiją, o kartais į ezoterinius lošimus dėl statuso ir pinigų negu į demokratinį atstovavimą, Amerikos konstitucija daugiau kaip du šimtmečius veikė nepaprastai gerai. Negana to, socialinis Amerikos politikos pamatas turėtų patikti modernizacijos teoretikams. Prigimtinė Amerikos žymė – mobilumas; daugelis amerikiečių kilę iš šeimų, kuriose kas nors nelabai seniai narsiais sprendimais pasipriešino garbingoms tradicijoms, o dažnai ir spaudimui gimtojoje šalyje. (Vienintelė pažymėtina išimtis – juodųjų vergų palikuonys, kurie išsiskiria jau vien dėl šitos priežasties.) Amerikiečiai išliko mobilūs. Šį mobilumą iš pat pradžių papildė demokratija *à la Tocqueville*, tai yra pamatinė lygybės sąlyga, kuriai akivaizdžiai nebūdingi tradiciniai priklausomybės ryšiai.

Norėčiau užbaigti paveikslą dar labiau stebinančia pastaba: netgi klasių teoretikai turi priežastį būti patenkinti Amerikos pavyzdžiu. „Beklasiškumo" pabrėžimas Amerikos politinėje ideologijoje paskatino daugelį Euro-

pos ir Amerikos politikos komentatorių daryti išvadą, jog susiskirstymas partijomis Amerikoje mažiau susijęs su klasių susiskaldymu negu kitose Vakarų šalyse. Tačiau balsavimo tyrimai neigia šią išvadą. S. M. Lipsetas išstudijavo šiuos tyrimus iki 1936 m., tačiau dar gerokai anksčiau politinis konfliktas Amerikoje vyko pagal modelį[6]. „Dar iki dabartinės dvipartinės sistemos susiformavimo visuomenę skaldančios politinės problemos dažniausiai būdavo klasinio pobūdžio." Lipsetas primena mums, kad šį faktą žinojo ir Tocqueville'is. Pažvelgus įdėmiau, sakė Tocqueville'is, partijų politiniai ginčai Amerikoje nėra tokie „nesuprantami ar vaikiški", kaip atrodo. „Kuo giliau skverbiamės į šių partijų mąstymo gelmes, tuo geriau suvokiame, kad vienos iš jų tikslas – apriboti liaudies valdžią, o kitos – ją plėsti."

Tad ar Jungtinės Valstijos tikrai yra grynosios demokratijos pavyzdys? Daug autorių šitaip manė ir aiškino tai gerove arba, kalbant mūsų terminais, aprūpinimu. Lipsetas sukūrė vieną iš septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose vyravusių teorijų: 1959 m. jis pareiškė, kad „demokratija susijusi su ekonominio išsivystymo lygiu. Kuo labiau pasiturinti yra tauta, tuo daugiau šansų, kad ji išlaikys demokratiją". Kai kritikas nurodė, kad, nors 1820 m. Jungtines Valstijas, 1870 m. Prancūziją ir 1890 m. Švediją vargiai galima pavadinti labai išsivysčiusiomis šalimis, vis dėlto jos buvo demokratiškos. Lipsetas, norėdamas išgelbėti savo teoriją, griebėsi keisto ramsčio: jis įrodinėjo, kad šios demokratijos atsirado anksčiau, negu „pasaulinė komunikacijos sistema" suteikė galimybę lygintis su kitomis šalimis. Bet juk yra ir Britanijos pavyzdys, ypač tarpukario laikotarpio. Yra Indija. Galima atleisti tam, kuris įrodinės beveik priešingą

tezę: demokratija leidžia šalims laisvai žaisti žaidimus, nežadančius ekonominio laimėjimo.

Šiaip ar taip, Amerikos istorija kitokia. Tai pilietinių teisių ir atvirų sienų suderinimo istorija. Tiek pilietinių teisių, tiek ir atvirų sienų sąvokos čia vartojamos apibrėžta ir unikalia amerikietiška prasme. Pilietinės teisės čia suprantamos panašiai kaip jas aiškino Tocqueville'is, apibūdindamas „demokratiją" kaip pamatinę lygybės sąlygą. Šios teisės – tai priskyrimo teisės, pilietybės teisės, tačiau jos griežtai apribotos pilietine ir iš dalies politine sfera. Amerikos istorija rodo, kokia pavojinga gali būti pilietybė netgi šia siaura prasme. Kai viena pusė nori apriboti liaudies valdžią, o kita – ją plėsti, tada klasių kova gali lengvai tapti smurtine kova; taip dažnai ir būdavo Amerikos istorijoje. Ankstyvieji konstituciniai mūšiai, Pilietinis karas ir septintojo dešimtmečio judėjimas už pilietines teises yra trys ryškūs įvykiai ilgoje kovos už pilietybę istorijoje. Konstitucija ir Teisių Bilis, 1866 m. Pilietinių teisių aktas ir Keturioliktoji pataisa, 1964–1965 m. Pilietinių teisių ir Balsavimo teisių aktai, taip pat 1960 ir 1970 m. Aukščiausiojo teismo potvarkiai dėl „Teigiamų veiksmų" (*Affirmative action*) (kvotų sistema kai kuriose įstaigose, teikianti pirmenybę tam tikroms gyventojų grupėms, pavyzdžiui, tautinėms mažumoms. – *Vert. past.*) ir su jais susijusių dalykų – tai gairės nesibaigiančios kovos už didesnių teisių suteikimą visiems.

Tačiau vis dėlto reikia pažymėti, kad amerikiečiai nenoriai plečia šias teises socialinėje srityje. Be abejo, Jungtinėse Valstijose taip pat yra gerovės valstybės užuomazgų. Tiek prezidento Roosevelto „Naujasis kursas" (*New Deal*), tiek ir prezidento Johnsono „Didžioji visuomenė" susiję su socialinėmis teisėmis. Yra sociali-

nis draudimas seniems žmonėms, sveikatos apsauga ir medicininė pagalba daugumai, pagalba nepilnamečiams vaikams ir daug kitokių dalykų, įrodančių, kad stengiamasi įtvirtinti visapusiškas teises. Tačiau, išnagrinėję amerikiečių nuostatas dėl socialinės politikos, tuoj pat atrasime stulbinantį dalyką. Amerikiečiai nemėgsta teisių sąvokos, mat ji dažnai vartojama aprašant ir diskredituojant žmonių pretenzijas į bendruomenės pagalbą. Jie linkę apie socialinę politiką galvoti kaip apie paramą, kuri (nelaimei) būtina kai kuriems žmonėms, kad jie galėtų būti visiškai savarankiški. Prielaida tokia: savarankiškam galima tapti neturint daug socialinių pilietinių teisių. Tai savo ruožtu reiškia, kad žmonės iš tikrųjų neturi teisės į socialines paslaugas, bet dalyvauja sutartyje, be to, tokioje, kuri labiau primena privačią, o ne visuomenės sutartį. Jiems padedama suprasti, kad jie pasiruošę patys įnešti savo dalį, o tai iš esmės reiškia padėti sau patiems.

Taigi pilietinės teisės Amerikoje – tai tik įėjimo bilietai į ekonominį, socialinį ir politinį gyvenimą, ir visai nesvarbu, kas po to. Visa tai, kas vyksta viduje, kad ir kas tai būtų, paliekama didžiajai visų kovai su visais – kai kas šią kovą vadina žiurkių lenktynėmis. Ši vyraujanti nuostata padarė socialinį darvinizmą labai reikšmingą ne tik amerikietiškam mąstymui. Štai čia iškyla antrojo reiškinio – atvirų sienų – svarba. Siaura pilietiškumo interpretacija yra veiksminga todėl (ir iki tol), kad egzistuoja galimybės individualiems laimėjimams. Amerikos socialinis mobilumas niekada nebuvo toks visuotinis kaip amerikietiškoji svajonė, nors svajonė savaip veikia žmonių nuostatas bei suvokimą. Geografinis amerikiečių mobilumas – ne mitas: žmonės tikrai vyksta, jei

ne dviračiais, tai automobiliais važiuoja iš Detroito į Houstoną, iš Houstono – į San Diego.

Vis dėlto judėti toliau į Vakarus, neįkrisdami į vandenyną, jie negali. Žinoma, gali judėti atgal; yra puikių pavyzdžių: atgaivinami, atrodytų, mirštantys Rytų ir Šiaurės miestai bei ištisi regionai. Svarbiausia tai, kad atviros sienos turi kitą pavadinimą, priartinantį jas prie viso kito pasaulio; tai „ekonomikos augimas". Kol yra galimybė gausinti aprūpinimą, tol kiekvienas individas taip pat turi, turėdamas pilietinių teisių įėjimo bilietą ir nesant formalių teisinių barjerų, galimybę daugiau uždirbti ir patenkinti daugiau gyvenimo troškimų. Egzistuoja ypatinga amerikietiška paprasčiausio pilietiškumo ir, atrodytų, neriboto aprūpinimo pusiausvyra. Kaip tik ši pusiausvyra, o ne mobilumas pats savaime, neminint turto arba ypatingos ekonomikos išsivystymo pakopos, buvo Amerikos demokratijos paslaptis.

Daugeliu požiūrių taip tebėra ir dabar. Tačiau aštuntojo dešimtmečio uraganai neaplenkė Jungtinių Valstijų; analizuojant dabarties laikus, išryškės Amerikos stiprybės silpnosios pusės. Pirmiausia persikelkime per Atlantą, kur susidursime su visiškai kitokiomis sąlygomis. Šalis, iš kurios pirmieji amerikiečiai sėmėsi patyrimo, o gal net kildino savo teorijas, – Britanija kai kuriais atžvilgiais yra ryškus kontrastas Jungtinėms Valstijoms. Jos skiriamasis ženklas – politinis konfliktas, nelemiantis ekonominės sėkmės. Amerikoje ilgą laiką politika tikrai nedaug tereiškė žmonių pastangoms gauti daugiau gyvenimo galimybių; o Britanija siekė nustumti ekonomikos pažangą į antrą vietą. Todėl tai iškiliausias pavyzdys šalies, kurioje politika yra svarbi, nors ne visada galime tvirtai pasakyti, ar ji svarbi kaip didinga drama, scena socialiniams susiskaidymams ir nacionalinėms as-

piracijoms išreikšti, ar kaip tikras gyvenimo galimybių paskirstymo metodas.

Sunku aprašyti Britanijos konstituciją. Ypač XX a. autoriai blaškosi, ką reikia pabrėžti: „korporacinio pamato" realybę ar „konkurencinės politikos" regimybę. Tačiau lyginant negali nesukrėsti naujovių, pokyčių ir vadovavimo svarba. Kartkartėmis britai tikrai gauna radikalią politinę vadovybę, ir jie yra sukūrę sistemą, leidžiančią tokiems vadovams patekti į valdžią ir įgyvendinti savo keistenybes. Rinkimų būdas yra šios sistemos dalis; jis leidžia gauti didelę daugumą parlamente, surinkus kiek daugiau negu 40 procentų balsų[7]. Įstatymų leidžiamoji valdžia neatskirta nuo vykdomosios; ministras pirmininkas beveik automatiškai turi daugumą parlamente, o svarbiausia – svarbią nuolatinę teisę paleisti jį. Konkurencinį debatų pobūdį simbolizuoja suolų išdėstymas Bendruomenių rūmuose: vyriausybės ir opozicijos atstovai sėdi vieni priešais kitus. Visa tai keistai iškraipo tai, ką aš pavadinau demokratiniu dalyvavimu. Rinkėjai gali išreikšti savo pažiūras iš esmės tik per dvi partijas, kurios dauguma pažiūrų prieštarauja viena kitai. Kartu tai apriboja kitą demokratinio minimumo darinį – kontrolę, nors, laikui bėgant, rinkimai yra lėmę valdžios pasikeitimus. Tačiau novatoriškumo akstinas sistemoje išlieka stiprus. Dar daugiau, Britanijos biurokratija – valstybės tarnautojai – jau ilgą laiką yra tarnavimo, o ne vadovaujančio administravimo pavyzdys. Ji netgi parengdavo prieš rinkimus alternatyvius įstatymų leidybos projektus – vadinasi, kad ir kuri partija patektų į valdžią, ji gali nedelsdama pradėti įgyvendinti savo programą.

Pirmoji pastaba, kurią reikėtų padaryti šios analizės kontekste, yra tokia: Britanijos konstitucija pasirodė esan-

ti nepaprastai lanksti tais laikais, kai šalies ekonominiai laimėjimai buvo geriausiu atveju palyginti blogi, o blogiausiu – tikrai apgailėtini. Netgi tada, kai žmonės Britanijoje gyveno „gerai kaip niekada", tie, kurie gyveno kitose pasaulio šalyse, taip pat artimose Europos šalyse – varžovėse, gyveno daug geriau. Praėjusio amžiaus paskutiniajame dešimtmetyje Britanija gerokai lenkė kitas šalis nacionalinėmis pajamomis vienam gyventojui, tačiau po 80 metų Vokietija padidino šį skaičių 34 kartus, Prancūzija – 17 kartų, o Britanija – tik 8 kartus; šalis, buvusi neginčijama lyderė, nusmuko į pasaulio ekonominės lygos pirmojo padalinio apačią. Ir vis dėlto netgi tarpukario laikotarpiu atstovaujamosios demokratijos institucijoms negrėsė joks realus pavojus. Pokario nedarbas, visuotinis streikas, depresija, juodmarškiniai ir komunistai, nacionalinė vyriausybė ir leiboristų partijos skilimas buvo tikrai dideli britų demokratijos išbandymai, bet nė vienas iš daugybės emigrantų iš Vokietijos ir kitų totalitarinio režimo valdomų arba okupuotų šalių nė akimirkos nesibaimino dėl nerašytos Britanijos konstitucijos patvarumo. Po karo Britanijoje nebuvo ekonominio stebuklo, bet demokratija įkopė į naujas sėkmės aukštumas: tai reikšmingos reformos ir atokvėpio laikotarpiai bei beveik tobulas dviejų partijų žaidimas Westminsteryje.

Daug demokratijos teoretikų nepripažintų tokio kontrasto tarp politinio stabilumo ir (santykinio) ekonominio nuosmukio. Iš to galima daryti vieną iš dviejų išvadų. Arba demokratijos teorijos, savo nenaudai, nepaiso kultūrinių skirtumų, arba Britanijos paslaptis yra ta, kad čia iš viso nebuvo demokratijos. Bet tada atrodytų, kad Westminsterio konkurencinės politikos sistema beveik tobulai tinka žaisti žaidimus be laimėjimo. Kažkodėl „eko-

nominėje demokratijos teorijoje" (nuo Schumpeterio iki Arrowo ir taip toliau) glūdinti politinių partijų, kurios pranoksta viena kitą per kampanijas, susilaukia bėdos, kai nebegali daugiau aprūpinti, tačiau visą laiką stimuliuoja ekonomiką, samprata neatrodo tinkama Britanijos politikai nuo XIX a. pabaigos iki aštuntojo dešimtmečio apibūdinti. Žinoma, per tą laiką įvyko reikšmingi pokyčiai. Matėme, kaip du karai sukėlė teisių plėtimo protrūkį. Pagaliau T.H. Marshallo knyga apie pilietinių teisių išplėtimą – tai britiškojo patyrimo analizė. Ar čia yra koks bendresnis moralas? Britanijos politika ilgą laiką buvo ne aprūpinimo, bet teisių suteikimo politika. Ji buvo derinama su teisėmis ir privilegijomis, o ne su ekonomikos augimu. Tokios problemos dažnai yra žaidimai be laimėjimo, kuriuose už vienų laimėjimus mokama kitų praradimais, tuo tarpu augimo politika skęsta, kai nebeturi teigiamų laimėjimų.

Specifiniai Britanijos politikos bruožai nėra tik procedūrinių susitarimų rezultatas; jų šaknys gilesnės. Jie atspindi iš esmės statišką socioekonominę padėtį. Tai buvo kartą apibrėžta kaip klasių sistema; bet jeigu klasė išreiškia socialinio konflikto dinamiką, tai Britanijos padėtis buvo aiškiai kitokia. Britanijoje žmonės taip susigyvenę su savo „klase", tarsi ši būtų priešindustrinės epochos luomas. Jie skundėsi savo padėtimi, tačiau kartu ir didžiavosi savo „klase". Tarp jų ne menkiausiai tuo didžiavosi darbininkų klasė, turinti raiškią savo kultūrą. Faktiškai klasių istoriją Britanijoje būtų visai galima parašyti kaip teisių gynimą ir jų reikalavimą: ekonominė padėtis niekada nelaikyta tinkama kompensacija už jas. Net septintajame dešimtmetyje Davidas Lockwoodas ir Johnas Goldthorpe'as „pasiturintį darbininką" apibūdino šitaip: jis gyvena geriau, tačiau tebeturi „klasinę sąmo-

nę". Kartu buvo daug kalbama apie „visuomenę", kuri, nepaisant kuklios ekonominės sėkmės, išlaikė savo privilegijuotą padėtį[8].

Ši statiška, beveik luominė struktūra tikriausiai buvo ypatingo socialinių ir ekonominių įvykių susiklostymo antroje Viktorijos epochos pusėje rezultatas. Galbūt kartu su Martinu Wieneriu galime ją pavadinti „industrinės dvasios nuosmukiu"[9]. Kad ir kaip ten būtų, bet šalis, pradėjusi moderniąją industrinę revoliuciją, po dviejų ar trijų kartų kažkodėl nuo jos pavargo. Buvo milžiniškas naujumo protrūkis, buvo didingi socialiniai perversmai, bet, jiems praėjus, žmonės įsitvirtino struktūrose, labiau primenančiose aštuonioliktą negu dvidešimtą amžių. Verslininkų sūnūs tapo naująja bajorija, gyvenančia kaime ir taip toliau; nelaimingųjų darbo namų gyventojų vaikai virto darbininkų klase, gyvenančia terasomis sustatytuose namuose. Ir vieni, ir kiti turėjo savo klubus, savo laisvalaikio pramogas ir savo išdidumą; nė vieni nereikalavo neribotų ekonomikos gerėjimo galimybių. Stipriai konservatorių partijai sukurti neužteko vien tik verslininkų vaikų; egzistavo dar viduriniosios klasės grupės. Vienos iš jų turėjo siekių, kitos buvo patenkintos esama padėtimi. Tačiau apskritai dvipartinė sistema kaip žaidimas, kaip socialinio susiskaidymo teatrališkas vaizdavimas, kurio pagrindinė tema buvo teisių suteikimo pokyčiai, šią padėtį kuo puikiausiai įkūnijo.

Reikėtų trumpai paaiškinti būtąjį laiką, kuriuo pasakota ši britiška istorija. Britanijos politinis žaidimas ir jo socialinis pamatas niekada nebuvo toks stabilus, kaip aš čia juos pavaizdavau. Tačiau per pastaruosius dešimtmečius paaiškėjo, kad abu šie dalykai yra labai trapūs. Per trumpą laiką įvyko keletas dalykų. Žinoma, žmonės pradėjo lyginti savo gyvenimą su kitų žmonių

gyvenimu, apie kurį sužinoti jiems padėjo „pasaulinė komunikacijų sistema". Imigrantų mažumų grupės buvo naujas miesto gyvenimo bei darbininkų klasės padėties ir sąmoningumo elementas. „Ekonominio smukimo politika" galų gale iškėlė paklusnumo klausimus. Jauni viduriniosios klasės atstovai (ne vien tik „aukštyn kylantys miesto profesionalai") reikalavo sudaužyti tradicinius šablonus. Du ministrai pirmininkai toriai nutarė tai padaryti. Pirmajam, Edwardui Heathui, drąsą greitai atėmė angliškoji tradicija, ir jis, daug svarstęs, posuko atgal, o antroji, Margaret Thatcher, nedvejodama paaukojo Britanijos socialinę ir politinę civilizaciją ant ekonominės sėkmės altoriaus. Buvo ir yra vis mažiau skiriama dėmesio teisėms, o vis labiau įsitvirtina požiūris, kad aprūpinimas išspręs visas problemas.

Tačiau mes per toli nuklydome nuo didžiosios aštuntojo dešimtmečio ribos, nenustatę tarpinių ribų. Reikšmingais moderniosios istorijos periodais mišrios Britanijos ir Amerikos konstitucijos buvo labai skirtingos, tačiau abi vykusios. Pasirodė, kad ir pilietinių teisių bei ekonomikos augimo derinys, ir novatoriška politika, lydima menko vystymosi – stabilūs ir priimtini dalykai. Vienu atveju politiniam procesui suteikta mažai erdvės, kitu – daug; vienas iš jų buvo pabrėžtinai modernus tuo, kad suponavo ir vertino individo mobilumą, antrasis daugeliu atžvilgių buvo tik pusiau modernus; tačiau abiem atvejais pripažintas pilietybės principas ir pokyčių poreikis. Deriniai pasirodė besą gyvybingi. Vokiškasis derinys – ne. Priešingai, jis buvo toks negyvybingas, kad jo trūkumai sukėlė virtinę sociopolitinių žemės drebėjimų, kurie pirmiausia sukrėtė Europą, o paskui ir visą pasaulį. Pokarinė Vokietijos Federacinė Respubli-

ka – tai pirmoji vokiečių valstybė, kuri, atrodo, turi stabilias ir demokratiškas konstitucines sąlygas.

Netgi šiuolaikinė Vakarų Vokietija nepajėgė visiškai nusikratyti biurokratijos. Tai didžiausia jos nesėkmė bandant susidoroti su moderniosios politikos problema. Ilgą laiką Vokietijoje trūko to, ką aš pavadinau demokratijos minimumu. Čia nebuvo nei efektyvios kontrolės, atliekamos išrinktų politikų, nei nuolatinės daugumos pažiūrų bei interesų įtakos. Tai reiškė, kad jai reikėjo ieškoti kitokių išeičių, kurios iš pradžių buvo parlamentinės, o netrukus tapo antiparlamentinės. Konstituciją ji pavertė ne veikimo pamatu, bet svarstomu klausimu. Tuo pačiu metu vadovavimas darėsi neveiksmingas kaip įrankis įgyvendinant apgalvotus pokyčius. Daugeliui tų, kurie užėmė valdžios vietas, pirmiausia rūpėjo, kad juos pripažintų kompetentingais ekspertais, beveik tokiais pat gerais kaip vyriausybės pareigūnai. Todėl valdymo mechanizmas girgždėdamas stojo tik tam, kad po to jį vėl išjudintų dramatiški pokyčiai ir idiosinkratiškas vadovavimas. Kiek laisvės konstitucija gali garantuoti pasikeitimus be revoliucijos, tiek Vokietija nesugebėjo ja pasinaudoti.

Už šios nesėkmės slypinti istorija pasakota jau tiek kartų, kad aš abejoju, ar verta man ją kartoti; tiesa, kitos šalys iki pat šios dienos ėjo panašiu keliu, tad pamoką dar reikės išmokti. Tai ekonomikos augimo be pilietinių teisių istorija. Thorsteinas Veblenas ją analizavo dar 1915 m. veikale *Imperinė Vokietija ir industrinė revoliucija* (*Imperial Germany and the Industrial Revolution*)[10]. Ši knyga ne tik duoda informacijos, bet ir numato ateitį, tačiau šaltinis nesumenkina pagrindinės minties svarumo.

Vebleno manymu, Vokietija buvo šalis, kurioje „beveik nepaliesta viduramžiškų institucijų schema", arba, šiaip ar taip, „dinastinė tvarka" ir atitinkamos vertybės derinosi su sparčia, skolinta industrializacija. Todėl „pramonės šakos" „visiškai nesiderino su savo institucine schema", tačiau „buvo labai produktyvios ir palikdavo dinastinei valstybei naudoti didelius pelnus". Vokietijoje valdančioji klasė, turėjusi daugiausia feodalinius įgaliojimus, bandė industrializaciją paversti tik savo reikalu. Ji labai skiriasi nuo pramoninės klasės, kuri perima tam tikras kvazifeodalines vertybes ir performuoja jas savo nuožiūra. Vokietija – tai pirmas stambus „iš viršaus" daromas industrializacijos, pačios tikriausios autoritariškos industrializacijos, pavyzdys. Jos varomoji jėga nebuvo nei laisva samdos sutartis, grindžiama pilietinėmis teisėmis visiems, nei rinkoje veikiantis verslininkas novatorius; tai buvo feodalas (blogą reputaciją pelnęs *Herr im Haus*) bei jo valdinių paklusnumas.

Nuo paskutiniųjų carų iki šiuolaikinių Lotynų Amerikos diktatorių daugelis bandė mėgdžioti vokiškąjį modelį: išlaikyti seną valdančiąją klasę bei visas jos vertybes vykstant moderniam ekonomikos augimui. Europoje ir Lotynų Amerikoje daugumai tai nepavyko. Netgi tada, kai pasisekdavo išjudinti ekonomiką, tekdavo už tai sumokėti nestabilia politine padėtimi.

Jau anksčiau esu užsiminęs apie Bismarcko rizikingą žaidimą: jis bandė pilietines teises pakeisti gerove. Žaidimas nepavyko. Pasirodė, jog pilietybė yra stipresnioji jėga; gerovės paternalizmas negalėjo amžiams sulaikyti klasių kovos. Bet kai 1918 m. pasirodė, kad galbūt po karo traumos Vokietija jau pasirengusi prisijungti prie modernaus pasaulio, atsitiko du dalykai. Pirmasis: ekonominė padėtis sutriko ir tapo nestabili. Vieni kaltino

karą, kiti reparacijas; šitaip ar taip, atokvėpį po 1923 m. hiperinfliacijos greitai pakeitė didžioji depresija. Kai žmonės siedavo šiuos įvykius su demokratijos patyrimu, jie darydavo nelinksmas išvadas. Antrasis dalykas – tai atradimas, kad 1918–1919 m. įvykiai vis dėlto nebuvo revoliucija. Žinoma, galima į valias abejoti Mancuro Olsono teiginiu apie beveik totalinį svarbiausių struktūrų tęstinumą nuo XIX a. aštuntojo dešimtmečio iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio, tačiau esamo tęstinumo užteko, kad daug kas imtų abejoti demokratijos dorybėmis[11].

Baugina tai, kad modernybės revoliucijai Vokietijoje užbaigti prireikė Hitlerio nacionalsocializmo. Ši mano tezė (paskelbta veikale *Visuomenė ir demokratija Vokietijoje*), dažnai buvo kritikuojama, tačiau aš vis dėlto laikausi jos esmės, o ji yra tokia: visus iškilusius ikimodernius luomų ir Bažnyčios privilegijų, autoritariškos labdaros be pilietinio dalyvavimo, nejudrumo ir tradicionalizmo barjerus brutaliai sugriovė režimas, kurio totalitarinei valdžiai išlaikyti prireikė totalinės mobilizacijos. Šio didžiojo išardymo padariniai atsiskleidė ne iš karto; žvelgdami retrospektyviai, nustembame, koks trumpas buvo šis katastrofiškas istorijos epizodas. Tačiau negatyvia prasme, atsižvelgiant į tai, kad nebuvo tradicionalistinių kliūčių, jis reiškė, jog pirmą tikrą šansą Vokietijos demokratija gavo po 1945 m. Netrukus atsirado dvi Vokietijos, ir ne pačios jos pasirinko skirtingas modernios politinės organizacijos formas; tai – prablaivinantis priminimas, kad socialinė analizė ribota.

Britanijos pavyzdys prieštarauja demokratijos, o Vokietijos – kapitalizmo vadovėlinėms tiesoms. Bet juk Vokietijos ekonomikos stebuklai iki 1913 m. ir netgi po 1948 m. tikriausiai nebuvo geri kapitalistinio augimo pavyzdžiai. Abiem atvejais, nors ypač prieš Pirmąjį pa-

saulinį karą, augimo veiksniai buvo didelės subiurokratėjusios organizacijos, bankai, spartūs dideli verslai ir vyriausybė. Aišku, kad verslininkai ir politikai aiškiai tame nedalyvavo – *pace* Bismarckas ir Adenaueris, nebuvo ir demokratinio dalyvavimo. Vokietijos vadovai daug dešimtmečių nenorėjo žmonėms suteikti teisių, būtinų modernioje pilietinėje visuomenėje. Biurokratinė įstatymo valdžios versija buvo paveldėta iš Prūsijos, tačiau jos nepapildė pilietinis dalyvavimas ar parlamentinė kontrolė. Todėl šalis svyravo tarp autokratijos ir biurokratinio sustabarėjimo. Tam tikras klasių kovos mastas būtų pagyvinęs laisvės konstituciją, tačiau vargu ar šis bedieviškas noras po laiko turi kokią nors prasmę. Netgi šiandien Maxo Weberio aprašyto „vergovės narvo" grėsmė Vokietijoje didesnė negu bet kur kitur, nors išdegusi žemė, kurią po savęs paliko Hitleris, leido Vokietijoje sukurti turtingą ir pilietinę visuomenę.

(Vakarų) Vokietijos kelias į laisvę – tai dar vienas skausmingas variantas šalia patrauklesnių Britanijos ir Jungtinių Valstijų variantų; yra ir kiti. Du paskutinius šimtmečius Prancūzija svyruoja tarp atkaklių reikalavimų „daugiau demokratijos" ir polinkio į autoritarizmą. Tai neskatino nuolatinio plėtros proceso, bet leido šaliai patirti kelis beprasidedančių revoliucijų (suprantama, po 1789 m.) įdrėskimus ir kartu išvengti baisiausių moderniosios valdžios piktnaudžiavimų. Šveicarijoje paslaptingas kaitos procesas vyko egzistuojant tradicijų ir stabilumo regimybei. Sunku pasakyti, kurie Šveicarijos vadovai skatino judėjimą pirmyn, sunku netgi nusakyti jį rėmusias socialines jėgas, tačiau judėjimas vyko. Galbūt visa šalies politinė klasė dirbo pažangos labui, o žmonės referendumais garantavo konservatizmo inertiškumą.

Taigi į moderniosios politikos klausimą negalime atsakyti vienu žodžiu. Daugelis vartoja žodį „demokratija", tačiau, geriau pažiūrėję, matome, kad jis atsako tik į dalį klausimo. Man labiau patinka Friedricho von Hayeko posakis „laisvės konstitucija", nors nebūtina jį apibrėžti taip, kaip tai darė pats Hayekas[12]. Šios sampratos privalumas tas, kad ji apibrėžia sprendimų, kurių mes ieškome, tikslą – laisvę bei priemones, kuriomis šio tikslo siekiame, – konstituciją plačiąja ir nebūtinai formalia šio žodžio prasme. Laisvės konstituciją sudaro trys būtini elementai: įstatymo valdžia, demokratija ir vadovavimas. Įstatymo valdžia padaro žmones piliečiais, lygiais pilietinių visuomenių nariais. Demokratija leidžia išgirsti piliečių balsą. Ji duoda jiems teisę, o krizės metu – pareigą pasakyti, ko jie nori, o ko – ne. Pozityvioji demokratijos pusė, kurios žmonės nori, geriau tinka šventinėms kalboms apie politinę kultūrą, tačiau kita, atrodanti negatyvi, pusė – kontrolė, kritika ir protestai – gali būti daug svarbesni laisvei. Vadovavimas neleidžia visuomenėms sustoti. Jis padeda neįkliūti į biurokratijos narvą; jis prasimuša per nuolatines diskusijas apie visuotinę demokratiją. Demokratijos ir vadovavimo sąveika išsaugo pilietinės visuomenės atvirumą.

Ketvirtas faktorius, ekonomikos augimas, nėra laisvės konstitucijos sudedamoji dalis tikrąja šio žodžio prasme, nors jo buvimas padeda. Istorija rodo, kad jam palankios yra atvirõs struktūros pilietinės visuomenės. Tai palanki šviesa, nušviečianti laisvės konstituciją, nors sudedamosios dalys, būtinos šiai konstitucijai, ekonominių sutemų laikais parodė savo stiprybę, o demokratijai arba įstatymo valdžiai paremti dažnai augimo neužtekdavo.

Praktinė laisvės konstitucija istorijoje skleidėsi daugybe variantų. Įstatymo valdžia gali būti procedūrinė

ar substancinė; pilietinis dalyvavimas gali būti tiesioginis ar atstovaujamasis; iniciatyvų šaltiniai gali būti politinės partijos ar prezidento valdžia. Konstitucinės priemonės turi atitikti konkrečių visuomenių istoriją, kultūrą ir kitas unikalias sąlygas. Jas sunku perkelti iš vienos šalies į kitą. Tai ne alibi įvairiems laisvės pagrindų pažeidimams; priešingai, tai reiškia, kad formalus tam tikrų priemonių egzistavimas nedaug sako apie jų realumą. Dar daugiau, kuo grynesnės konstitucijos, tuo daugiau pagrindo įtarumui. Nepaprastai lengva privilegijas arba sąstingį pridengti gražiais žodžiais. Tikrovėje egzistuojanti laisvė paprastai netvarkinga. Todėl viena iš keleto išvadų, kurias galime padaryti ištyrę moderniosios politikos pavyzdžius, būtų pagyra mišrioms konstitucijoms. Tikriausiai turėjau pasakyti „kai kurioms mišrioms konstitucijoms".

4. TOTALITARIZMO PAGUNDOS

Išnykstantis proletariatas

1914 m. liepos mėnuo buvo lemtingas moderniajai Europos, o galbūt ir pasaulio istorijai. Kai jis prasidėjo, išsivysčiusios šalys jau kelis dešimtmečius buvo išgyvenusios ekonominį augimą. Pilietinių teisių raida ne visur buvo tokia pati, bet garsiai reikalauta visiškos pilietybės ir privilegijų sergėtojai jau buvo bepasiduodą. Niekam negalėjo kelti abejonių klasių kovos realumas. Pažangios liberalų partijos susidomėjo socialiniu klausimu; socialistų partijos didino savo rinkiminę galią. Oras dvelkė pokyčiais. Be to, didžiosios valstybės – Britanija, Prancūzija, Vokietija, Austrija-Vengrija, Rusija – gyveno taikiai. Pažanga atrodė jeigu ne neišvengiama, tai bent jau įmanoma.

Birželio 28 d. Sarajeve buvo nužudytas Austrijos erchercogas Franzas Ferdinandas. Pradžioje tik nedaugelis suprato galimus padarinius. Europos sostinėse buvo susitarta, kad Austrija turi teisę atkeršyti Serbijai už šį įžeidimą. Vienos politinis ultimatumas buvo sutiktas su tam tikra bloga nuojauta, nors Prancūzijos prezidentas leidosi į kelionę po Rusiją, tarsi nebūtų artėjęs neišvengiamas pavojus. Kai kas pradėjo kalbėti apie ribotą karą Balkanuose. Kalbos apie karą pažadino miegančius šunis, kurie kasdien darėsi piktesni. Buvo patvirtinimos

sąjungos ir tiriamos naujų galimybės. Oras įsielektrino. Netrukus sujudo kariškiai ir, karštėjant telegramoms tarp sostinių, buvo pereiti visi mobilizacijos etapai. Staiga visi prašneko apie karą – susijaudinę, išsigandę, o pagaliau – kupini keisto fatalizmo. Paskutinėmis liepos dienomis Europos sostinės sutarė, kad karas nebeišvengiamas. Kai Vokietijos kaizeris Wilhelmas paskutinę minutę pamėgino sustabdyti šį procesą, jo generolai pasakė, kad to padaryti nebegalima. *Alea iacta*. Tai buvo nesąmonė, bet generolai – biurokratai, o biurokratams visai patinka gūžčioti pečiais žvelgiant į įvykius ir tuo pačiu leisti viskam vykti sava vaga. Kaizeris Wilhelmas, žinoma, nebuvo idealusis Maxo Weberio politikas; taigi karas buvo paskelbtas.

Tomis vasaros dienomis Britanijos užsienio reikalų sekretorius Edwardas Grey'us nukalė šią frazę: „Visoje Europoje gęsta žiburiai; kol gyvi, nebematysime jų užsidegant". Jis buvo teisus keletu požiūrių. Šią istoriją reikia čia papasakoti kaip tik todėl, kad tai nėra vien tik besiskleidžiančio moderniojo konflikto istorija. Bandant paaiškinti Pirmąjį pasaulinį karą imperialistiniu kapitalizmo godulio išsiplėtimu arba nacionalsocializmo iškilimą Vokietijoje – beviltiška kapitalizmo gudrybe, siekiant užsitikrinti valdžią, neatsižvelgiama į daugumą dalykų. Jeigu ekonomika kada nors tapo politikos tarnaite, tai kaip tik per Antrąjį trisdešimties metų karą. Tai nereiškia, kad nebuvo visuomenės konfliktų ar kad klasių konfliktai, kova už pilietybę ir troškimas pagausinti gyvenimo šansus nebėra svarbūs. Tačiau jų svarbą atskleidė keisti nukrypimai. Viskam pasibaigus, kai Europa buvo nuklota griuvėsiais, o atominio amžiaus atėjimas pagerbtas šimtų tūkstančių žmonių mirtimi Hirosimoje ir Nagasakyje, subrendo sąlygos tvarkingai demokratiš-

kai klasių kovai bei unikaliam ekonominiam stebuklui atsirasti. Kliūtis, kurios iki tol trukdė modernybei, pilietybės išplėtimui, gyvenimo šansų gausėjimui bei laisvei, tikriausiai reikėjo pašalinti sprogimais ir smurtu.

Vienas iš žiburių, užgesusių visoje Europoje, buvo revoliucijos iliuzija. Ji pranyko ne iš karto, dar žybčiojo ketvirtajame dešimtmetyje, bet jėgą buvo praradusi gerokai anksčiau. Užuot sakęs „revoliucijos iliuzija", galėčiau pasakyti „viltis". Vilties žvaigždę tikrai užtemdė 1914 m. ir vėlesnių metų įvykiai. Bet čia objektas buvo ne pati viltis, o jos hiperbolė, vylimasis, kad greitai atsiras visiškai kitoks pasaulis. Viltis – būtina, veiksmą motyvuojanti jėga. Jei nenorime, kad viltis liktų tik svajonė, būtina ją susieti su realiomis socialinėmis jėgomis bei politinėmis grupuotėmis. Mums reikia ateities vaizdinio ir supratimo, kaip galime jį įgyvendinti. Kita vertus, hiperbolizuotoje revoliucijos iliuzijoje tikėjimas nepermaldaujamu pažangos žygiu jungiasi su utopine vizija. Ji atitraukia žmones nuo realaus pasaulio ir – norom ar nenorom – atima iš jų laisvę.

Tokių hiperboliškų vilčių pagrindas daugeliui buvo proletariato sąvoka. Marxas – toli gražu ne vienintelis autorius, kuris ją palaikė, tačiau jis labiau už kitus nusipelnė grįsdamas kelią iš tikrovės į utopiją. „Buržuaziniai santykiai pasidarė per ankšti, kad galėtų sutalpinti visus jų sukurtus turtus" (liet. vert. p. 52). Todėl buržuazija, norėdama išgyventi, turi naikinti gamybines jėgas, kol tokio naikinimo sukeltos krizės atsigręš prieš ją pačią; mat juk „buržuazija ne tik nusikalė ginklą, kuris jai neša mirtį: ji pagimdė ir žmones, kurie tą ginklą nukreips prieš ją, – šiuolaikinius darbininkus, proletarus" (liet. vert. p. 53). Atsakydamas į didėjantį buržuazijos susijaudinimą, proletariatas (kaip sako Marxas)

gausės, darysis homogeniškesnis, skurdesnis ir įgis organizacinės stiprybės. Buržuazija feodalinėje visuomenėje, o proletariatas buržuazinėje visuomenėje yra „ta klasė, kurios rankose ateitis". Bet, priešingai buržuazijai, proletariatas neįves naujo mažumos viešpatavimo. Remdamasis buržuaziniais gamybiniais santykiais, jis sunaikins visus ankstesnius gamybinius santykius ir kartu egzistavusius antstatus. Taigi proletariato revoliucija „nušluos visas klasinio antagonizmo ir klasių apskritai egzistavimo sąlygas, o tokiu būdu panaikins savo kaip klasės viršenybę. Vietoje senosios buržuazinės visuomenės su jos klasėmis ir klasiniais antagonizmais turėsime susivienijimą, kuriame laisvas kiekvieno vystymasis yra laisvo visų vystymosi sąlyga". Ir taip toliau – *Komunistų manifeste*, entuziastingoje to meto poezijoje, darbininkų judėjimo dainose bei raginime visų šalių proletarams vienytis.

Užuot tai darę, proletariato atstovai savo šalių parlamentuose balsavo už karo kreditus. Prancūzijos ir Vokietijos socialistų partijos 1914 m. rugpjūčio mėn. neabejotinai darė tai, ko iš jų norėjo rinkėjai. Užuot kūrę naują pasaulį, darbininkai išėjo kariauti už tokį, koks jis yra. Ir ką tai galėjo nustebinti? Kada šios žemės vargšai ir pažemintieji yra sukūrę pasaulį pagal savo vaizdinį? Ar labiausiai skurstantiems priskirti utopiškas fantazijas vietoje realių interesų nėra globėjiška intelektualinė klaida? Vargšai siekia vietos po saule, po šita, šios dienos saule, o ne kažkokio nežinomo pasaulio šviesų. Pasakę jiems, kad jų rankose ateitis, jų nepamaitinsime ir nesuteiksime pastogės. Todėl visai natūralu, kad jų svajonės remiasi tuo, ką jie mato dabar. Pramoninė darbininkų klasė ir jos politinės organizacijos tikrai buvo pokyčius

skatinanti jėga, tačiau šie pokyčiai reiškė jau esamo principo – pilietybės principo – sklaidą.

Žinoma, kai kas nustebo. Daug intelektualų buvo pasidavę revoliucijos iliuzijai. Intelektualai vaidino svarbų vaidmenį Antrajame trisdešimties metų kare, todėl jie taip dažnai minimi šiame pasakojime. Nemaža darbininkų judėjimo vadovų arba patys buvo intelektualai, arba pasidavė jų hiperbolei. Būsimų valdžių baimė atspindėjo šias beprotiškas viltis. Bet kažkuriuo momentu nuo 1914 m. iki ketvirtojo dešimtmečio, nuo tada, kai socialistų partijos iš pradžių parėmė karą tarp tautų, iki tol, kol pirma Stalinas iškilo Rusijoje, o po to Hitleris – Vokietijoje, proletariatas, kaip kitokio pasaulio vilties kelrodė žvaigždė, beveik išnyko.

Proletariato išnykimo aktas turi keletą aspektų, kurie nurodo socialinius procesus, pakankamai reikšmingus, kad juos čia išvardytume. Vienas iš jų galėtų būti greičiau paprastas faktas negu procesas. Tie, kurie rašė ir dainavo apie naują proletariato pasaulį, aiškiai nedaug žinojo apie tikrąsias dirbančių žmonių pažiūras. Priešingai abstraktiems įsitikinimams, darbininkai linkę būti labiau nepakantūs negu pakantūs, nacionalistai, o ne internacionalistai, priešiški liberalams ir gynybiški, o ne mylintys laisvę ir atviri. „Ir teorija, ir įrodymai teigia, kad žemesnieji sluoksniai santykiškai labiau autoritariški, kad juos lengviau patraukia ekstremistinis, o ne nuosaikus ir demokratinis judėjimas ir kad jeigu jie į jį įsitraukia, jų neatbaido demokratijos stoka; tuo tarpu labiau išsilavinę ar rafinuotesni rėmėjai bus linkę pasitraukti". Kas gali ryžtis prieštarauti Lipsetui, nurodančiam, kad „nuoseklus supratimas, jog ekstremistiniai ir nepakantūs judėjimai dažniau remiasi žemesniosiomis klasėmis negu viduriniosiomis ar aukštesniosiomis kla-

sėmis", iškėlė „tragišką dilemą tiems demokratiško kairiojo sparno intelektualams, kurie kadaise tikėjo proletariatą būtinai esant laisvę, rasinę lygybę ir socialinę pažangą skatinančia jėga"?[1]

Nusivylimą darbininkų klasės nuostatomis lydėjo dar gilesnis iliuzijų apie darbininkų judėjimo organizacijas praradimas. Kai 1911 m. Robertas Michelsas pirmą kartą išleido *Politinių partijų sociologiją* (*The Sociology of Political Parties*), pagrindinis veikalo teiginys nebebuvo visiškai naujas, bet vis dar kėlė šoką. Iš tiesų jis buvo visai paprastas: teigiama, kad socialistų partijos nelabai kuo skiriasi nuo kitų partijų bei organizacijų; tačiau išvados daug ką nuliūdino. „Kas ištaria žodį „organizacija", kartu konstatuoja tendenciją į oligarchiją". Masės negali vadovauti; kai jos sukuria partijas ir profsąjungas, šioms ima vadovauti mažuma. Atstovai valdo savo rinkėjus, delegatai – tuos, kurie suteikė jiems mandatus. Michelsas giliai pažvelgė į žmogaus prigimtį ir visuomenės imperatyvus, norėdamas pagrįsti paprastą įžvalgą: partija yra partija yra partija. Ne visada aišku, ar jį liūdino visuomenė apskritai, ar jos realių veiksmų silpnybės, kurių galima išvengti. Šiaip ar taip, Michelsas padarė išvadą, kad darbininkų judėjimas tapo normalaus politinio proceso dalimi. Gimė socialinė demokratija. Tai, ką jis turėjo galvoje, pakiliai, tačiau iškalbingai išsakė Georgas Lukácsas, kai 1922 m. pasmerkė „realios politinės organizacijos" procesą, kuris „jėga grąžina proletariatą atgal į jo tiesioginę egzistenciją, kur jis tėra tik kapitalistinės visuomenės dalis, o ne tuo pat metu ir variklis, varantis ją jos žlugimo ir pražūties link"[2].

Michelso pateiktas oligarchijos vadovų ir narių masės supriešinimas turėjo ir kitą potekstę. Aureole apvainikuoto proletariato aprašyme yra užuomina į tai,

kad šiam trūksta struktūros ar kultūros. Tai paprasčiausia masė. XX a. trečiasis dešimtmetis buvo tas laikas, kai tariamai atomizuotos masės pradėtos laikyti modernybės rykšte. Daug kas dar skaitė Gustave'o le Bono *Masių psichologiją* (*Psychology of Masses*); Jose Ortega y Gassetas parašė *Masių sukilimą* (*Revolt of the Masses*). Theodoras Geigeris knygoje *Masė ir jos veiksmai* (*The Mass and Its Action*) bandė apginti daugumą, iš naujo apibrėždamas proletariatą kaip revoliucinės žinios įkūnytoją, bet vėlesnės jo knygos rodo, kad autorius vargiai įtikino netgi save. Daugelis labiau buvo linkę sutikti su Wernerio Sombarto proletariato įvertinimu: tai yra „gryna kiekybė be kokybių". „Rinktinis proletaras" (*omnibus proletarian*) dabar jau tapo „tokia pati bespalvė ir charakterio neturinti figūra Londone ir Romoje, Maskvoje ir Paryžiuje, Berlyne ir Vienoje"[3]. Kelias nuo hiperbolės iki cinizmo nėra labai ilgas.

Reali socialinė raida nepadėjo ir kitiems, tikintiems proletariatu. Tarpukario laikotarpis ekonomine prasme buvo mišrių turtų laikotarpis, tačiau vyko ir tam tikras perskirstymas. Dėl to dalis darbininkų klasės bent jau išoriškai persikėlė į viduriniosios klasės egzistavimo sferą. Pradėtas vartoti žodis *suburžuazėjimas*. Šiaip ar taip, pasirodė, kad Marxo tezė apie tai, jog ilgainiui proletariatas taps milžiniška homogeniška klase, buvo klaidinga. Pramonės pažanga buvo reikalinga naujų įgūdžių; skirtumas tarp kvalifikuotų, pusiau kvalifikuotų ir nekvalifikuotų darbininkų buvo ne vien formalus.

Pramonės pažanga ir apskritai visa ekonomikos plėtra lėmė masinį „naujos viduriniosios klasės" – privačių ir valstybės tarnautojų – gausėjimą. Pirmą kartą tai pastebėta prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir domino sociologus visą trečiąjį dešimtmetį. Akivaizdu, jog gausėjan-

ti nauja vidurinioji klasė, taip pat atkakliai išsilaikanti „senoji vidurinioji klasė", kurią sudarė savarankiškai besiverčiantys amatininkai, smulkūs parduotuvių savininkai, valstiečiai, niekais pavertė prielaidą, kad anksčiau ar vėliau visi žmonės bus įtraukti į beveik nediferencijuotą proletarišką egzistavimą. Tikrai, darbininkų klasė tebeaugo: daugelyje pažangių šalių ji sudarė maždaug 50 procentų visų gyventojų. Bet kiti sluoksniai gausėjo sparčiau, o jų socialinė padėtis anaiptol nebuvo aiški. Kai 1926 m. Emilis Ledereris ir Jakobas Marschakas paskelbė įtakingą studiją „Nauja vidurinioji klasė", jie vis dar įrodinėjo, kad iš atlyginimo gyvenančias grupes klaidinga vadinti „buferiu tarp didžiojo kapitalo ir proletariato" ir kad naujoji aptarnaujančioji klasė atrado egzistuojančiose profsąjungose savo vietą greta tradicinių darbininkų. Po šešerių metų Theodoras Geigeris parodė, jog viskas ne taip paprasta. Nors daugeliu praktinių aspektų darbuotojai „baltomis apykaklėmis" ar „juodais švarkais" buvo panašūs į darbininkus, tačiau jie ne tik dėvėjo baltas apykakles ar juodus švarkus, bet ir pasižymėjo savitu sociopolitiniu „mentalitetu"[4]. Tai ir paskatino juos remti partiją, kuri buvo vienodai priešiška ir kapitalo valdžiai, ir proletarinei revoliucijai, – nacistų partiją.

Dar labiau sukomplikuodamas reikalus, realiai egzistuojantis socializmas ėmė sėti abejones ištikimų tikinčiųjų sielose. Trečiajame dešimtmetyje buvo dvi socializmo rūšys. Viena – tai socialinė demokratija valdyme. Netgi tas, kuris dar tikėjo aukso amžiaus neišvengiamumu, vargiai galėjo nesutikti, kad reichskancleris Hermannas Mülleris ir ministras pirmininkas Ramsay MacDonaldas jo tikrai nepriartins. Sovietų patyrimas iškėlė dar rimtesnių klausimų. Kai kas tikrai labai ilgai neper-

prato tikrosios Sovietų režimo prigimties, bet iliuzijos pradėjo sklaidytis trečiojo dešimtmečio pradžioje, kai grįžo pirmieji keliautojai ir papasakojo ką matę; daug kas ėmė abejoti proletariato diktatūra, „pereinamojo laikotarpio" ilgumu ir Stalinu. Didėjantis laisvųjų šalių darbininkų judėjimo skilimas, o ypač pikti komunistų išpuoliai prieš socialdemokratus padėties nepagerino.

Žmogui, atviromis akimis ir abiem kojom stovinčiam ant žemės, nebuvo sunku suprasti šių procesų reikšmę. Aš apibūdinau juos kaip laipsnišką pilietybės teisių išplėtimą tiems, kurie iš pradžių jų neturėjo, derinant socialinį spaudimą ir strategines politines reformas. Darbininkų klasė buvo ne kas kita kaip palaida masė. Priešingai, iš „padrikos individų, atvirų stichijoms tarsi dykumos smėlis, visumos" ji virto „galinga, pasitikinčia, gerai įsikūrusia visuomenės dalimi". Vykstant šiam procesui, ji ne tik gerokai pagerino savo padėtį, bet ir „reikšmingai pakeitė buržuazinės ekonomikos pobūdį". Žmogus, kuris vartojo šitokias frazes retrospektyvinėje analizėje, paskelbtoje po 1945 m., turi teisę patekti į reformatorių strategų panteoną, netyčia atsirandantį šioje knygoje. Tai buvo Karlas Renneris, įtakingas trečiojo dešimtmečio „austrų marksistas", kuris tikrai žiūrėjo atviromis akimis ir tvirtai stovėjo ant žemės[5]. Po Antrojo pasaulinio karo jis taps pirmuoju Austrijos prezidentu.

Kitiems atsisakyti revoliucinės iliuzijos nebuvo taip lengva. Kai kurie griebėsi (saujelė daro tai iki šiol) nepaprastų iškraipymų, norėdami išgelbėti pražuvusią teoriją. Iškraipymų spektras – nuo atkaklaus pokyčių neigimo, remiantis „eksternalizuoto proletariato" besivystančiame pasaulyje samprata, iki naujo nežemiško marksizmo. Anot šios mąstymo krypties šalininkų, proletariatas niekada neturėjo reikšti tikrų darbo žmonių, o kažką

daug abstraktesnio, „kolektyvinį darbininką", patį darbą, netgi socialinių santykių visumą. Toks realybės „išgarinimas" reiškė, kad intelektualai kaip politinė jėga ignoruojami. Todėl jis mažai įdomus.

Vis dėlto reikia deramai įvertinti tuštumą, kurią intelektualų protuose paliko proletariato išnykimas; nedera taip pat jos ignoruoti dėl to, kad ją pajuto tik intelektualai. Tai, ką mano ir sako kritiški interpretacijų ir vizijų sergėtojai, nėra tiktai ezoterinio dvasios pasaulio dalis. Yra ir ji, o gausėjant moderniajai inteligentijai, susikūrė toks žargonų rinkinys, kad jis kartais atrodo skirtas klausytojų būriui apriboti, o ne išplėsti. Čia kalba yra nebe komunikacijos, bet nustatymo priemonė. Bet net ir šiuo atveju intelektualai yra socialinių pokyčių seismografai, o kartais ir jų katalizatoriai bei fermentai. Intelektualai visada padeda liberaliai išspręsti moderniosios politikos problemas, nes socialinių judėjimų interesus jie išreiškia sprendimų kalba, paaiškina sprendimus visuomenei ir visą tą laiką išlieka kritiškai atsiję nuo vadovų, biurokratų ir liaudies interesų; o tai yra nepakeičiamas tepalas atvirumo mechanizmui.

Taip yra tik tada, kai jie išlieka atsiję. Antrojo trisdešimties metų karo istorija pasakoja tiek apie intelektualų išdavystę, tiek ir apie liberalią mintį. Pati revoliucinė iliuzija jau buvo inteligentijos išdavystės forma. Hiperbolė ir utopija grindžia kelius ideologijai ir tironijai. Kai kurie iš tų, kurie stengėsi užpildyti išnykusio proletariato paliktą tuštumą kitomis istorijos jėgomis, buvo iš dalies nekenksmingi. Šiandien jau esam pripratę, kad kartais koks nors autorius paskelbia dar vienos visuomeninės grupės revoliuciją: direktorių, mokslininkų, jupių. Vis dažniau patys intelektualai užima iškilią vietą intelektualų pasaulėžiūroje. Šią madą trečiajame dešimt-

metyje pradėjo Karlas Mannheimas savo bestseleriu *Ideologija ir utopija* (*Ideology and Utopy*), kuriame vienintelė viltis liko „plūduriuojanti" inteligentija. Gal jis ir pats „plūduriavo"? Neseniai paskelbti duomenys rodo, kad netgi Mannheimas, žydas sociologas iš Frankfurto, prieš galutinai emigruodamas į Londoną, kurį laiką svyravo dėl Hitlerio režimo. Tuštuma dvasiniame hiperbolės biudžete buvo baisiai gundanti. Kai 1925 m. Robertas Michelsas išleido antrąjį savo knygos leidimą, jis jau buvo prisidėjęs prie fašistinio Mussolini'o judėjimo. Jeigu masės negali valdyti, tada tegu mus valdo gryna jėga... Hiperbolė išlieka, nors iš proletariškos iliuzijos ji perkeliama į totalinės valdžios realybę.

Totalitarizmas

1914–1945 m. laikotarpiu buvo dalykų, kurių neaprėpia normalios analizės kategorijos. Bandymas kalbėti apie juos ramiai ir dalykiškai gali atrodyti aukų ir tų, kurie negali pamiršti savo likimo, kančios ignoravimu. Ar tai buvo likimas? Tiems, kurie tai iškentėjo, gali taip atrodyti, tuo labiau, kad tokia daugybė jų į paskutinę savo kelionę leidosi apsupti mirtinos tylos namie ir užsienyje. Bet savaime aišku, kad jų nužudymas – žmogaus rankų darbas. Žmogaus rankų darbas buvo ir holokaustas, ir „sielvarto derlius" Ukrainoje, ir Gulagas, o ką jau kalbėti apie pačius karus, Pirmąjį pasaulinį karą, Antrąjį pasaulinį karą, be to, Ispanijos pilietinį karą, kur susidūrė dar žmogišku mastu du totalitarizmai ir kur buvo sudaužyta tiek daug tebeegzistavusių iliuzijų.

Paaiškinti totalitarizmą nėra lengva. Jis nepriklauso perėjimui nuo tradicinės valdžios prie racionalios, nuo

autoritarizmo prie laisvės konstitucijos. Daugelis vargo net aprašydami jo bruožus: „idėologija, vienintelė partija, kuriai paprastai vadovauja vienas žmogus, teroro politika, komunikacijų monopolis ir centralizuota ekonomika"[6]. Ar tai tikrai tik kita „valdymo forma" ar netgi „įstatymų leidybos būdas"? Ateina į galvą Hitlerio nacionalsocializmas ir Stalino sovietinis komunizmas. Abu buvo kupini prieštaravimų, tai „kraujas ir purvas", bet kartu ir „totalinė mobilizacija", pabrėžtinis solidarumas, bet kartu ir brutali jėga, romantiškas antimodernizmas, bet kartu ir bauginančiai „moderni" architektūra, sentimentalios vakarykštės dainos, bet kartu ir šaltos karinės rytdienos rikiuotės. Buvo ir aiškių skirtumų. Vienas tradiciškai traukė kairiuosius, kitas tradiciškai – dešiniuosius, nors ir kaip jų valdžios modeliai panašėjo, pagaliau 1939 m. tapo galima diplomatinė sąjunga tarp nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos.

Aš pamėginsiu parodyti, kad europietiškas totalitarizmas buvo unikalus dviejų tarpukario dešimtmečių bruožas. Tam yra aiškių priežasčių. Pirmasis pasaulinis karas ne tik suteikė Leninui valdžią Rusijoje, bet ir lėmė Versalio sutartį bei dalinę Weimaro demokratiją. Antrasis pasaulinis karas iškilo iš totalitarinės valdžios ir jos ekspansinių pretenzijų. Totalitarinių ideologijų šaknys gali siekti XVIII a. ir dar ankstesnius laikus, bet tik tarpukario laikotarpiu šios ideologijos tapo mirtinai pavojingos. Klausimas, kodėl taip turėjo būti, nėra toks aiškus. Vienus jis paskatino metafiziškai pažvelgti į ruso sielą ir vokiečio būdą. Man tokios fantazijos atrodo mažai naudingos; geriau atidžiau įsižiūrėti į tarpukario Europos politiką ir visuomenę.

Tai darydami, atrandame stebėtiną dalyką. Tų, kurie mėgino atskleisti totalitarinių režimų struktūrą, dar-

buose ryškėja viena idėja. Štai ji: totalitarizmas – tai senesnių socialinių struktūrų pakeitimo padrikomis „masių" visuomenėmis rezultatas. „Totalitarizmas – tai nauja diktatūros forma, susiformavusi Pirmojo pasaulinio karo masių demokratijos sąlygomis", – rašė Leonardas Schapiro. (Jau matėme, kaip buvęs proletariatas, sakoma, susiliejo po 1918 m. į masę.) Hannah Arendt pratęsė Franzo Neumanno pradėtą temą, kildindama totalitarizmą ne tik iš „masių visuomenės padrikumo", bet ir iš „ypatingų atomizuotos ir individualizuotos masės sąlygų". Paskutiniame (nebaigtame) straipsnyje Neumannas vėl grįžo prie šios idėjos ir aiškino totalitarizmo technikas, *inter alia* ir „individo atomizavimu ir individualizavimu. Negatyvia prasme tai apima socialinių vienetų, grindžiamų biologija (šeima), tradicija, religija ar bendradarbiavimu darbe bei laisvalaikio metu, žlugdymą ar bent susilpnėjimą; pozityvia prasme tai yra milžiniškų ir nediferencijuotų masinių organizacijų spaudimas, paverčiantis individus izoliuotais ir lengviau manipuliuojamais". Būdinga tai, kad keli apie tai rašę autoriai pritardami cituoja Tocqueville'io nuogąstavimus dėl daugumos tironijos ir naujojo „demokratinio despotizmo" pavojaus[7].

Analizė atitinka patyrimą tų, kurie tame dalyvavo. „Aš atsiverčiau todėl, kad buvau tam pribrendęs ir gyvenau griūvančioje visuomenėje, ištroškusioje tikėjimo", – taip Arthuras Koestleris aprašo savo atsivertimą į komunizmą[8]. Tema yra pažįstama. Ji susijusi su modernybe ir saitų praradimu. Totalitarizmo pagundoje tikrai aiškiai matomas antimodernizmo atspalvis, maištas prieš modernybę. Bet tegul mūsų nesuklaidina paprasta kalba. Padrikos masių visuomenės? Apie ką kalbėjo šie

autoriai? Trečiojo dešimtmečio Europoje? Čia tikrai kažkas ne taip.

Tocqueville'is, žinoma, rašė apie Jungtines Valstijas, kur niekada nebuvo feodalinių struktūrų, o individualistines vertybes konstitucija pavertė relikvija. Jeigu trečiajame dešimtmetyje ir egzistavo kokia masių visuomenė, tai buvo Amerikos visuomenė. Tačiau Amerika priėmė *T* modelio „Fordus" ir ankstyvąją Holivudo produkciją, galbūt net nuostatą „neatsilikti nuo Džonsų", kurią Davidas Riesmanas daug vėliau apibūdino kaip „orientaciją į kitą", bet ji netapo nei fašistinė, nei komunistinė; tokio pavojaus niekada nė nebuvo. Antra vertus, trečiojo dešimtmečio Vokietija ir Rusija vargu ar buvo modernių masės visuomenių prototipai. Weimaro Vokietija buvo sėte nusėta aktyviomis ankstesnių laikų liekanomis, Rytinio Elbės pakraščio žemės savininkais ir pramoniniais karteliais, griežtai luomų paisančiais valstybės tarnautojais ir stabiliomis Bažnyčios privilegijomis. Sovietų Sąjungoje trečiasis ir ketvirtasis dešimtmečiai – tai sąmoningo išlikusių ikimodernių struktūrų griovimo laikas; bet niekas negalėtų 1917 m. Rusijos ar 1927 m. Sovietų Sąjungos pavadinti modernia masių visuomene, sudaryta iš atomizuotų individų. Totalitarizmas gundė ne atomizuotas modernias mases (jeigu tokios apskritai egzistuoja ar egzistavo), o tuos, kurie įstrigo pusiaukelėje tarp sena ir nauja, surado viena, bet nesurado kito ir todėl pasikliovė netikru pažadu gauti tai, kas geriausia abiejuose. Jo sudedamosios dalys – tai neišbaigta modernybė, intelektualų išdavystė ir vadovybės vilionės.

Esė *„Nacionalsocializmas kaip pagunda"* (*National Socialism as a Temptation*) Fritzas Sternas, apibendrindamas nacių programą, kartu įprasmina šias sudėtines da-

lis: „Klasių kova bus įveikta, tauta vėl susivienys, galingas Fiureris valdys Trečiąjį reichą, valstybės priešai bus išvyti iš šalies, o žydai, kurie kalti dėl Vokietijos nelaimių, bus išskirti iš nacionalinės bendruomenės, nebus partijų, Fiureris, galingas diktatorius, įkūnys tautos valią"[9]. Vietoje moderniojo socialinio konflikto – bendruomenės įsčios, siaurai apibrėžiamas tapatumas sušvelnina laisvės baimę, o truputis paranojos apramina dar išlikusias dvejones; ir dar, žinoma, fiureris.

Pagunda pasireiškia tuo, kad padaromas galas nepatogumams, kurie būdingi netobulai pilietinei visuomenei, kai nėra tikro ekonomikos augimo. Gundomieji pirmiausia buvo žmonės – rinkėjai, praradę vietą senoje sistemoje ir neradę jos esant naujajai tvarkai. Šiuo atžvilgiu jie – „sluoksnis be vietos". Daug nacių lyderių buvo surinkta iš šeimų, neturinčių socialinių šaknų. Jų rėmėjai priklausė tam tikroms užribio klasės grupėms, kurios „niekada nebuvo integruotos į totalinę visuomenę" – tai smulkūs verslininkai ir kiti savarankiškai besiverčiantys individai, kuriuos vienodai trikdė ir organizuotas kapitalas, ir organizuotas darbas, tarnautojai baltomis apykaklėmis, besiblaškantys tarp savo padėties ir savo siekių, taip pat tie „konservatyvūs ir tradicionalistiški elementai", kurie norėjo išsaugoti pasaulį be moderniosios politikos[10]. Nacionalsocializmo atsiradimas paaiškinamas ne piliečiais ar klasėmis, bet tuo, kad ydingos seno ir naujo struktūros kūriniai neturėjo orientacijos. Jų problema buvo ta, kad tai buvo greičiau benamės grupės negu atomizuotos individų masės.

Liberalias vertybes išdavė ne tik intelektualai. Daug menkų sieliūkščių klestėjo paunksmėje vadų, leidusių joms iš silpnumo bausti bejėges aukas. Totalitarizmo era kartu buvo ir bailumo era. Bailiai grindė jai kelią, nešė

vėliavą ir atliko nusikaltimus už vadus. Jie verti paniekos, tuo tarpu akli aktyvistai ir klystantys idealistai baugina. Tačiau intelektualai išdavė ne tik savas vertybes; jie išdavė ir pilietinę visuomenę, kuri leido joms egzistuoti. Tai klaikus vaizdas, ir jo pamiršti negalima.

Kalbėdami apie Vokietijos atvejį, pirmiausia galvojame apie 1933 m. pavasarį ir vasarą, kai tik keletui žmonių pavyko atsispirti laikotarpio entuziazmui ir daug kas tapo keistos retrospektyvios abejonės laisve šalininkais. Kai kurie atvejai nestebino. Ernstas Jüngeris propagavo „totalinę mobilizaciją" ir platino antiproletarišką „darbininko" idealą; Carlas Schmittas susiaurino politiką iki santykių tarp draugo ir priešo supratimo; Hansas Freyeris nedviprasmiškai ragino daryti „revoliuciją iš dešinės". Ne be reikalo gėdingai pagarsėjusioje inauguracinėje Freiburgo universiteto rektoriaus paskaitoje 1933 m. Martinas Heideggeris išgyrė laikus, kai mokytojai turėdavo atsistatydinti kareivių naudai, o iš tikrųjų – filosofai užleisti kelią smogikams. Netgi Thomas Mannas, nors ir būdamas užsienyje, išgyveno trumpą atsargaus smalsumo laikotarpį. Nė vienas iš šių žmonių nebuvo nacistas, bet jie tapo pakeleiviais šimtams kitų.

Komunizmo pagundos daug geriau pagrįstos dokumentais, kad ir todėl, kad joms pasidavusieji mažiau dvejojo rašydami ar kalbėdami apie savo praeitį. Knygos *Sužlugęs Dievas* (*The God That Failed*) – Koestlerio ir Gide'o, Wrighto ir Silone's, Spenderio ir Fisherio išpažinčių rinkinio – įvade Richardas Crossmanas kalba apie „neviltį ir vienišumą" kaip apie „pagrindinius atsivertimo į komunizmą motyvus", o po to pateikia šį neįprastą, nors tikriausiai teisingą teiginį:

„Bet, kad ir kokiu vardu ją vadintumėte, aktyvios kovinės bičiulystės idėja – asmeninis pasiaukojimas,

klasinių ir rasinių skirtumų panaikinimas – visose Vakarų demokratijose nenumaldomai valdė žmones. Paprastos politinės partijos patrauklumas priklauso nuo to, ką ji siūlo savo nariams; komunizmo patrauklumas buvo tas, kad jis nieko nesiūlė, o visko reikalavo, taip pat – atsižadėti ir dvasinės laisvės"[11].

Šioje pagundoje reikšmingas mazochizmo, savęs naikinimo elementas; beprotiškos viltys derinamos su absoliučiu paklusnumu.

Tarpukario istoriją galima parašyti kaip vienas po kito iškylančių „Kronštatų" istoriją – tai Louiso Fisherio (pernelyg tikroviška) metafora pavadinti įvykiams, kurie lėmė kairiosios pusės gundomųjų prablaivėjimą. 1921 m. Kronštato žudynės neišmušė iš vėžių daugelio pirmųjų tikinčiųjų, kurie dėl savo abstraktaus, kone estetinio tikėjimo buvo priversti sutikti, jog negalima iškepti kiaušinienės nesudaužius kiaušinių. (Net nutraukęs ryšius su komunizmu, Stephenas Spenderis rašė: „Galbūt smurtas, koncentracijos stovyklos, mokslų ir menų iškrypimas yra pateisinami, jeigu šiais metodais pagaliau pasiekiama beklasė visuomenė"[12]. Žudikiškas išbuožinimo ir kolektyvizacijos kelias Ukrainoje bei kitose vietose tik visai neseniai tapo išsamiai atskleistas dokumentais. Parodomieji ketvirtojo dešimtmečio teismai kai ką paveikė, bet daug smarkiau iliuzijas išsklaidė tai, kad komunistai tyčia sulaužė antifašistinę sąjungą (daugelis tai pamatė Ispanijos pilietinio karo metu), o vėliau – 1939 m. Hitlerio–Stalino sutartis. Kai kurie, žinoma, nesuabejojo; pagunda beveik neturi ribų. Jie išsilaikė iki didžiojo Stalino pasmerkimo, kurį padarė Chruščiovas, arba iki 1956 m. Vengrijos revoliucijos ar netgi iki 1968 m. Prahos pavasario.

Europos totalitarizmo istorijoje, be neišbaigtos modernybės trikdymų, vadovavimo vilionių ir intelektualų išdavystės, buvo ir kitų faktorių. Sovietų Sąjunga iš esmės skiriasi nuo nacistinės Vokietijos. Tačiau tam tikrais svarbiais aspektais jos ir panašios. Skaitytojas tikriausiai jau bus pastebėjęs, kad, kai Franzas Neumannas kalba apie „individo atomizavimą ir izoliavimą" totalitarizmo kontekste, jis vartoja šiuos žodžius tranzityviai. Kitaip tariant, tai yra tai, ką totalitarizmas daro, o ne tai, kodėl jis egzistuoja. Totalitarizmas kaip procesas – Hannah Arendt pasakytų „totalitarizmas valdžioje" – atomizuoja ir izoliuoja žmones; jis privalo tai daryti, jeigu nori išlaikyti juos savo rankose. Totalitarizmas nėra atomizuotos visuomenės rezultatas, jis pats ją kuria; todėl, tariant Trockio žodžiais, jis yra „permanentinė revoliucija". Hannah Arendt šiame kontekste pažymi nepaprastai svarbų dalyką, kai sako:

„Totalitarinis vadovas susiduria su dviguba užduotimi, kuri iš pirmo žvilgsnio atrodo prieštaringa iki absurdo: jis privalo įtvirtinti fiktyvų judėjimo pasaulį kaip apčiuopiamą darbinę kasdienę realybę ir kartu neleisti šiam naujam pasauliui įgauti naujo stabilumo, kadangi jo įstatymų bei institucijų stabilizavimas tikrai ištirpdys patį judėjimą, o kartu su juo – ir viltį galutinai užkariauti pasaulį".

Verta apmąstyti šį teiginį taikant jį ne tik Hitleriui ar Stalinui, bet ir posttotalitarinei Sovietų Rusijai bei Kinijos „kultūrinei revoliucijai". Jeigu pasakyta taikliai – vadinasi, iš tikrųjų totalitarizmas nėra ir gyvybinga valdymo forma, jis nėra sukurtas taip, kad išsilaikytų. Vietoje to jis vertas Franzo Neumanno pateikto nacionalsocialistinio *Behemotho* apibūdinimo, kuris iš pirmo

žvilgsnio atrodo visiškai netinkamas: „ne-valstybė, chaosas, beteisiškumo, maišto ir anarchijos būklė"[13].

Totalitarizmo sąlyga – tai privilegijos be konteksto ir pilietybės be inkaro nesuderinamumas; tai visuomenė, kuri, atrodo, negali nei judėti pirmyn, pilietinės visuomenės link, nei grįžti atgal prie tradiciškesnių modelių. Totalitarizmo procesas pašalina nesuderinamumą, sugriaudamas visas išlikusias tradicines ar autoritarines struktūras. Bet į jų vietą jis nepasiūlo nieko pastovaus. Jis įgyvendina negatyviąją modernizavimo dalį, tačiau nepapildo jo pozityvia dalimi. Totalitarizmas – tai gryna destrukcija. Štai kodėl tokia didelė pagunda žvelgti į jį psichopatologijos požiūriu. Totalitarizmo vadai priveda savo nacijas iki kolektyvinės savižudybės, pakeliui nužudydami daugybę kitų. Kalbant ne taip metaforiškai, permanentinė revoliucija kartu yra ir permanentinė ypatingoji padėtis; faktiškai tai daugiau negu revoliucija. Tokios būsenos negalima išlaikyti amžinai. Ji arba sukuria tam tikros formos rutiną, kitaip sakant, tą stabilumą, kuris „tikrai ištirpdys patį judėjimą", arba sukelia katastrofą, ko gero, reiškiančią karą.

Taigi totalitarizmas – ekstremali organizuoto neorganizuotumo galimybė, anarchijos režimas. Galima klausti, ar jis apskritai kur nors yra egzistavęs. Nacistinė Vokietija karo metu tikriausiai gerokai priartėjo prie totalitarizmo, tačiau prie totalitarinių karo meto valdymo tendencijų reikia pridėti tai, ką nuveikė naciai per šešerius trumpus metus iki karo. Stalinui karas taip pat padėjo sucementuoti teroro viešpatavimą, kuris tam tikrais atžvilgiais buvo dar tobulesnis negu nacių valdymas, nes Maskvoje dar sunkiau negu Berlyne buvo galima numatyti, į kieno duris bus pasibelsta rytoj. Mussolini'o totalitarizmas niekada taip ir netapo niekuo dau-

giau negu vartojamu žodžiu; Franco fašizmas palengva virto tuo hibridu, modernia autokratija, kuri nuo tada tapo tokia dažna Lotynų Amerikoje bei kitur. Mao Dzedūnas turėjo tvarkytis su milžiniška šalimi, tačiau jis nuėjo ilgą kelią totalitarizmo kryptimi. Iškyla atmintyje ir Pol Potas, Idi Aminas bei dar keli pokario diktatoriai, su mažesniu užmoju, tačiau ne mažiau žiauriai darę tą patį.

Kai kas atsispyrė totalitarizmo pagundai. Daugelis iš jų sumokėjo už tai savo gyvybe. Solženicyno *Gulago archipelagas* sukelia įvairių jausmų, taip pat ir supratimą tų žmonių, kurių vardai pamiršti, bet darbai turi būti atmenami. Pats Solženicynas, žinoma, labiau remia senosios Rusijos atgaivinimą negu modernios pilietinės visuomenės kūrimą. Tai pasakytina ir kalbant apie vokiečių rezistencijos šerdį. 1944 m. liepos 20 d. maištas kilo dėl padorumo ir įstatymo valdžios, bet ne dėl laisvės konstitucijos. Kelią į priekį nurodė saujelė tų, kurie nebuvo totalitarinės sistemos dalis ir niekada nebuvo sugundyti. Galbūt tai turėjo būti atšiaurūs individualistai. Viena iš jų buvo Hannah Arendt. Kitame skyriuje daugiau pakalbėsime apie Raymondą Aroną. Friedrichas von Hayekas 1944 m. galėjo parašyti *Kelią į vergovę* su švaria intelektualine sąžine. Karlas Popperis tolimoje Naujosios Zelandijos tremtyje sukūrė didžiąją knygą *Atvira visuomenė ir jos priešai* (*The Open Society and Its Enemies*), kupiną pykčio Platonui, Hegeliui ir Marxui, visiems tiems, kurie negali pakelti laisvės.

Pagrindinė Popperio knygos mintis paprasta ir vis dėlto gili. Mes gyvename netikrumo kupiname pasaulyje, bandome ir klystame. Niekas nežino, koks yra tikrasis kelias į priekį, o tie, kurie skelbiasi žiną, visiškai gali klysti. Tokį netikrumą sunku pakelti. Per visą isto-

riją svajonė apie tikrumą persekiojo netikrumo kupiną realybę. Šią svajonę puoselėjo didieji filosofai. Platonas nutapė valstybės, valdomos karalių-filosofų, paveikslą; joje žodį turi žinantieji. Hegelis ir po jo Marxas pretendavo kalbėti istorijos vardu, kai paskelbė, kad tai, kas protinga, yra tikra jau dabar arba bus tikra po proletarinės revoliucijos. Tačiau tai netikri pranašai. Jie negali žinoti to, ko negalime žinoti jūs ir aš. Realusis pasaulis yra tas, kuriame visada egzistuoja keletas požiūrių; jame yra konfliktas ir pokyčiai. Konfliktas ir pokyčiai iš tiesų yra mūsų laisvė; be jų laisvės būti negali.

„Sustabdyti politinius pokyčius – tai ne vaistas; jis negali atnešti laimės. Nebegalime sugrąžinti tariamo uždaros visuomenės nekaltumo ir grožio. Mūsų svajonės apie rojų negalima įgyvendinti žemėje. Kai tik pradedame kliautis protu ir naudotis sugebėjimais kritikuoti, kai pajuntame asmeninės atsakomybės balsą ir kartu su juo – atsakomybę už tai, kad padedame žinių pažangai, nebegalime grįžti prie besąlygiško paklusnumo genties magijai. Rojus yra prarastas tiems, kurie valgė nuo pažinimo medžio. Kuo labiau stengiamės grįžti į heroišką genties amžių, tuo greičiau sugrįžtame prie inkvizicijos, slaptosios policijos ir romantizuoto gangsterizmo. Pradėję slopinti protą ir tiesą, turime baigti tuo, kad brutaliu smurtu naikinsime visa, kas žmogiška. Nebegalima sugrįžti į harmoningą natūralią būseną. Jei atsisukame atgal, turime nueiti visą kelią atgal – turime vėl tapti gyvuliais.

Šį klausimą turime spręsti atvirai, kad ir kaip sunku mums būtų tai daryti. Jeigu svajojame sugrįžti į vaikystę, jei esame gundomi pasikliauti kitais ir šitaip pasiekti laimę, jeigu vengiame patys nešti savo kryžių – žmogiškumo, proto, atsakomybės kryžių, jeigu netenkame

drąsos ir nuo įtampos suvirpame, tada turime semtis jėgų iš aiškaus supratimo to paprasto sprendimo, kuris visada yra prieš mūsų akis. Galime vėl tapti gyvuliais. Bet jeigu trokštame išlikti žmonėmis, tada turime tik vieną kelią – kelią, vedantį į atvirą visuomenę."[14]

Laikai, plikai nudraskę odą, riebalus ir raumenis nuo visuomeninės sutarties skeleto, kartu yra laikai, kai keliami pamatiniai klausimai. Kartais į juos atsakome.

Diktatorystė ir paprasti standartai

Hitleris mirė, Stalinas irgi. Klausimas yra toks: ar tai gali atsitikti dar kartą? Ar gali totalitarizmas aplankyti tą pačią šalį du kartus? Jeigu čia pateikiama analizė yra teisinga, taip atsitikti negali. Totalitariniam režimui kartą nužygiavus savo pragaištingą kelią, visam laikui išnyksta jo atsiradimo sąlygos[15]. Suprantama, analizė gali klysti. Tikrai, ji siūlo kelias išvadas, kurias būtina paaiškinti. Viena iš jų tokia: Sovietų Sąjunga šiandien nėra totalitarinė, ir taip yra nuo Stalino mirties. Kaip tada apibūdinsime režimą? Antroji išvada gali priminti istoricistų prielaidą, kad istorija – tai gatvė su vienos krypties judėjimu: jeigu modernybė įsigalėjo, tai ji ir yra. Ar ši prielaida gali būti pagrįsta? Prieš pereidamas prie pasaulio po Antrojo trisdešimties metų karo, noriu sutvarkyti terminų gausybę ir pašalinti dalinę jų painiavą: autoritarizmas, totalitarizmas, demokratija, biurokratija, autokratija. Tai politinės formos, kuriomis skleidžiasi modernusis socialinis konfliktas. Nebūtina turėti kokią nors jų teoriją, tačiau reikia aiškiai suprasti jų reikšmę.

1979 m. lapkričio mėnesį Jeane Kirkpatrick paskelbė straipsnį, kuris ne tik padėjo jai gauti Jungtinių Ameri-

kos Valstijų atstovės Jungtinėse Tautose vietą, bet ir aprūpino būsimą prezidento Reagano administraciją loginiais argumentais, padėjusiais atsiriboti nuo jo pirmtako, prezidento Carterio, užsienio politikos prielaidų[16]. Straipsnis, pavadintas „Diktatorystė ir dvigubi standartai" (*Dictatorships and Double Standarts*), iš tikrųjų buvo išankstinis smūgis deputatų kovoje. Tai buvo Carterio patarėjo nacionalinio saugumo klausimais Zbigniewo Brzezinskio pažiūrų ir įgyvendinamos politikos puolimas. Jeane Kirkpatrick atpasakoja Brzezinskio pažiūras į gelmines pasaulio politikos tendencijas, išdėstytas knygoje *Tarp dviejų amžių* (*Between Two Ages*) taip, kaip reikia jos tikslams. Brzezinskis manė (įrodinėja ji), kad modernizacija – tai negrįžtamas procesas. Tad ji turi neilgai trukus sugriauti ikimodernius, autoritarinius režimus. Tiesioginis tokio sugriovimo rezultatas dažnai būdavo labai nemalonus – tai gali būti netgi komunizmas. Bet Amerika turi stoti istorijos pusėn, o ne bergždžiai stengtis priešintis jos eigai. Šiaip ar taip, tik modernios visuomenės gali galų gale tapti demokratiškos; dauguma jų taip ir padarys, jeigu tik joms bus suteikta nors mažiausia galimybė.

Modelis tikrai pažįstamas. Kelias į modernybę – tai kartu kelias nuo autoritarizmo prie demokratijos, nors kartais jis veda per totalitarizmo skaistyklą. Jeane Kirkpatrick nesutinka su šiuo požiūriu. Nepaisant to, ką modernizacija gali ar negali padaryti, pasaulis, jos nuomone, padalintas įvairiais būdais. Yra tik kelios demokratijos, labai nedaug. Tam, kad žmonės įgytų demokratinės tvarkos įpročių bei sukurtų institucijas, „paprastai reikia dešimtmečių, o gal net ir šimtmečių". Gali būti, kad vieninteliai pavyzdžiai yra Britanija ir Jungtinės Valstijos. Visa kita yra daugiausia autokratija. Turime

skirti dvi jos rūšis: tradicines, arba geraviškas, ir revoliucines, arba piktaviškas. Nė dėl vienos iš jų Jeane Kirkpatrick neturi iliuzijų, nors ji ir pabrėžia skirtį. „Apskritai tradiciniai autokratai toleruoja socialinę nelygybę, brutalumą ir skurdą, o revoliucinė autokratija juos sukuria." Bet ji mano, jog tradicinio gyvenimo sunkumai paprastiems žmonėms yra lengviau pakeliami todėl, kad pažįstami, o revoliucinė autokratija formuodamasi sugriauna viską, kas buvo pažįstama ir įprasta[17].

Jeane Kirkpatrick tikslas yra užsienio politika. Išdėsčius protingas, nors kiek ir ciniškas jos pažiūras, išvados peršasi savaime. Sakoma, jog Rooseveltas yra pasakęs apie Somozą ar gal apie Trujillo: „Tai nenaudėlis, tačiau jis mūsų nenaudėlis". Kirkpatrick išdėsto panašias pažiūras kur kas akademiškiau. „Grupės, kurios apibrėžia save kaip priešus, turi būti ir laikomos priešais", ir atvirkščiai. Dauguma karštų debatų, kuriuos sukėlė jos straipsnis, kaip tik ir vyko dėl šių išvadų[18]. Tai suprantama, nes jas galima laikyti Jungtinių Valstijų paramos autokratijai, korumpuotoms šeimoms ar generolams Lotynų Amerikoje ir kitur ideologija. Tai raginimas leisti trumpalaikei geopolitikai nugalėti visus moralinius motyvus. Netgi nekalbant apie moralę, Kirkpatrick išvados gali sukelti praktinių sunkumų ten, kur „liaudies valdžia" nušluoja autokratišką Vašingtono draugą, kaip tai įvyko Filipinuose.

Gelminė politinių sistemų analizė tebėra svarbi net tada, kai nesutinkame su jos išvadomis dėl užsienio politikos. Vis dėlto modelis, apie kurį esu užsiminęs, o kai kur ir aiškinęs, yra kitoks. Jame terminas „autoritarinis" (sekant Jeane Kirkpatrick mokytoju Franzu Neumannu) taikomas tik tiems režimams, kuriuose santykiškai nedidelis tradicinis sluoksnis naudojasi valdžia

todėl, kad taip buvo visada. Kol žmonės nepradeda siekti dalyvavimo, juos globoja elitas, nors būna ir geri, ir blogi laikai, o svarbiausia – geri ar prasti valdovai. Tokį autoritarizmą sunku išlaikyti moderniame pasaulyje. Debatuose dėl Kirkpatrick straipsnio buvo teisingai įrodinėjama, kad negalima pateisinti „negrįžtamų" tendencijų reikalavimo[19]. Autoritarinis režimas gali labai ilgai byrėti, slegiamas reikalavimo suteikti teises ir ekonomikos augimo poreikio, tačiau vis dėlto nesubyrėti iki galo. Vienas pavyzdys buvo Vokietija, galbūt kitas yra Japonija.

Vokietija ir Japonija primena pasaulyje paplitusios politinės organizacijos tipą. Kartkartėmis aš vadinau šį tipą modernia autokratija. Ko gero, ją, o ne autoritarizmą šiandien matome Lotynų Amerikoje ir Azijoje. Tai – ne tradicinių, bet save paskyrusių elito grupių valdžia. Šios grupės stengiasi atgaivinti senąsias vertybes ir kartu padalyti atsiradusį naują turtą tam tikram skaičiui kišenių. Sąmoningą politiką gerinti (ekonominį) aprūpinimą lydi toks pat sąmoningas pilietinių teisių ribojimas. Yra daug požymių, kad tokio tipo režimas labai ilgai išsilaikyti negali. Tiems, kurie kenčia, žinoma, užtenka vienos ar net dviejų kartų; bet totalitarinio nukrypimo arba demokratinio atsivėrimo pavojus visada labai didelis. Šiuo atžvilgiu Brzezinskis galbūt buvo geresnis patarėjas negu Kirkpatrick, nes jis kritikavo paviršutinišką nemąstančių žmonių pasitikėjimą moderniųjų autokratijų stabilumu.

Galima įrodinėti, kad terminas „modernioji autokratija" turėtų iš tikrųjų būti taikomas tiktai socialistiniams režimams. Šiaip ar taip, visuomenės, jeigu jos kartą peržengė Tocqueville'io nurodytą modernybės slenkstį ir jeigu joms kartą buvo įskiepytas lygybės daigas, susi-

duria su trejopa politine rizika. Tai trijų moderniosios politikos problemų – vadovavimo, administravimo ir dalyvavimo – absoliutiniai variantai. Absoliutus vadovavimo variantas yra *autokratija*. Gryna autokratija tikriausiai egzistuoja tik Machiavelli'o fantazijose, tačiau neišvengiamų valdžios oligarchijų tendencija griežtėti ir stengtis pakreipti visus socialinius veiksmus savo naudai, savo padėties gynimui yra ypač paplitusi. Vienos konstitucinės bei kultūrinės sąlygos leidžia šiai tendencijai reikštis ryškiau negu kitos. Jeigu administracijai suteikiama neribota veikimo laisvė, atsiranda *biurokratija*. Kad ir kaip absurdiškai skambėtų frazė, kad tarnautojų klasė tampa valdančiąja klase, tokio proceso požymių galima rasti visame pasaulyje. Maxo Weberio košmaras tebėra aktualus. Kraštutinė dalyvavimo forma lemia nestabiliausią rizikos rūšį iš visų trijų – *demokratiją*. Toks populiaraus žodžio vartojimas gali gluminti, ir aš nesiūlau paversti jo antidemokratine teorija, tačiau liaudies valdžia tikrąja prasme yra arba daugumos tironija, arba nejudrumas, kurį lemia nuolatinis kiekvieno žmogaus dalyvavimas visame, kas vyksta. Rizika nedidelė, nes demokratijos šitokia prasme būti negali.

Realūs pasaulio pavojai, kaip ir realios galimybės, kyla iš mišrių konstitucijų. Realiai egzistuojantis socializmas nėra totalitarinis; jis – sustingęs autokratijos ir biurokratijos lydinys. Politinė klasė, *nomenklatūra*, išaugo iš gausios biurokratijos, kuri atsakinga už viską, ir sudaro su ja sąjungą. Abi jos pirmiausia maitinasi pačios, o liaudį maitina tik tiek, kiek yra priverstos. Realiai egzistuojantis socializmas daugumai yra tikrasis to, ką jis sakosi nugalėjęs – išnaudojimo – pavidalas, tiktai šis režimas yra toks nekompetentingas ekonomikos reikaluose, kad lieka tikrai nedaug, ką verta išnaudoti.

Klausimas yra toks: kodėl tokia sistema sugebėjo taip plačiai paplisti moderniame pasaulyje ir tapti santykinai stabili? Atsakymus galima tik numanyti. Žlungant tradiciniams autoritariniams (ar kolonijiniams) režimams, yra ne tiek daug alternatyvų ir nomenklatūros valdymas gali pasirodyti patrauklesnis negu korumpuotų autoritariškų šeimų valdžia. Beasmenė biurokratijos ranka sušvelnina akivaizdžiai matomas silpnąsias vietas. Pagaliau grėsmingą valdžios koncentravimą galima derinti su lėtu aprūpinimo gerinimu. Galimos taip pat demokratijos užuomazgos, kurios atveria sistemoje plyšius, negrasindamos jos pašalinti.

Laisvojo pasaulio šalys susiduria su savais pavojais. Pakankamai toli ekstrapoliuojant realius procesus, šiuos pavojus tikriausiai galima apibūdinti kaip entropiją, kylančią biurokratijai susimaišius su demokratija. Jeigu racionalaus gyvenimo administravimo realybę papildo demokratinio dalyvavimo iliuzija, niekas daugiau nebejuda. Maxas Weberis nusivylimo akimirkomis sukūrė savą negrįžtamumo teoriją ir pavadino vergovinį biurokratijos narvą „nesulaužomu". Ir tikrai, jo negalima sulaužyti, kol liaudies valia ir protestas nepavirs naujovėmis ir strateginiais pokyčiais. Biurokratijai pašalinti arba kontroliuoti niekada nepakanka vien demokratijos. Galbūt daug kas išpučia sklerozės, pažeidusios Europos šalis, mastą, tačiau sunku paneigti, kad tautų nuosmukis ir žlugimas tam tikru būdu susijęs su jų nesugebėjimu eiti toliau, tyrinėti naujus kelius, gausinti gyvenimo šansus tiek stiprinant bendrąsias teises, tiek ir plečiant įvairų ir skirtingą aprūpinimą.

Kaip tik tai ir turi daryti laisvės konstitucija. Nėra jos formulės, nors žinome, kokios dalys ją sudaro. Suvokiant didžiąją biurokratijos grėsmę, labiau negu kada

nors anksčiau iškyla gyvo vadovavimo, kontrolės ir liaudies dalyvavimo sąveikos svarba. (Nėra tikra, kad kur nors jau suradome tinkamas institucijas.) Įstatymo valdžia tebėra būtina laisvės sąlyga. Pilietybė ir galimybių pasirinkti – ekonominių ir kitokių – pasiūla yra uždavinys, kuris niekada nebus įgyvendintas. Intelektualai privalo išlikti nepriklausomi, kad galėtų suvaidinti savąjį – kritikų – vaidmenį. Šis sąrašas verčia labiau simpatizuoti Jeane Kirkpatrick sukurtai išimtinių laisvųjų visuomenių sampratai. Tik saujelė šalių sugebėjo sukurti ilgalaikes laisvės konstitucijas. Bet netekti vilties įgyvendinant šią užduotį yra taip pat neatsakinga kaip ir skelbti negrįžtamas tendencijas; pirmasis dalykas yra arogantiškas, o antrasis – istoristinis. Gali būti, kad „demokratines institucijas ypač sunku įdiegti ir išlaikyti", gali būti, kad klaida yra „jėga brukti sudėtingus ir nežinomus politinius įpročius visuomenėms, kurioms trūksta reikalingos politinės kultūros, tradicijų ir socialinių struktūrų", tačiau sunku suprasti, kodėl sėkmingai besivystanti šalis negalėtų tapti „pasauline demokratijos pribuvėja". Laisvės konstitucija yra ne privilegija, bet įpareigojimas.

Baigiantis Antrajam trisdešimties metų karui, pasaulis buvo nuilsęs ir žaizdotas. Žmogaus gajumą liudijo tai, jog likusieji gyvi ne tik pasiraitojo rankoves ir ėmė statyti naujus namus bei kurti naują gyvenimą, bet ir pagalvojo apie tai, kokiame pasaulyje jie norėtų gyventi, kad išvengtų karų pasikartojimo. Pokario tarptautinė sistema buvo nepatvari; ją beveik iš karto įskėlė prasidėjęs šaltasis karas ir galutinai sudaužė tai, kad iš jos aštuntame–devintame dešimtmetyje pasitraukė Jungtinės Valstijos. Tačiau šios sistemos idėjos pamiršti nederėtų. Jungtinės Tautos kaip organizacija taikai ir žmo-

nių teisėms palaikyti, Tarptautinis valiutos fondas ir Bendroji sutartis dėl muitų ir prekybos besivystančių ekonomikų žaidimo taisyklėms saugoti, Pasaulio banko sistema kaip įrankis plėtrai skatinti – nebuvo blogos gairės kelyje į pasaulinę pilietinę visuomenę. Pasauliui reikia ne mažiau, o daugiau internacionalizmo ir galbūt dar jį remiančios „Draugijos keliui užkirsti 1914 m. liepos pasikartojimui".

5. ARONO PASAULIS

Industrinė visuomenė

Kai Antrasis trisdešimties metų karas pamažu virto *trentes glorieuses,* išlikusieji gyvi pasijuto taip, tarsi būtų viduržiemy perplaukę košmariškai audrotą Šiaurės Atlantą, o dabar patekę į Karibų saulę. Iš pradžių viskas atrodė miglota – pagaliau juk niekas nežinojo, kiek išsilaikys naujasis klimatas, bet greitai saulė skaisčiai apšvietė blizgančius vandenis. Žmonių gyvenimas dramatiškai pasikeitė. Ilgus metus daugelis jų prisitaikė prie sūkuringo laikmečio ritmo; dabar jie tapo savo likimo šeimininkais vis lengviau numanomomis sąlygomis. Ištisus dešimtmečius kasdienis klausimas buvo „kaip išgyventi?", dabar toks klausimas buvo vartojimas ir socialinis judėjimas aukštyn.

Čia tik asmeniniai atsiminimai. Vėlyvą 1918 m. rudenį Hamburge mano tėvas, užsilipęs ant apelsinų dėžės prie rotušės, sakė kalbą apie demokratinio socializmo pranašumus. Jam buvo septyniolika metų, todėl jis kiek nerimavo, kai tuoj po to partija pasiuntė jį į Aukštutinės Silezijos anglių kasyklas organizuoti profsąjungos. Atrodo, kad vis dėlto šią užduotį atliko pakankamai gerai, nes pelnė darbą partijos laikraštyje bei teisę mokytis darbininkų kursuose, o po kelerių metų balotiravosi pirmiausia į Hamburgo tarybą, o paskui į Vokie-

tijos Reichstagą. Kai jis nubalsavo prieš Hitlerio įgaliojimų įstatymą, buvo suimtas naujosios valstybės policijos kartu su kitais parlamento nariais socialdemokratais. Paleistas nutarė su šeima persikelti į kiek anonimiškesnį Berlyną. Tačiau normalus gyvenimas truko neilgai. Po ilgų persekiojimų mano tėvas buvo pagaliau areštuotas nepavykusio pasikėsinimo 1944 m. liepos 20 d. išvakarėse, teistas gėdingai pagarsėjusio *Volksgerichtshof* ir pasmerktas septynerius metu kalėti. Jis išliko gyvas, buvo išlaisvintas Rusijos kareivių ir paskirtas atsakingu už energijos tiekimą pirmiausia Berlyne, paskui visoje Sovietų okupuotoje zonoje. Taip pat jis tapo Rytų Vokietijos socialdemokratų partijos pirmininko pavaduotoju. Tai buvo 1945 m. gegužės mėnesį. Po devynių mėnesių, kai tėvas pasisakė prieš prievartinį socialdemokratų ir komunistų sujungimą, kas vėliau tapo vieningąja socialistų partija, britai skubiai nuskraidino jį iš Berlyno į Hamburgą; ten dar kartą prasidėjo naujas gyvenimas. Bet laikas jau buvo pasiėmęs savo. Tėvas pamatė tik pradžią to visiškai kitokio pasaulio, kuriame gyvena užaugę jo vaikai. Jis mirė 1954 m.

Raymondas Aronas buvo ketveriais metais jaunesnis už mano tėvą. Jis kilęs iš kitos šalies, priklauso kitai klasei ir kitai „rasei" (kalbant klaidinančia ano meto kalba), nors tik ketvirtojo dešimtmečio aplinkybės privertė jį susiprasti esant ne tik prancūzu, bet ir žydu. Jis mokėsi *École Normale* su Jean-Pauliu Sartre'u, Pauliu Nizanu ir kitais. Aronas sugebėjo visą gyvenimą išvengti totalitarizmo pagundų. Jis 1924 m., būdamas devynioliko metų, trumpam buvo įstojęs į socialistų partiją. Tai ir yra jo vienintelis partinės-politinės priklausomybės epizodas. Per šešerius vėlesnius metus jis perėjo visus akademinio pasirengimo ir karinės tarnybos etapus. Aro-

nas vylėsi, kad Prancūziją ir Vokietiją galima sutaikyti, todėl 1930 m. išvyko dėstyti prancūzų kultūros – dirbti lektoriumi – pirmiausia į Kölną, o po metų – į Berlyną. Tuo metu Aronas atrado antrą – žurnalistinį – savo pašaukimą ir pradėjo rašyti tekstus apie, pavyzdžiui, „antiproletarinę" nacionalsocializmo revoliuciją. 1933 m. gegužės 10 d. jis kartu su Thomaso Manno sūnumi Golo Mannu stebėjo, kaip naciai degino knygas Unter den Linden. „Liepsnos buvo valdžios barbarizmo simbolis". Tų metų rugpjūtį Aronas sugrįžo į Paryžių. Jis parašė įtakingą knygelę *Maxas Weberis ir vokiečių sociologija*, kuri atskleidė jį esant pirmuoju iš daugelio tų, kurie norėjo perimti sprogstamąjį Weberio teorijos ir praktikos mišinį. Prasidėjus karui, Aronas greitai pabėgo į Britaniją. Kurį laiką buvo *La France Libre* redaktorius. Tačiau niekada nesutarė su generolu de Gaulle'iu, tapusiu vadovaujančia Prancūzijos politikos figūra. Galbūt todėl paties Arono politinė karjera – viso labo keli darbo mėnesiai asmeniniame 1945–1946 m. de Gaulle'io vyriausybės Informacijos ministro André Malraux kabinete; po to jis vėl grįžo prie savo gyvenimo – mokslo ir žurnalistikos.

Aronas išgyveno ir savo amžininkams aprašė abu šio amžiaus trisdešimties metų laikotarpius. Jis sekė savo mokytoju Halévy, kuriuo labai žavėjosi, ir vadino tironijos epochą jos vardu, pabrėždamas totalitarizmų sąryšį, kuris išryškėjo „susitikus dviem revoliucijoms" – Hitlerio–Stalino pakto metu. Tačiau tai tik viena jo kūrybingo intelektualinio gyvenimo tema. Jo biografas skiria – galbūt kiek negrabiai – Aroną „istorijos filosofą" (1905–1955) ir Aroną „visuomenės sociologą" (1955–1983)[1]. Žinoma, pirmuosius keturiasdešimt ar apie tiek Arono gyvenimo metų, kaip ir daugelio jo amžininkų

gyvenimus, formavo istorija, jis daug mąstė apie aplink vykstančius įvykius. Tik po Antrojo pasaulinio karo jis galėjo nuodugniai domėtis visuomene kaip procesu, kurį galima racionaliai suprasti, ir netgi kaip racionaliu procesu. Būdinga tai, kad nuo to laiko jo gyvenimas tapo greičiau knygų bei paskaitų, o ne įvykių, esančių už jo kontrolės ribų, istorija (o vienintelė išimtis – 1968 m. užklupo jį nepasirengusį). Garsiojoje Sorbonne'oje skaitytų paskaitų trilogijoje (1955–1956 m.) jis suteikė terminui „Industrinė visuomenė" naują, pabrėžtinę prasmę. *Aštuoniolika paskaitų apie industrinę visuomenę* gerai atspindi to meto nuotaiką. Jose pasakojama istorija, kaip, augant ekonomikai, gausėja aprūpinimas; tai būdinga laikotarpiui nuo penktojo dešimtmečio pabaigos iki aštuntojo dešimtmečio vidurio.

Be abejo, augimo patyrimas nebuvo naujas. Visa modernybės istorija – tai aprūpinimo gausinimo istorija. Erazmas XVI a. pradžioje rašė: „Šiais laikais turtų troškimas pasiekė tokias aukštumas, kad gamtoje nebeliko nieko – nei švento, nei pasaulietiško, iš ko nebūtų galima išspausti naudos". Atradimų amžius buvo kartu ir prekybos plėtojimo amžius. Ne tik aukso ir sidabro kiekis, bet ir komerciniai lūkesčiai lėmė ankstyvąją bankininkystės plėtrą. Leonardas da Vinci nužymėjo kelią ištisiems išradimų bei novatoriškumo šimtmečiams. Buvo steigiamos naujo tipo kompanijos – su bendromis daugelio akcijomis ir ribota visų atsakomybe. Padidėjo žemės ūkio našumas.

Vis dėlto visa tai buvo ne tik trapu, bet ir tik preliudija to, kas turėjo įvykti XVIII a. Industrinė revoliucija ženklina pradžią to, ką galima pavadinti demokratijos plėtra. Suprantama, tai ir yra šios knygos tema – teisių suteikimo ir aprūpinimo konfliktai bei santakos. Moder-

nybės istorija paprastai pasakojama tik aprūpinimo požiūriu. Galbūt Waltas Rostowas, užfiksavęs sudėtinius pasaulinės pramoninės gamybos bei pasaulinės prekybos nuo 1700 m. rodiklius, sukaupė daugiau abejotinų duomenų, negu reikia tikslumui, tačiau vaizdas, kurį sukuria jo veikalas, yra toks aiškus, kad dėl išvados negali būti jokių abejonių. Prekybos apimtis nuo 1720 m. padidėjo 500 kartų, o kai dėl gamybos, tai pats Rostowas mini „neįtikėtiną skaičių": „Nominaline verte pagamintos produkcijos kiekis pasaulyje išaugo maždaug 1730 kartų" per 150 metų – nuo 1820 iki 1971 m. Nors Rostowas sumenkina šį skaičių nurodydamas, kad jis reiškia „tik" 2.84 procento metinį prieaugį, tačiau jis vis tiek yra nuostabus[2].

Ir vis dėlto net šie skaičiai yra maži palyginti su tuo, kas įvyko po Antrojo pasaulinio karo, per „du labiausiai įsimintinus ekonomikos augimo dešimtmečius moderniojoje istorijoje". Šių dienų OECD pasaulyje nėra tokio gerovės rodiklio, kuris per dešimtmečius po 1945 m. nebūtų smarkiai išaugęs. Daugelyje išsivysčiusių šalių bendrasis vidaus produktas nuo 1950 m. iki aštuntojo dešimtmečio vidurio išaugo tris ar keturis kartus. Realios pajamos padidėjo dar daugiau. Tai iš tikrųjų buvo laikai, kada atrodė, jog augimas atsako į visus klausimus. Augimas tapo ne tik visuotinio tikėjimo objektu, bet ir individams bei institucijoms įskiepytu įpročiu. Kai tik kas nors būdavo negerai arba reikėdavo ką nors padaryti, tuoj pat piršdavosi atsakymas: reikia gauti daugiau.

Buvo vadovaujamasi prielaida, kad „daugiau" reiškia „daugiau kiekvienam", bent jau iš principo. Simonas Kuznetsas pirmasis prasitarė, kad tarp ekonomikos augimo ir nelygybės egzistuoja *U* pavidalo kreivė at-

vaizduojami santykiai: augant moderniai ekonomikai, iš pradžių didėja turtinė nelygybė, bet po to ima ryškėti lyginimo efektas. Peteris Bergeris neseniai vėl peržiūrėjo šią teoriją, remdamasis lyginamaisiais duomenimis, ir nustatė, kad iš esmės ji pasitvirtino: „Kada tam tikrą laiką atkakliai moderninamos technologijos ir auga ekonomika, pajamų ir turto nelygybė iš pradžių smarkiai padidėja, po to smarkiai sumažėja ir pagaliau išlieka palyginti stabiliame *plateau*"[3]. Bergeris teigia, kad pagrindinės dvi šio proceso priežastys yra greičiau technologinės ir demografinės negu socialinės ar politinės, nors politinis įsikišimas gali iki tam tikro masto sustiprinti lyginimo procesą antrojoje iš trijų augimo ir nelygybės fazių.

Žinoma, tai yra ekonomistų tezės, kurios veikiau susijusios su išmatuojama pajamų nelygybe negu su teisių suteikimo slenksčiais. Tą pačią istoriją galima būtų papasakoti kitaip, ir tada proceso *U* pavidalo kreivė atrodys panašesnė į raidę *Z*. Viena iš modernaus ekonomikos augimo pradinių sąlygų yra elementarių pilietinių teisių buvimas. Kad kapitalizmas klestėtų, turi egzistuoti varomoji pilietybės jėga jau vien dėl to, jog modernioji darbo sutartis grindžiama lygybės prieš įstatymus prielaida. Apatinis raidės *Z* brūkšnelis nurodo pamatinį bendrąjį ekonominio dalyvavimo lygį ir nulemia pamatinį skirtumą, palyginti su hierarchinių privilegijų sistemomis.

Nepaisant to, ankstyvosios pilietybės teisės gali derėti su didžiule nelygybe; istorijoje taip yra buvę. Viena vertus, pačios teisės buvo netobulos; pilietinė lygybė ilgą laiką buvo fikcija. Antra vertus, tie, kurie buvo įtraukti į naują ekonomikos augimo procesą, arba pasinaudojo juo ir labai gerai susitvarkė, arba atsidūrė niekieno

žemėje tarp praeities, kurios jau nebėra, ir ateities, kurios dar nėra; šiandien tai labai aiškiai matome favelose bei skardinėse lūšnelėse, supančiose šurmuliuojančius besivystančio pasaulio miestus. Šių dienų OECD šalyse atsitiko du dalykai. Pirmasis: pilietybės virusas tapo tikrai pavojingas. Šis pilietybės teisių išplėtimas aprašytas ankstesniuose skyriuose. Antras procesas – tai aprūpinimo didėjimas. Taigi vis atviresnėje visuomenėje atsirado daugiau to, ką galima skirstyti. Šį procesą simbolizuoja įstrižas raidės Z brūkšnelis.

Šio išlyginimo proceso aiškinimas technologiniu ir demografiniu požiūriu, kurį siūlo Peteris Bergeris, pirmiausia reiškia tai, kad, plėtojantis pramoninėms visuomenėms, darbas darosi vis labiau kvalifikuotas ir jo pradeda trūkti. Tai tikriausiai papildomi faktoriai, nors čia nepakankamai įvertinamas vaidmuo to, ką Bergeris vadina „politiniais įsikišimais". Dar kartą pakartosiu, kas jau buvo sakyta anksčiau: aš nesu įsitikinęs, kad teisių suteikimas gali pakeisti aprūpinimą ir atvirkščiai. Priešingai, laisvės triumfas – tai strateginiai pokyčiai, derinantys abu šiuos dalykus. Bet istorija nebuvo labai liberali, ypač XX a. Karai, depresijos ir netgi totalitarizmas sukėlė rimtus teisių pokyčius. Jie buvo lyginimo įrankiai. Antrasis trisdešimties metų karas turėjo slaptą darbotvarkę, kurios vardas – lygybė. Dėl šios priežasties demokratijos plėtros sąlygos – aprūpinimo išplėtimas, kuris naudingas dideliam skaičiui žmonių, o iš principo visiems, – niekada nebuvo tokios palankios, kaip po 1945 m. Vien tik šių sąlygų nepakako ekonominiam stebuklui sukurti, tačiau jos padėjo paversti jį stebuklu daugumai.

Tai, kas įvyko po to, dažnai aprašinėjama, nors interpretacijos labai skiriasi. Plačiai sutariama dėl to, kad

netrumpą laiką pajamų nelygybė, matuojama, tarkime, turtingiausio ir skurdžiausio gyventojų penktadalio pajamų santykiu, iš esmės nepasikeitė. (Kai kurie skaičiai tarsi nurodo pastaraisiais metais pastebimą „nelygybės antplūdį", bet netgi jie rodo ne daugiau kaip kuklų turtingiausių dešimties procentų žmonių pajamų dalies padidėjimą [4].) Ką reiškia toks akivaizdus stabilumas? Vieni mano, kad jis rodo, jog nuolatos egzistuoja gelminis socialinis susiskaldymas, kurį reikia politiškai išspręsti; kiti laiko jį išlikusios pajamų nelygybės priimtinumo ženklu ar netgi įrodinėja, kad tokie skirtumai yra pageidautini kaip paskata siekti individualios ir visuotinės pažangos. Šioje esė vartojamos sąvokos iš dalies duoda kriterijus šiam skirtumui nustatyti. Jeigu nelygybė apima teisinius barjerus ir iš to kylantį didelių grupių teisių apribojimą, tada ji, ko gero, sukels dramatiškus konfliktus. Svarbiausias klausimas yra toks: ar tie slenksčiai tėra tik statistiniai padalijimai, kaip penktadaliai, ar realios mobilumą stabdančios kliūtys? Pavyzdžiui, pradinės mokyklos mokytoją, kuris negali nei tapti mokyklos direktoriumi, nei viršyti mokytojų darbo užmokesčio ribas, kausto daug rimtesni barjerai negu mažą verslininką, kuris šiaip uždirba mažai, bet, jeigu pasiseks, gali pelnyti krūvą pinigų. Išsimokslinimo nelygybė toje pačioje visuomenėje neabejotinai kelia ir socialines problemas, bet jas galima spręsti normaliomis politinėmis priemonėmis. T. H. Marshallo žodžiais tariant, jos yra „kiekybinės" ir todėl nesukelia „kokybinių" klasių konfliktų. Ne visada lengva nubrėžti ribą tarp šių dviejų dalykų. Tikriausiai reikia, kad nuspręstų tie, kuriuos tai liečia. Amerikietiškoji svajonė laiko galimybes esant realias, nors faktiškai jas gali užtverti teisių suteikimo slenksčiai, tuo tarpu kur nors kitur žmonės, atkakliai laikyda-

miesi įsikibę klasių, gali taip ir nepamatyti savo galimybių. Marshallas įrodinėjo, kad įvyko poslinkis nuo kokybinių skirtumų prie kiekybinių. Klausimas, ar šis poslinkis buvo realus ir ilgalaikis, lydės mus visoje antroje šios knygos pusėje.

T. H. Marshallas, kaip ir Raymondas Aronas, rašė apie XX a. šeštąjį dešimtmetį ir apie tuo metu atsiradusią industrinę visuomenę. Aronui ji buvo „paprasčiausiai apibrėžiama kaip visuomenė, kuriai būdingas gamybos būdas yra stambioji pramonė, kokią ją matome *Renault* ar *Citröen* įmonėse"[5]. Iš šio apibrėžimo kyla dar daug kas: šeimos ir įmonės atskyrimas, pažangus darbo pasidalijimas, kapitalo kaupimas, racionalus ekonominis skaičiavimas ir, žinoma, augimas. Augimas yra „pagrindinė moderniosios ekonomikos problema", nes moderni ekonomika „iš esmės pažangi". Aronas priduria, kad „dažniausiai ekonomikos augimas lydimas geresnio paskirstymo". Tai jam būdingas atsargus teiginys. Jeigu šis teiginys nurodo istorinius sutapimus, tada jis turi tam tikrą prasmę; jeigu jis užsimena apie priežastingumus, tada yra klaidingas. Augimas pats savaime nesukelia „geresnio", tai yra sąžiningesnio ar teisingesnio, paskirstymo.

Stebina vienas Arono pateiktas industrinės visuomenės analizės bruožas – tai, kad augimas jam atrodo labai savaime suprantamas dalykas. Aronas nėra „apsėstas" augimo: „Aš netikiu, kad augimas yra absoliutus gėris", bet laiko jį modernių visuomenių duotybe ir, norėdamas tai pabrėžti, mėgsta vartoti Maxo Weberio terminą „racionalumas". Žinoma, taip buvo ne visada. Netgi prieš šimtą metų – gal dabar jau ir prieš pusantro – neužteko vien tik racionalumo automatizmo. Aronas kalba apie vakardienos ir šiandienos „optimizmą". XIX a.

„optimizmas buvo iš esmės liberalus: žmonės manė, kad gerovė didės kaip mokslo, laisvos konkurencijos ir iniciatyvos rezultatas". Ano meto „pesimistas" buvo socialistas. „Šiandienos optimizmas, pavyzdžiui, toks kaip Fourastié, nėra nei liberalus, nei socialistinis; jis iš esmės techninis. Moderniosios ekonomikos istorijos raktas yra technikos pažanga..."[6]

Kaip dar pamatysime, ši idėja labai svarbi. Jos jokiu būdu negalima sieti tik su Aronu ar tik su Colinu Clarku ir Jeanu Faurastié. Pasak Danielo Bello, „postindustrinė visuomenė" yra taip pat mokslo bei technikos pokyčių rezultatas; iki šios dienos esama įsitikinusių, kad moksliniai atradimai bei jų pritaikymas technikai plėtoti yra bendroji ekonomikos augimo ir socialinio teisingumo priežastis. Šioje esė aš nekreipiau pernelyg daug dėmesio į šią faktorių grupę. Dariau tai ne todėl, kad juos ignoruočiau. Tai, ko gero, skepticizmas, nulemtas paprasto (galbūt pernelyg paprasto) stebėjimo. Technikos pokyčiai nėra save skatinantis procesas. Siekiant skirtumų, išradimus reikia pritaikyti. Kaip ir biurokratai, technokratai gali faktiškai valdyti pasaulį, kai nėra demokratinio dalyvavimo arba krypties pojūčio, kurį suteikia vadovai; tačiau jie gali tik plėtoti, bet ne keisti kursą. Tas, kuriam rūpi kurso pokyčiai, turi ieškoti socialinių jėgų bei veikėjų, atsakingų už mokslo ir technikos panaudojimą, arba ieškoti biurokratinės organizacijos, apibūdindamas tikslus, kuriems jie skirti. Vien tik racionalumo niekada negana laisvės keliams numatyti.

Aronas, suprantama, tai žinojo. Jis buvo skaitęs ne tik Weberį, bet ir Schumpeterį. „Siekiant tolesnės ekonomikos pažangos, turi būti tokios sąlygos, kad ekonomikos subjektai priiminėtų sprendimus, būtinus augimui". Reikia ne tik technikos pažangos, bet ir verslininkų, ne

tik administracinio įgyvendinimo, bet ir politikų. Faktiškai labiausiai Aroną domino industrinės visuomenės ateitis. Jis samprotavo apie nejudrios valstybės pavojų, apie kapitalizmo savigriovą, apie Europos šalių ekonomikų „socializavimą" (taip jis vadino korporatizmo ir gerovės valstybės derinį), apie augimo sutrikimus. Klausimai, kuriuos kėlė jo studentai bei labiau užsiangažavę amžininkai, vis labiau prieštaraujantys beaistrei liberalo kritikai, vertė jį nagrinėti šias problemas. Tačiau jie nepriverte jo nukrypti nuo savo išvadų arba nuo savo požiūrio. Industrinėms visuomenėms būdinga „tendencija tapti viduriniųjų klasių [visuomenėmis] ir sumažinti pajamų nelygybę. Kylant gyvenimo lygiui, tikriausiai išryškės kraštutinių despotizmo formų švelnėjimo ir energingesnių socialinės gerovės reikalavimų tendencija". Žinoma, tai negali tęstis amžinai. Be to, ekonomikos augimas – tai dar ne viskas. Bet juk visada išlieka netikrumas. „Gerai tai ar blogai, bet ateities numatyti mes negalime."

Konvergencija, socializmas ir įvairovė

Idiliškas industrinės visuomenės, taikiai judančios prie didesnių turtų ir didesnės gerovės visiems, paveikslas yra klaidinantis dėl kelių priežasčių. Viena iš jų – tarptautinis kontekstas. Savo paskaitų trilogiją Aronas galiausiai papildė dar vienu ciklu apie besivystančias šalis. Tačiau šaltasis karas sukūrė dar betarpiškesnį kontekstą. Praėjus dvejiems metams po Antrojo pasaulinio karo pabaigos, sistemų, iš kurių vieną gynė Jungtinės Amerikos Valstijos, o kitą – Sovietų Sąjunga, konfliktas tapo pasaulinis. Aronas ne tik suprato šį kon-

fliktą, bet niekada nedavė nė mažiausios progos suabejoti savo moraliniu užsiangažavimu Vakarų bei jų vertybių atžvilgiu. Maža to, jis vėliau tapo vienu ryškiausių karo ir taikos bei platesnių tarptautinių klausimų teoretikų, tad šioje srityje galėjo būti koks tik norite, bet ne naivus.

Vis dėlto jo *Aštuoniolika paskaitų* suteikia šiems debatams savotiško analitiškumo, kuris, galima sakyti, sugadina visą paskaitininko dėstomą požiūrį. Faktiškai visa knyga skirta ne tik OECD pasauliui, bet išsivysčiusiam pasauliui apskritai; Aronas priskiria jam ir Sovietų Sąjungą. „Moderniosios ekonomikos istorijos raktas yra technikos pažanga", – teigia Aronas citatoje, kurią pateikiau ne visą, nes toliau joje sakoma, kad „o ji gali vykti ir kapitalizmo, ir socializmo santvarkoje, tai du skirtingi tos pačios rūšies transformacijos pavyzdžiai". Remdamasis Clarko ir Fourastié pateikiama perėjimo nuo pagrindinės ekonominės veiklos prie pagalbinės, o vėliau ir prie tretinės samprata ir su skeptiška simpatija atsiliepdamas apie Walto Rostowo „ekonomikos augimo pakopų" koncepciją, Aronas, ir tai nenuostabu, randa Rytų ir Vakarų industrinių visuomenių ekonominės plėtros panašumų. Reiškinį, kurį jis vadina „socializacija", painioja su socializmu – šią painiavą jis iš dalies perėmė iš Schumpeterio veikalo *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija*. Toji painiava „kalta" dėl jo sampratos, kad Europos visuomenės bent jau galėtų eiti keliu, kuris nelabai skirtųsi nuo socializmo šalių Rytuose kelio. Prisiminkime kitą citatą apie „kraštutinių despotizmo formų švelnėjimo tendenciją". Ji irgi palikta nebaigta, nes tuoj po to yra toks sakinys: „Sovietų Rusija netgi dabar patiria pirmuosius brėkštančio klestėjimo sunkumus"[7].

Tai pasakyta 1955, ne 1987 metais. Netgi šiandien esama didelių abejonių, ar Generalinis sekretorius Gorbačiovas sugebės pertvarkyti Sovietų visuomenę ir prižadinti snaudžiančią ekonomiką. Kiek didesnės šios abejonės buvo prieš trisdešimt metų, kai Chruščiovas žadėjo netrukus ekonomiškai pavyti Jungtines Amerikos Valstijas. Žinoma, visos industrinės visuomenės, tiesą sakant, netgi visos moderniosios visuomenės, turi tam tikrų bendrų bruožų. Tai tikriausiai demografija ir technika, nors pradėjus kalbėti konkrečiau, net ir šios temos įgauna vis daugiau variacijų. Juk kuo įdėmiau žiūrime, tuo labiau mus stebina visur esantys skirtumai. Industrinės visuomenės sąvokai iliustruoti Aronas pasirinko „*Renault* ir *Citroën* įmones", nes viena iš jų buvo valstybinė, o kita – privati, ir vis dėlto abi jos atrodė tokios panašios. Tačiau tolesnė jų istorija verčia abejoti netgi šia prielaida: viena įmonė patyrė sąstingį ir grėsmę, o antroji klestėjo net ir valdoma įvairiausių savininkų. Jeigu taip gali atsitikti vienoje šalyje, tai aišku, kad skirtumai tarp Rusijos ir Amerikos arba Lenkijos ir Prancūzijos, arba Rytų ir Vakarų Vokietijos yra daug rimtesni. Sąvokos, kurios šių skirtumų neatspindi, yra akivaizdžiai ydingos. Mąstymo apie industrines visuomenes būdą, kuris egzistavo XX a. šeštajame ir septintajame dešimtmečiuose, reikia dar kartą patikrinti, o gal net radikaliai peržiūrėti.

Galbūt Sovietų Sąjungos visai nereikėtų analizuoti remiantis bendrosiomis analizės kategorijomis. Tačiau jei tai darome, tai tik dėl vėlyvo vystymosi kančių itin sunkiomis sąlygomis. Šalis, kuriai buvo būdingi vakarietiška, bet siaura ir autoritariška aukštesnioji klasė bei paplitę organizuoti socialiniai neramumai, pralaimėjo karą; iš tremties užsienyje ir pačioje šalyje sugrįžo revoliuci-

jos vadai. Revoliucijos anatomija turėjo savo kelią. Ji suteikė valdžią grupei žmonių, sakiusių, kad jie ketina sukurti ir dalyvavimo, ir klestėjimo pasaulį. Bet greitai pasirodė, kad pastarasis dalykas sudėtingesnis, o pirmasis – labiau trikdantis, negu buvo numatę revoliucionieriai idealistai. Visus kitus tikslus ėmė gožti valdžios išlaikymo politika. Tam tikrais momentais atrodydavo, kad ši politika tuoj žlugs; galbūt ji ir būtų žlugusi, jei ne Stalinas. Tačiau istorija, pasakojama tariamąja nuosaka, niekada nieko nepatenkina. Atsirado Stalinas, o kartu su juo totalitarizmas ir biurokratinė *nomenklatūra*, kuri tęsė darbą, kai jis pasimirė.

Mes, žinoma, kalbame apie socializmą. „Socializmas" tapo daugiabriauniu žodžiu, todėl būtina skirti jo aspektus. Pirmiausia yra socializmas kaip svajonė ir socializmas kaip tikrovė. Ne svajonės naudai galbūt bylos tai, kad tokia didelė dalis tikrovės, sukurtos dėl jos, tapo idealų iškrypimu; bet kai mano tėvas pasidarė aktyvus socialistas Vokietijoje, baigiantis Pirmajam pasauliniam karui, arba kai Raymondas Aronas 1924 m. trumpam įstojo į Prancūzijos socialistų partiją, juos įkvėpė teisingumo laisvės sąlygomis viltis. Pačioje socialistinėje tikrovėje reikia padaryti dar vieną skirtį. Yra socialinė demokratija ir yra realiai egzistuojantis socializmas. Apie socialinę demokratiją netrukus bus pasakyta daugiau – tai pilietybės proceso plėtojimas reformų, o ne revoliucijų keliu, vykstantis ekonominės ir politinės įvairovės sąlygomis. Realiai egzistuojantis socializmas yra visiškai kitoks režimas, nors čia reikalinga trečia skirtis. Kai kurias šalis imperialistinė Sovietų Sąjunga privertė įdiegti šį režimą, ir daugumoje jų kuriuo nors metu liaudies protestui nuslopinti buvo pasitelkti Sovietų tankai. Šiose šalyse šiandien taip pat nusistovėjo tam tikra biurokra-

tiška autokratija, bet jos tiek toli nuo socializmo svajonės, kiek tik įmanoma. Keliose šalyse – Sovietų Sąjungoje, Kinijoje, Kuboje – susiformavo vietinė realiai egzistuojančio socializmo forma.

Šių šalių ekonomikos ir visuomenės modelis nėra vadinamųjų kapitalistinių šalių modelio alternatyva. Tai, ko gero, vėlyvo ir netolygaus vystymosi fenomenas. Net jeigu nesutinkame su Jeane Kirkpatrick elitistine pasaulinės politikos samprata, pasak kurios, demokratijos Gralį sugebėjo atrasti tik kelios laimingos šalys, galėjusios sau leisti ieškoti jo ištisus šimtmečius, vis dėlto tiesa yra tai, kad šalių, sugebėjusių išugdyti ir pilietiškumą, ir sukurti ekonominę gerovę – suteikti teises ir aprūpinimą, padidinti gyvenimo galimybes iki tokio lygio, kad jis išlaiko griežtus testus, pritaikytus šios analizės pradžioje Nikaragvai, vis dėlto yra labai mažai. Daugumoje visuomenių, kurios vėliau pradėjo plėtoti modernią ekonomiką, trokštamas ekonomikos augimo rezultatas susidūrė su politinėmis kliūtimis. Jeigu pradinė šaliai iškylanti problema būna politinė, tai jos ekonomika dažniausiai turės sunkumų. Ją neefektyviai velka pirmyn politinė klasė, pirmiausia suinteresuota išlaikyti savo valdžią, ir organizuojami bei mobilizuojami valdiniai, bet ne dalyvaujantys piliečiai.

Tai – realiai egzistuojančio socializmo vietinės formos dilema. Žinoma, jo autokratai ir net biurokratai norėtų, kad jų ekonomika klestėtų. Bet pirmiausia jie imsis to, kas svarbiausia, o svarbiausi dalykai nuolatos būna politiniai. Tai organizacija ir kontrolė, įpėdinystė ir sutelkimas, paklusnumas ir indoktrinavimas, normos ir taisyklės, taip pat visi šalutiniai biurokratijos pelnai, kuriuos Maxas Weberis taip mokėjo išvardyti. Sutelkti visas šias jėgas – tai kovoti negailestingą kovą su dile-

tantais, idealistais, kritikais ir varžovais. Be to, sušvelninti kontrolę norint padrąsinti iniciatyvą – labai rizikingas dalykas. Galbūt teoriškai galima įsivaizduoti dalyvavimą ekonomikoje be politinio įsitraukimo, bet praktikoje toks atskyrimas nepasiteisina. Bandymas atskirti žlugo visur – nuo Manilos iki Seulo, nuo Singapūro iki Honkongo. Deng Siaopingo valdomoje Kinijoje ekonominės iniciatyvos skatinimas išjudino tokias politines jėgas, kad jos nustebino valdovus. Antra vertus, Gorbačiovui Rusijoje sušvelninus politinę kontrolę, kol kas nepavyko pasiekti ekonomikos stebuklo. Verslininkams reikia akstinų ir postūmių, stimulų ir paskatų, kurie nesuderinami su biurokratizuota politine klase.

Socializmas nėra kitokia industrinė visuomenė – tai politinis metodas plėtrai skatinti. Tai besivystančios šalies fenomenas. Ypač dažnai jis atsiranda ten, kur pradiniai modernizavimo ir industrializavimo etapai vyko esant autoritariniam valdymui. Aišku, kad galima pagerinti mažumos aprūpinimą ir be ekonominio ar politinio daugumos dalyvavimo. Tačiau tam tikrame taške šis procesas pasiekia kelias ribas, ir dažnai – visas vienu metu. Tiems, kurie toliau plėtė aprūpinimą, reikėjo platesnės rinkos; tie, kuriems neteko pasinaudoti ekonomikos augimu, nori gauti savo dalį; o tie, kurie jau pasipelnė, nebesitenkina tik truputėliu klestėjimo, o nori dar ir politinių teisių. Čia ir prasideda rūpesčiai. Staiga visi pradeda reikalauti „politinio" sprendimo. Tie, kuriems reikalingas rinkos plėtimasis, naujoji vidurinioji klasė ir „liaudis" sudaro laikiną sąjungą. (Padėtis kiek primena pilietines ir buržuazines XVIII a. revoliucijas, skirtumas tik tas, kad nuo to laiko daug kas įvyko ir pavėlavusieji yra labai nekantrūs.) Rezultatas – suirutės, kurios retai būna reformistinės ir taikios. Kovojama

dėl teisių suteikimo, ir tai duoda ypatingos energijos. Jeigu jos išjudina revoliucinį procesą, netoli ir nusivylimai revoliucija.

Taigi realiai egzistuojantis socializmas niekada nebuvo kas nors daugiau negu antras pagal gerumą kelias į modernųjį pasaulį – jeigu tai apskritai kelias. Šiandien žinome, kad jis kartu ir nesėkmė. Jeigu socializmas išlaiko politinę kontrolę, jis negali dalinti ekonominių gėrybių, o jeigu jis rimtai rūpinasi ekonomikos pažanga, tai kyla grėsmė jo politiniam pagrindui. Jeigu egzistuoja kokia nors sistemų konvergencija, tai ji remsis laisvės variantais. To gali ir nebūti: nėra tokio istorijos dėsnio, kad visi turi būti pasiturintys ir laisvi. Galbūt žmonės nori būti ir tokie, ir tokie, bet tai nereiškia, kad jie tai pasieks. Žmonės pernelyg įpratę gyventi „antrose pagal gerumą" politinėse ir ekonominėse sistemose. Stabilumui nebūtinas moralinis teisėtumas; paprastai pakanka, kad nebūtų aktyvių protestų. Realiai egzistuojantis socializmas gali išlikti stabilus, kol sunki biurokratijos ranka derinama su minimalia ekonomikos pažanga ar netgi išvengiama nuosmukio. Tai nėra linksma situacija. Turime palinkėti sėkmės tiems, kurie nori pakeisti ją iš vidaus ir būti dėkingi už nežymius poslinkius.

Taigi idėja, kad sistemos konverguos kažkur pusiaukelėje, nėra nei įtikinama, nei pageidautina. Nėra tokios prasmingos reikšmės, kuria viena sąvoka – tokia kaip „industrinė visuomenė" – galėtų būti taikoma ir Jungtinėms Valstijoms, ir Sovietų Sąjungai. Mėginimas suplakti patyrimus nežada pagausinti gyvenimo šansų. OECD šalims realiai egzistuojančio socializmo patyrimas, kurį įgyja besivystančios šalys, šiaip ar taip, neturi jokios vertės, o viskas, kad ir ką darytų Sovietų Sąjun-

ga ar Kinija, skirsis nuo Jungtinių Valstijų, Europos ar Japonijos patyrimo.

Viliuosi, kad šitaip pabrėždamas skirtumus, nebūsiu klaidingai suprastas. Tai nėra nei analizės atmetimas, nei reliatyvizmo propagavimas, o ką jau kalbėti apie kėslus pabrėžti priešiškus ir nevaldomus konfliktus. O dėl konfliktų, buvo keista intelektualinė klaida tikėti, kad, norint jog egzistuotų tarp Rytų ir Vakarų taikingi ir abiem pusėms naudingi santykiai, abi socialinės ir ekonominės sistemos turi supanašėti. Svarbiausias tarptautinių santykių ir netgi pasaulinės pilietinės visuomenės uždavinys – valdyti skirtybes. Tam reikia tvirtai tikėti savomis vertybėmis. Negali būti kalbos apie atsisakymą nuo primygtinio Vakarų reikalavimo visur laikytis žmogaus teisių, bet šis primygtinumas nepateisina nei kišimosi, nei paranojos. Tvirti įsitikinimai nebūtinai turi versti siųsti jūrų pėstininkus ar toleruoti ginklavimosi varžybas. Tarp niekam tikusio moralizavimo užsienio politikoje ir ciniškos *realpolitik* egzistuoja patikimas elgesio būdas, kurio laikytis supervalstybėms, atrodo, nėra lengva, tačiau tai vienintelė viltis išgyventi branduoliniame pasaulyje.

Tokios nuorodos netiesiogiai atsako į reliatyvizmo klausimą. Vertybes reikia pagrįsti, bet pagrįstas vertybes galima ir reikia ginti. Pilietybės, gyvenimo šansų ir laisvės sampratos, kurios įkvepia šią analizę, yra ne vien tik analizės įrankiai. Tačiau neapsakomai svarbu – ir šis svarbumas jau pats savaime yra gintina vertybė, – kad vertybės nebūtų painiojamos su tam tikra socialinių institucijų grupe, tokia kaip parlamentas ar privati nuosavybė, arba su realiomis visuomenėmis. Nė viena visuomenė žemėje negyveno pagal savo vertybes, nepanašu, kad tokia visuomenė atsiras ir ateityje. Štai kodėl aš taip dvejoju kalbėdamas apie laisvas ar netgi kapita-

listines arba socialistines visuomenes, nors kartkartėmis tokios frazės gali tapti patogiomis santrumpomis. Vertybių hipostazavimas yra karo pradžia. Egzistuoja gėris ir blogis, bet šiame pasaulyje nėra nei gėrio, nei blogio karalystės (nors ribinis žudikiško totalitarizmo atvejis kai ką tiek priartino prie blogio realybės, kiek apskritai įmanoma žmonių visuomenėje).

Taigi lieka analizės klausimas. Ar neprieštarauja vienas kitam primygtinis skirtumų pabrėžimas ir atviras šios knygos ketinimas pateikti laisvės kelionių per du pastaruosius istorijos šimtmečius analizę? Be abejo, įtampa egzistuoja. Tai įtampa tarp T. H. Marshallo siūlomų pilietybės etapų ir „politikos industrinėje visuomenėje" realijų. (Nieko sau „industrinė visuomenė"!) Galima turėti viltį atskleisti prasmingas kryptis regimame įvykių bei išgyvenimų chaose, neneigiant kiekvieno įvykio ar išgyvenimo unikalumo. Pavyzdžiui, dviejuose pastaruosiuose skyriuose aš smarkiai sureikšminau du kritiškus šio šimtmečio laikotarpius, kurie truko po trisdešimt metų. O juk šis mėginimas struktūruoti istorinį laiką aiškiai išduoda europietišką, netgi Centro-Europos pagrindą. Amerikoje dvidešimtas amžius kur kas kitoks. Viena, jis toli gražu nebuvo toks politizuotas kaip Europoje; Amerika, užuot politikavusi, visą šimtmetį galėjo sau leisti sutelkti visas jėgas ekonominiam aprūpinimui. Antra, jo pakopos tik iš dalies atitiko Europos pakopas. Pirmasis pasaulinis karas Jungtinėms Valstijoms prasidėjo vėliau ir buvo trumpas. Visus jo sukeltus sutrikimus greitai aptemdė „Coolidge'o klestėjimo" metai. Tikrasis sukrėtimas amerikiečius ištiko 1929 m. spalio mėnesį, kai pašėlo nedarbas, o daugelio žmonių santaupos – europietiškosios gerovės valstybės atitikmuo, kurį pripažino amerikiečių individualistai, – ištirpo per vieną

naktį. Prireikė dešimties metų, kol šalis vėl pasiekė 1929 m. bendrojo nacionalinio produkto ir asmeninių pajamų lygį. Tačiau, tai pasiekus, augimas tęsėsi per visą Antrąjį pasaulinį karą ir pokario laikotarpį. Todėl nei šeštajame, nei septintajame dešimtmečiuose nebuvo ekonominio stebuklo, nors dėl bendrojo išplitimo efekto aprūpinimo plotmėje Jungtinės Valstijos išliko OECD lygos viršūnėje. Nepaisant to, kad dviejų kartų patyrimas visiškai skirtingas, norėčiau tikėtis, jog amerikiečiams gali būti naudinga perskaityti šią analizę.

Demokratinė klasių kova

Modernusis socialinis konfliktas kyla dėl pilietybės teisių visiems pasaulyje, kuriame gausu įvairių pasirinkimų. Jį lemia socialinis susiskaldymas, jis vyksta politinėje arenoje ir reiškiasi daugybe būdų, kurie priklauso nuo specifinių kultūrinių sąlygų bei istorinės situacijos. Šiek tiek laiko mes paskyrėme istorinei situacijai, taip pat slaptai perskirstymo dienotvarkei Antrojo trisdešimties metų karo metu bei skirtingoms šalių patirtims. Dabar atėjo metas imtis sociopolitinės OECD šalių analizės. Pagaliau prireikė aprašyti pačias šias šalis. 1948 m. buvo įkurta Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija (OEEC – *Organization for European Economic Cooperation*), turėjusi padėti įgyvendinti Marshallo planą ir skatinti Europos atsikūrimą. Kai darbas buvo baigtas ir Europa įstojo į turtingųjų klubą, OEEC buvo iš naujo įkurta kaip OECD, Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija. OECD, įkurta 1961 m., ketino „pasiekti didžiausią ilgalaikį augimą ir užimtumą bei kelti gyvenimo lygį jai priklausančiose šalyse", tai

yra Jungtinėse Valstijose, Kanadoje, Europos šalyse, Japonijoje, Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje. Nesu tikras, kad visoms joms vienodai tiks toliau pateikiama analizė; Japonijos atvejis yra, be abejo, ypatingas, tačiau daugelyje šalių klasių kova dėl pilietybės buvo tikrovė.

Tačiau jau maždaug septintajame dešimtmetyje ši tikrovė buvo labai nemarksistiška. S. M. Lipsetas perėmė terminą, kurį 1943 m. sukūrė D. Andersonas ir P. Davidsonas, o jis 1959 m. kalbėjo apie „demokratinę klasių kovą": „Visose moderniosiose demokratijose konfliktas tarp įvairių grupuočių išreiškiamas per politines partijas, kurios iš esmės reprezentuoja „demokratinį klasių kovos variantą"... Pasaulio mastu galima padaryti principinį apibendrinimą: partijos pirmiausia remiasi arba žemesniosiomis klasėmis, arba viduriniosiomis ir aukštesniosiomis klasėmis"[8]. Idėja paprasta ir stulbinanti. Egzistuoja socialiniai susiskaldymai, kurie sukelia klasių konfliktus. Tačiau šie konfliktai toli gražu netampa vis smurtiškesni ir labiau griaunantys; juos prijaukina institucijos, kurios ir suteikia jiems tvarkingą konstitucinę išraišką. Politinės partijos, rinkimai ir parlamentai įtvirtino konfliktą be revoliucijos.

Kai kas abejojo, ar šitokiai padėčiai apibūdinti dar tinka terminas „klasių kova". Pavyzdžiui, Raymondas Aronas (antrajame Sorbonne'os trilogijos paskaitų cikle) neigė „nenumaldomos kovos" egzistavimą kapitalistinėje visuomenėje ir veikiau kalbėjo apie sveiką pasiturinčių ir ne tokių pasiturinčių žmonių konkurenciją, nors ir taip pat pabrėžė, kad demokratija reiškia „susitaikyti su konfliktais ne stengiantis juos numalšinti, bet stengiantis neleisti jiems tapti vaidais". Prasminga skirti didžiąsias kovas dėl teisių, arba pilietybės teisių, ir didėjančius perskirstymo reikalavimus paribiuose, ku-

riuos kelia tie, kurie naudojasi pilietybės teisėmis. Kadangi gilesnių susiskaldymų pėdsakai išlieka, tai, ko gero, verta vartoti klasės sąvoką netgi kalbant apie demokratišką konkurenciją.

Procesas, nulėmęs tokią naują situaciją, domino daugelį šeštojo dešimtmečio autorių. Theodoras Geigeris, rašydamas apie „klasinę visuomenę lydymo katile", jo pradžią siejo su industrinės demokratijos pažanga. Kapitalas ir darbas, pradžioje nesutaikomai priešiški vienas kitam, ilgainiui suformavo organizuotą santykį. Derybos dėl darbo užmokesčio bei sąlygų, taip pat dėl arbitražo bei sutaikymo procedūros – visa tai buvo įdiegta į visą sutartų arba įstatymais numatytų taisyklių sistemą. Įtampa tarp kapitalo ir darbo tapo pripažinta teisėtu darbo rinkos principu. Geigeris vadina šį procesą „klasių antagonizmo institucionalizavimu"[9].

Politiniai tokio institucionalizavimo padariniai nulėmė pokario kartos pažįstamą padėtį. Buvo priprasta prie dviejų politinių grupuočių, ribiniu atveju – dviejų partijų sąveikos. Kiekviena iš jų turi galimybę gauti rinkimuose balsų daugumą. Viena grupuotė reformistiškesnė, kita konservatyvesnė; viena – daugiau teisių suteikimo partija, kita – daugiau aprūpinimo partija, nors nė viena nesineria iš kailio, neigdama antrosios reikalavimus arba perdarydama tai, ką kita padarė. Ryškiausias yra Britanijos pavyzdys. Leiboristų partija laimėjo 1945 m. rinkimus ir ėmėsi milžiniškų reformų; 1951 m. sugrįžo konservatoriai ir išbuvo valdžioje iki 1964 m., o vienas iš keturių jų ministrų pirmininkų pareiškė liaudžiai, kad ji „niekada taip gerai negyvenusi"; pagaliau grįžo leiboristai su Haroldo Wilsono „technikos revoliucijos" programa; 1970 m. toriai laimėjo su Edwardo Heatho ekonomika ir Europos programa; 1974 m. grįžo leiboristai,

kol galiausiai Margaret Thatcher 1979 m. nugalėjo Haroldo Wilsono sekėją Jamesą Callaghaną. Lipsetas nurodė, kad šis modelis pritaikomas ir Jungtinėms Amerikos Valstijoms, kur prezidentų partinė priklausomybė keitėsi 1952, 1960, 1968, 1976 ir 1980 m. Padėtis Prancūzijoje buvo painesnė, iš dalies de Gaulle'io, kurio politinį vaidmenį sunku nusakyti partiniu požiūriu, dėka, o iš dalies dėl vyriausybių koalicijos (ir neseniai atsiradusio „sambūvio"), bet ir čia vyko pokyčiai. 1969 m. *Machtwechsel* Vokietijoje buvo kiek dramatiškesnio pobūdžio, be to, pirmosiose Adenauerio vyriausybėse 1949 ir 1953 m., o po to vėl 1982 m. egzistavo nedidelė trečioji partija, kuri „padarydavo" daugumą, keisdama savo priklausomybę; tačiau tai irgi tėra demokratinės klasių kovos varianto iliustracija.

Šis patyrimas vedė prie keletos būdingų ekstrapoliacijų. Konkrečiai, Jungtinėse Valstijose šalininkų sulaukė Josepho Schumpeterio siūlymas taikyti ekonominį mąstymą politikai. Vietoje Kennetho Arrowo socialinio pasirinkimo teorijų buvo išplėtota ekonominė demokratijos teorija, kuri suponavo beveik visišką politinių partijų oportunizmą[10]. Politikos lyderiai bei jų organizacijos yra tik verslininkai bei verslo įmonės, veikiančios specifinėje rinkoje, kurioje sėkmė matuojama ne doleriais, bet balsų skaičiumi. Partijos bendromis jėgomis grindžia platformas, kurios žada balsų daugumą, o išrinktos stengiasi jas įgyvendinti, bet, tai darydamos, jos priverstos kai ką atmesti ir šitaip suteikti šansą opozicijai. Ideologijos vietą užima nuomonių tyrimas. Politika susiaurinama iki varžybų dėl balsų. Iš principo toks žaidimas gali tęstis amžinai, nes, kai nėra visa kita užgožiančio grupinio – klasinio – solidarumo poreikio, lieka

tiktai problemos, o jų sujungimas yra greičiau praktinio patogumo negu socialinio būtinumo reikalas.

Šios teorijos autoriai neneigs, kad, kalbant apie realią politiką, joje visada būdavo sutirštinamos spalvos. Netgi Jungtinėse Valstijose, kur ekonomikos, arba aprūpinimo, klausimai nuo seno svarbesni už politiką, egzistuoja tvirtas Naujojo kurso demokratų bei liberalų respublikonų branduolys. Europoje socioekonominis statusas iki šiol gana tiksliai nusako būsimą balsuotojo elgesį. Be to, ekonominė demokratijos teorija nesugeba užčiuopti svarbių šalutinių senojo klasių konflikto prijaukinimo efektų ir pervertina naujosios situacijos stabilumą.

Vienas iš šalutinių efektų numatomas dar net Theodoro Geigerio analizėje. Aprašęs, kaip buvo institucionalizuotas klasinis antagonizmas, jis pereina prie to, kas anuo metu (1949 m.) tikriausiai turėjo atrodyti stebėtinas dalykas. Jis įrodinėja, kad tie, kurie institucionalizavo priešiškus savo santykius, šitaip ne tik pašalino jų geluonį, bet ir suformavo kartelį bendriems visų interesams ginti. Jų pažiūros į tai, kaip turėtų būti skirstomas aprūpinimo pyragas, gali šiek tiek skirtis, bet jie sutaria, kad skirstyti pyragą privalo jie. Rezultatas tas, kad tikrosiomis aukomis tampa tie, kurie nepriklauso karteliui. „Skurdas auga proporcingai pajamų gavėjų atstumui nuo gėrybių gamybos." Bent jau šis teiginys yra pasenęs. Be to, Geigeris turi griebtis didelių iškraipymų, norėdamas įvardyti tuos, kuriuos jis vadina „tik vartotojais". Jam būtų gerokai padėjusi „gyvenimo sričių skirtingybių" samprata. Ją daug vėliau išplėtojo tie, kurie norėjo išsaugoti bent šiokias tokias klasės nuolaužas. Jie įrodinėjo (prisiminkime tai), kad svarbūs nauji konfliktai nėra taip labai susiję su ištisomis socialinėmis kategorijomis kaip su visų žmonių gyvenimo aspektais. Jeigu oras ir

vanduo yra užteršti, tai toks klausimas nesuformuoja klasės, bet sukelia daugybei žmonių stiprius jausmus, o šie jausmai gali peraugti į politines kovas.

Antra vertus, Geigerio analizė nurodo procesą, visur vykusį kartu su klasių kovos institucionalizavimu arba demokratizavimu, tai yra korporatizmą. Demokratinės klasių kovos pagrindas yra organizacija, o jos metodas – konsensusas. Žmonės veikia ne kaip individai – ir šiuo aspektu ekonominė demokratijos teorija pasirodo turinti trūkumų, bet kaip partijų, profsąjungų, įvairiausio pobūdžio susivienijimų nariai. Šie susivienijimai kovoja, tačiau faktiškai tai nėra kova. Tai, ko gero, sudėtingas organizacijų kartelis. Jos kuria vis naujas procedūras, padedančias įtraukti jų specifinius interesus į politinį procesą. Taip darydamos, jos suranda bendrą interesą – prižiūrėti pyragą. Tai, žinoma, aprūpinimo pyragas, bet už jo glūdi valdžios kontrolė, įgyjama susitarimais. Galų gale politinės partijos, ekonominiai susivienijimai, plataus spektro įvairios interesų grupės (tarp jų ir tos, kurios skelbiasi atstovaujančios „tik vartotojams") kartu su institucijomis, suvokusiomis, kad jeigu neprisijungs, tai daug praras, susilydo į milžinišką vaško kamuolį. Piliečiai nebežino, kas, kada ir kaip ką nors gauna, nors egzistuoja gerai apmokami konsultantai tiems, kuriems reikia tai žinoti, bei politiniai mokslininkai tiems, kurie nori sužinoti.

Demokratinės klasių kovos korporacinio iškraipymo pavojus yra tas, kad jis sukausto tai, kas turi judėti. Korporatizmas lengvai sudaro sąjungą su biurokratija, o jie abu linkę atimti iš laisvės konstitucijos jos esmę – sugebėjimą įgyvendinti pokyčius be revoliucijų. Retkarčiais organizuotų interesų kartelį gali papildyti naujas veikėjas. Pavyzdžiui, kai kuriose šalyse buvo sunku iš-

laikyti nuošalyje aplinkosaugininkus. Tačiau iš esmės korporatizmas atima iš demokratijos gyvybę. Susitarimai pakeičia debatus, konsensusas pakeičia konfliktą.

Galbūt tokie komentarai mus per toli nuveda kita kryptimi. Faktas yra tas, kad čia aprašyta situacija labai patraukli daugumai OECD pasaulio žmonių. Jie tikrai dar niekada taip gerai negyveno. Tradiciniai klasių konfliktai nunyko, nors atsiminimai apie juos, o kai kuriose šalyse netgi jų tikrovė dar tvyro ore. Skirtingus interesus gali išreikšti organizuotos grupės, kurios turi savo vietą dalykų schemoje, ir prižiūri, kad tik nedaugelis būtų visiškai ignoruojami. Reikalai juda lėtai, bet juk niekam per daug nereikia greitesnių permainų. Vyrauja platus konsensusas žaidimo taisyklių ir jo turinio klausimais. Ekonominė demokratijos teorija gerai perpranta būdingą šio konsensuso bruožą. Trumpam gali pasirodyti, tarsi teisių suteikimo politikos laikai būtų pasibaigę. Žinoma, egzistavo ir tebeegzistuoja energingi reikalavimai išplėsti pilietines teises iki tol ignoruotoms žmonių grupėms, bet kai kurių šių grupių ribiškumas gerai iliustruoja faktą, kad niekas nebekalba apie didžias kovas ir tuo labiau apie revoliucinį potencialą. Reikia painių pastangų, kad perdėjimais ir hiperbolėmis statistinė nelygybė būtų paversta politiniu klausimu. Arono pasaulis – tai aprūpinimo pasaulis, kuriame konfliktai kyla dėl „truputėlį daugiau" ar „truputėlį mažiau", o ne dėl visko ar nieko. Didžiajai daugumai tiesiogine prasme nelabai svarbu, kas valdo.

Netgi rašydamas tai, galiu jausti, kaip sukrėsti mano radikaliai nusiteikę skaitytojai. Šiaip ar taip, jie gali pajusti, kad aš gerokai nesivaržydamas vartoju žodį „klasė" po to, kai pats atkakliai reikalavau jį tiksliai apibrėžti. Klasės – tai kategorijos, turinčios bendrus santy-

kius su valdžios vykdymu. Paprastai jos dalyvauja valdžioje arba nedalyvauja ir iš čia kyla konfliktas. Jeigu toks konfliktas kyla dėl teisių suteikimo, jis tampa politiškai svarbus. Pilietybės istorija kartu yra ir klasių konflikto istorija. Tai buvo tiesa, kai kalbėjome apie buržuazijos kovą dėl pilietinių teisių; teisinga ir tada, kai minėjome gana nesenus mūšius dėl socialinių pilietybės teisių. Nė vienas, kurio akys mato, o ausys girdi, neims teigti, jog bet kurioje OECD šalyje šios teisės yra tikrai visuotinės. Tačiau dar svarbiau tai, kad egzistuoja naujos teisių suteikimo problemos. Tačiau parodytume keistai suvokią proporcijas nepripažindami, kad kažkuriuo septintojo ar aštuntojo dešimtmečio momentu didi istorinė jėga, skatinanti pokyčius, prarado savo impulsą, nes principas, kurį įtvirtinti ji veržėsi, tapo visuotinai priimtas.

Pilietybė yra šio proceso raktas. Kai didžioji dauguma žmonių OECD visuomenėse tapo piliečiai tikrąja šio žodžio prasme, socialinė nelygybė ir politiniai skirtumai įgavo naują pavidalą. Žmonėms nebereikėjo vienytis su kitais, esančiais tokioje pačioje padėtyje, kad kovotų už pagrindines teises. Savo gyvenimo šansus jie galėjo gausinti, viena, individualiomis pastangomis, o antra – atstovavimu fragmentiškose, tačiau visumai priklausančiose interesų grupėse. Tad ne tik nunyko senoji klasinė priklausomybė, bet atsirado naujas ryšys, jungiantis du trečdalius, o gal net keturis penktadalius ar daugiau visuomenės narių. Tarp jų yra daug skirtumų, taip pat turto bei pajamų nelygybė, tačiau taip pat yra pamatinė lygybė ko nors siekiant. Naujoji klasė – tai piliečių klasė, jeigu čia leistinas paradoksas, arba kiekvienu atveju – daugumos klasė. Socialinės ir politinės istorijos skyrius, prasidėjęs didele ir potencialiai revoliucinga klasių kova, po stiprių kančių perėjo prie ramesnių konfliktų,

kuriuos lėmė institucionalizuoti ar demokratiški klasiniai antagonizmai, ir pagaliau baigėsi tuo, kad buvo sukurta „daugumos klasė" – tų, kurie yra priimti ir todėl gali tikėtis įgyvendinti daugumą savo siekių be pamatinių pokyčių.

1968 metai

Nesenoje daugelio OECD šalių politinėje istorijoje išsiskiria viena data – 1968 m. Ši data iš dalies reali, iš dalies simboliška, o jos konotacijos įvairiose vietose skirtingos. Jungtinėse Valstijose savo postą paliko prezidentas Johnsonas, apsuptas šlovės, sąmyšio ir nevilties gaisro. Faktiškai jis pirmininkavo socialinėms Didžiosios visuomenės programoms, kurios atlaikė laiko išbandymus; tačiau jis taip pat stipriau įtraukė šalį į Vietnamo karą, kuris vėliau įstūmė Jungtines Valstijas į vieną iš pačių didžiausių konstitucinių krizių. Europoje taip pat valdomumas, arba, kaip mėgsta dramatiškiau jį vadinti Europos žemyno gyventojai, teisėtumas, 1968 m. tapo svarbus klausimas, nors daugeliui jis siejosi su politinių sistemų sugebėjimu įgyvendinti reformą. Prancūzijoje, Vokietijoje ir kai kuriose mažesnėse Europos šalyse šis klausimas buvo vadinamas vienu vardu: demokratizacija. Tai iš dalies reiškė, kad buvo įvykdomas pažadas suteikti pilietybę visiems, tačiau antrąją dalį sudarė atkaklūs tvirtinimai, kad dalyvavimo teisės gali būti realios tik tada, kai jomis naudojamasi. „Turime pasiryžti didesnei demokratijai" (*„Wir müssen mehr Demokratie wagen"*), – pasakė Willy Brandtas pirmajame savo, kaip Vokietijos kanclerio, vyriausybiniame pareiškime 1969 m., ir jis aiškiai turėjo galvoje, kad

demokratija – tai ne tik tam tikra forma, bet ir gyvenimo būdas, veikla ir dorybė.

Ir Jungtinėse Valstijose, ir Europoje 1968 m. buvo glaudžiai susiję su universitetais. Studentų bruzdėjimai paruošė dirvą politiniams bruzdėjimams ir pasklido nuo Berkeley'o iki Londono Ekonomikos mokyklos, nuo Sorbonne'os iki Laisvojo Berlyno universiteto. Kai kur atrodė, kad pagrindinis klausimas – universitetų reforma, bent jau tiems, kurie klaidingai perprato laiko ženklus. Tarp jų buvo ir Raymondas Aronas. Jis taip ir neatsipeikėjo po to, ką pamatė Paryžiuje tomis neramiomis gegužės dienomis. Priežastis aiškiai matyti viename liūdname teiginyje: „Senoji Sorbonne nusipelnė mirties, bet ne būti numarinta kaip 1968 m. gegužę"[11]. Būna laikai, kada tikrai neįmanoma ir suvalgyti pyragą, ir jį išlaikyti. Pokyčių impulsas buvo toks, kad apgalvota reforma neišvengiamai turėjo sukelti procesus, kurių reformatoriai nebegalėjo kontroliuoti. Galbūt 1968 m. revoliucija buvo „nesurandama" (*introuvable*), neapčiuopiama ir sunkiai apibrėžiama, tačiau ji pasižymėjo daugeliu bruožų, būdingų lavinoms, kurių, joms prasidėjus, niekaip neįmanoma sustabdyti.

Aronas visų pirma jautėsi įžeistas 1968-ųjų. Pasakęs, kad Sorbonne tikrai nusipelnė mirties, jis tikriausiai taip visai nemanė; jis norėjo, kad ji klestėtų, tapusi tobulesnė. Jam seno universiteto mirtis buvo neatlyginamas asmeninis praradimas. Tai galima pasakyti apie daugelį europiečių, o ypač apie tuos, kurie turėjo kovoti norėdami gauti jame vietą. Galiu suprasti jų jausmus, nors Vokietijoje yra ne vienas žmogus, manantis, kad aš taip pat esu atsakingas už senojo universiteto nužudymą. Istoriniu požiūriu jie neteisūs. Kai aš gyniau „išsimokslinimą kaip pilietinę teisę" ir dalyvavau progra-

mose, skirtose atverti duris į aukštąjį mokslą iki tol jo gauti negalėjusioms žmonių grupėms, domėjausi vien tiktai jo prieinamumu ir galimybe. Tikslas buvo ne demokratizavimas, bet demokratija. Tačiau praktinės politikos požiūriu šios skirties nebuvo įmanoma išlaikyti, bent jau Europos žemyne. Pokyčių banga greitai paskandino tuos reformatorius, kurie manė, kad galima išlaikyti ribą tarp lygių galimybių ir lygių rezultatų arba kad gali būti demokratija nesant demokratizavimo.

Įvykius, kurie persekios jį paskutinius penkiolika gyvenimo metų, Aronas išgyveno kaip keistą užsiangažavimo ir atsietumo mišinį[12]. Kai pirmąją 1968 m. gegužės savaitę studentų bruzdėjimai išsiliejo į gatves, jis buvo neįprastai tylus. Atsisakė netgi pasirodyti per televiziją. „Turint galvoje būseną, apėmusią žmones, aš visiškai nebuvau įsitikinęs, ką turėčiau sakyti". Gegužės 14 d. jis išvyko į Jungtines Valstijas skaityti paskaitų. (De Gaulle'is tą pačią dieną išvyko į Rumuniją oficialaus vizito.) Bet greitai nebeišlaikė, būdamas taip toli, ir sugrįžo. (De Gaulle'is taip pat sutrumpino savo vizitą ir pradėjo savą pusiau rodymosi šaradą, taip pat ir skubų vizitą į Baden-Badeną, kad įsitikintų generolo Massu bei jo pulkų ištikimybe.) Grįžęs į Paryžių, Aronas pradėjo jausti tai, ką vėliau pavadino pasipiktinimu – „didžiausią pasipiktinimą, kokį aš kada nors esu patyręs", o tai jau nemaža žmogui, kuris matė 1933 m. Berlyne deginant knygas. Jis pabandė išjuokti „psichodramą", besiskleidžiančią prieš jo akis, kaip „revoliucijos spektaklį", o ne painią realių pokyčių išraišką, tačiau jo juokas skambėjo lėkštai. Kuo didesnis iššūkis vėliau buvo metamas didžiajam žmogui, tuo stipresnį apmaudą jam tai kėlė. Galbūt tomis audringomis 1968 m. gegužės dienomis ir baigėsi Arono pasaulis.

Tai lengviau pasakyti, negu paaiškinti. Iki pat šių dienų 1968 metai dalija žmones daugelyje OECD pasaulio šalių. Ką jie iš tikrųjų reiškė? Ar tai buvo naujos pasiturinčios klasės, kurią sukūrė ekonominis stebuklas, išlepintų vaikų maištas? Ar piliečių sukilimas prieš vyriausybes, nesupratusias, kad valdinių laikai baigėsi? Ar tai pirmasis vertybių pasikeitimo, kuris greitai turėjo apimti Vakarų visuomenes, įtvirtinimas? Ar tai buvo tiesiog modernios visuomenės, kurios institucijos seniai laukė pasikeitimų centre, reformos etapas? Daugelis tokių dalykų yra tik spėliojimai, nors galbūt laikas padeda suteikti patikimumo ganėtinai atsietai analizei.

Pokario laikotarpis – tai daugiau pasirinkimų didesniam žmonių skaičiui metas. Jis negalėjo būti sėkmingas, jeigu nebūtų buvę tvirto pilietybės teisių visiems pagrindo, kuris buvo iš dalies ankstesnių mūšių paveldas, iš dalies pokario socialinių derybų rezultatas, o iš dalies – sukurtas kartu su didėjančiu aprūpinimu. Tačiau kiekybiniai ir ekonominiai procesai ėmė vis labiau vyrauti. OECD visuomenės tapo nuolat vis daugiau siekiančiomis visuomenėmis. Tai patenkino ne visus. Septintajame dešimtmetyje vis daugiau žmonių reikalavo reformų. Vienas iš to meto lozungų yra toks: „Atsigavus – pertvarkyti". Stiprėjo socialinių pokyčių reikalavimai, nors nebuvo visiškai aišku, kokios socialinės jėgos juos remia. Intelektualai ne tik nuo pat pradžių suteikė balsą septintojo dešimtmečio reformistiniam judėjimui, bet ir tęsė jį; judėjimas kėlė klausimus, kurie, palyginti su ankstesniais socialiniais ir politiniais perversmais, pasižymėjo tam tikru intelektualumu.

Aiškiausiai tai buvo matyti iš to, kiek naujieji reikalavimai lietė universitetus (taip buvo daugelyje Europos šalių), o mažiausiai – iš to, kiek buvo keliamas igno-

ruojamų mažumų teisių klausimas (taip buvo Jungtinėse Valstijose). Labai gali būti, kad paskutinis didelis pilietinių teisių išplėtimas – tai svarbiausias pasikeitimas, kurį sukėlė septintojo dešimtmečio visuomeninių judėjimų jėgos. Kiti pokyčiai buvo subtilesni, nors, pavadindami juos intelektualiais, neketiname menkinti jų svarbos. Visagaliai profesoriai Europos universitetuose buvo išmesti iš savo vietų, o juos pakeitė – platesne prasme – lygiųjų bendradarbiavimas, kurio institucinė išraiška buvo vokiškasis *Gruppenuniversität*; kurį laiką čia siekta, kad dėstytojų, studentų ir personalo žodis būtų vienodai svarus. Bažnyčios, ir ypač protestantų, pasekė šiuo pavyzdžiu ir virto, ko gero, debatų, o ne pamokslo namais. Katalikų *aggiornamento*, stipriai pastūmėtas į priekį Vatikano susirinkimo, reagavo į panašų spaudimą – netgi simboliškai perkėlė altorių iš jo aukštos vietos į modernių bažnyčių vidurį ir, be abejo, patyrė ekumenizmo viltis bei sumaištį. Visur buvo nuodugniai peržiūrėtos baudžiamosios teisės ir teisingumo prielaidos; daugelyje šalių senesnę bausmės sampratą pakeitė resocializavimo viltys. Už to slypėjo idėja, kad individai yra socialinių jėgų produktai ir negali būti laikomi esą atsakingi už savo poelgius. Suasmenintas autoritetas neteko savo poveikio netgi tokiose neįtikimose institucijose, kaip armija („uniformuoti piliečiai") ar pramonės įmonės („bendri sprendimai").

Laisva dvasia prasiskverbė ir į kitas politikos „darymo" sritis. Daugelyje šalių socialinės gerovės politika dar toliau pasistūmėjo bendruomeninių įpareigojimų, o ne individualios iniciatyvos linkme. Vėliau pasirodys, kad tai buvo paskutinis žingsnis šiuo keliu. Be to, jis buvo žengtas tokiu metu, kai šalys jo nebegalėjo sau leisti. Juk daug dalykų, kurie buvo apibendrinti kaip 1968-ieji,

faktiškai tais metais neįvyko. Viskas prasidėjo keleriais metais anksčiau ir nusidriekė toli į aštuntąjį dešimtmetį. Taigi paskutinė apdaila socialinės valstybės pastate buvo atlikta tada, kai vis nestabilesnės pasaulio ekonomikos audros ėmė grėsti jo svarbiausioms konstrukcijoms. Išsipildymo metai kartu buvo ir didėjančio nesaugumo metai. Tik kelios šalys, patyrusios ne pačius žiauriausius išmėginimus aštuntajame dešimtmetyje, tais metais sugebėjo išvengti reguliavimo ir perskirstymo priemonių.

Aptariamas išsipildymas – tai socialinės demokratijos konsensusas. Tai yra daugumos klasės ideologija, ir jai, kaip ir pačiai klasei, susiformuoti prireikė viso šimtmečio. Visos socialinės demokratijos konsensuso sudedamosios dalys susijusios su socialinėmis pilietybės teisėmis klestinčiame pasaulyje. Pirmiausia tai stipri, tačiau geranoriška vyriausybė demokratinėje sistemoje, užgrūdintoje korporatizmo; reguliuojama, tačiau orientuota į rinką ekonomika, atsižvelgianti, esant tam tikroms atsargumo priemonėms, į pasaulinius susitarimus prekybos bei pinigų klausimais; taip pat labai solidari visuomenė, kurią telkia teisės ir progresyviniai mokesčiai, iš dalies įkūnijantys visuotinį polinkį į lygybę visuotinio liberalizmo sąlygomis. Atrodo, kad tai visai nemaža, bet juk pati socialinės demokratijos konsensuso esmė yra ta, kad jis siekia protingos pusiausvyros. Todėl jis yra toks patrauklus. Todėl jis atitinka tokią daugybę įvairiausių interesų. Todėl jis patinka daugumos klasei. Todėl jis yra toks pažeidžiamas.

Juk laikotarpis, kurį mes imamės analizuoti, faktiškai žymi socialinės demokratijos šimtmečio pabaigą. Natūralu, kad kai kurie prieštarauja šiam teiginiui. „Aš ne kartą klausiau savęs", – pasakė Willy Brandtas Vokie-

tijos socialdemokratams savo atsisveikinimo kalboje, – „kuriuos dešimtmečius turėjo galvoje amžininkai, manę, kad socialinės demokratijos šimtmetis pasibaigė. Ar jie nepastebėjo dviejų karų, fašizmo ir stalinizmo, didžiųjų ekonomikos krizių ir naujų egzistencinių pavojų?“[13] Šis amžininkas tikrai įžvelgė Antrąjį trisdešimties metų karą. Jis taip pat sutiks, kad socialinės demokratijos modelis tam tikrą laiką išlieka humaniška ir priimtina politinė perspektyva. Sunkiau įrodinėti, kad ši perspektyva turi ateitį. O dėl socialdemokratijos pabaigos, esmė yra ne tai, kad daugumos klasės konsensusas staiga netenka prasmės, o ką jau kalbėti apie tai, jog partijos, kurios vadina save socialdemokratinėmis, nebegali laimėti rinkimų (nors daugeliui tai atrodo sunkiau padaryti devintajame dešimtmetyje negu septintajame ar aštuntajame). Greičiau jau istorinė jėga prarado savo impulsą. Tai atsitinka ne todėl, kad ji buvo paplitusi ir dominavo visą šimtmetį, bet todėl, kad po šimtmetį trukusios kovos ji pagaliau iš esmės pasiekė ko norėjusi. Didžiosios socialinės jėgos miršta pergalės akimirką. Jų tikslas išnyksta, kai ateitis nebėra jų pusėje.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo toks momentas, kai Haroldas Wilsonas bandė iš torių nučiupti jų pretenzijas į tai, kad jie yra „natūraliai valdanti partija“. Greitai po to leiboristai pralaimėjo rinkimus, tačiau Wilsonas buvo teisus gilesne prasme. Visos vyriausybės, kad ir kokie būtų jų įsitikinimai, kurį laiką linkusios būti socialdemokratiškos. Jos visos pasirašė po daugumos klasės konsensusu dėl vyriausybės vaidmens, mišrios ekonomikos ir socialinės valstybės. 1968-ieji simbolizuoja socialinės demokratijos triumfą, bet kartu jie žymi ir pabaigos pradžią. Daugumos klasės ir nepaprastai protingo socialinės demokratijos konsensuso valdymas pasiro-

dė esąs nestabilus. Dar kurį laiką jie bus su mumis; galima netgi viltis, kad jų neužgoš partizaniškos ir dažnai fundamentalistiškos devintojo dešimtmečio ideologijos; tačiau pokyčiai, įvykę po 1968 m., pakeitė ir moderniojo socialinio konflikto scenarijų bei jo objektą.

6. AŠTUNTOJO DEŠIMTMEČIO KRIZĖ

Suyra pasaulio tvarka

XX a. retai buvo galima kalbėti ar rašyti apie socialinius procesus, neužsimenant apie tarptautinius suvaržymus, poveikius bei įtakas. Karo, depresijos ir valdžios arogancijos dešimtmečiai pasižymėjo nepaprastu internacionalumu. Daugumoje pasaulio vietų tai nepasikeitė ir po 1945 m. Ne viena šalis, o ypač Rytų ir Centrinės Europos bei Rytų ir Pietryčių Azijos šalys pamatė, kad jų vidinę plėtrą brutaliai pavergė imperialistinės jėgos. Neseniai panašų patyrimą turėjo kelios Centrinės Amerikos šalys. Daug kitų teritorijų Azijoje ir Afrikoje po kolonijinio valdymo įgijo valstybingumą ir turėjo kovoti tiek dėl savo išorinio statuso pasikeitimo, tiek su vidine plėtra. Be to, šaltasis karas visiems jame dalyvavusiems uždėjo savo antspaudą. Jis nustatė ribas, kurios suformavo skirtumus ne tik tarp blokų, bet ir kiekvieno bloko viduje. Ir vis dėlto galima įrodinėti, kad socialinė, ekonominė ir politinė OECD šalių plėtra ketvirtį šimtmečio išliko iš dalies nesudrumsta išorinių įtakų. Maža to, joms iš tikrųjų padėjo stabili pasaulio tvarka. Kai aštuntajame dešimtmetyje ši tvarka pradėjo irti, poveikis buvo juntamas visur. Šių dienų pasaulis labai skiriasi nuo pokario pasaulio.

Organizuotų tarptautinių santykių sistema buvo pokario stebuklo dalis. Stebina pats jos atsiradimas. Turint galvoje nusivylimą Tautų Lyga, ypač Jungtinėse Valstijose, be to, prisiminus, kaip smarkiai sąjungininkai įsitraukė į karą 1944 ir 1945 m., nuostabu, kad planuotojai ir politikai dar rado jėgų sumanyti ir sukurti apgalvotą tarptautinių institucijų tinklą. Tiesa, kiek tai lietė universalias šių institucijų ambicijas, reikalas nepajudėjo daug toliau negu pati Jungtinių Tautų Organizacija. Garsioji George'o Kennano „ilga telegrama" iš Maskvos 1946 m. liudija Stalino nepasirengimą būti susaistytam ekonominio bendradarbiavimo normų. Ji visų pirma rodo, kad didelės šalys visada linkusios žiūrėti į tarptautinę sistemą kaip į savo siauresnio intereso įrankį. Dėl panašių priežasčių net dar išlikę pasaulio tvarkos rėmėjai sunkiai sutiko su Tarptautine prekybos organizacija. Tačiau bendradarbiavimo pinigų, prekybos ir plėtros klausimais organizacijos buvo įkurtos, jeigu ne nominaliai, tai faktiškai, ir du su puse dešimtmečio jos gana neblogai veikė. Turint omenyje milžinišką Tarptautinio valiutos fondo, GATT ir Pasaulio banko veikloje dalyvaujančių valstybių ekonominį pranašumą, galima netgi sakyti, kad stabili valiuta, laisva prekyba ir apgalvota pagalba netgi davė naudos šalims, nesančioms šių organizacijų narėmis.

Santykinai stabilioje tarptautinėje sistemoje klestėjo ir regioninis bendradarbiavimas. Jis neišvengė savų skausmų bei kančių, o kai kuriais – pavyzdžiui, Andų šalių Kartagenos susitarimo ar netgi Pietryčių Azijos tautų asociacijos, – atvejais taip ir liko užuomazginis. Palyginti su tuo, Europos Bendrijos istorija – tai sėkmės istorija, nors Bendrija buvo sukurta ant Europos gynimo bendruomenės griuvėsių bei tuščio keleto ankstes-

nių bandymų integruotis karkaso. Prekybos, tyrimo sferų, pagalbos plėtrai, socialinės politikos (tai apėmė ir bendrą žemės ūkio politiką) srityse Europos Bendrija tapo pirmasis ilgalaikio jungtinio suvereniteto įgyvendinimo – iš pradžioje šešių, vėliau devynių, po to dešimties ir dvylikos valstybių – pavyzdys. Bendrija atsirado 1952 m. sukūrus Anglies ir plieno bendriją. 1958 m. prisidėjo Europos ekonominė bendrija ir Europos atominės energijos bendrija. 1967 m. visos trys susivienijo į Europos bendrijas. Po dvejų metų įvyko jų persilaužimas. Buvo beveik baigiamas, bent jau teisiniu atžvilgiu, pirmas didelis projektas – bendroji rinka. Kitas projektas, kurio nutarė imtis Bendrija (1969 m. gruodžio mėn. Hagoje vykusioje viršūnių konferencijoje), buvo jos išplėtimas, priimant Britaniją ir kitas šalis. Tai irgi buvo įgyvendinta, tačiau klausimas dėl bendradarbiavimo turinio liko atviras. Visa tai turėjo išplėtoti trečias projektas – ekonominės ir piniginės sąjungos sukūrimas per dešimtmetį. Po kruopščių pasirengimų 1971 m. pavasarį priimti ambicingi sprendimai. Jie išsilaikė tik kelias savaites. Pradėjus irti pasaulio sistemai, pirmiausia nukentėjo Europos Bendrijos kalendorinis planas, nors jis buvo toli gražu ne vienintelė auka.

Lemiama diena buvo 1971 m. rugpjūčio 15. Tą dieną prezidentas Nixonas ir jo iždo sekretorius Johnas Connally sutartinai atsisakė pokario laikotarpio prekybos ir piniginės sistemos[1]. Jie sustabdė dolerio konvertuojamumą aukso atžvilgiu, įvedė papildomą importo mokestį, o svarbiausia – savo veiksmus pagrindė Jungtinių Amerikos Valstijų teise laikyti savo interesus svarbesniais už visokią atsakomybę prieš kitus. Didžiausia pasaulio galybė ir todėl tarptautinės sistemos garantas paskelbė laikanti save tokia pačia kaip ir kitos. Šie teiginiai turė-

jo savo istoriją, dėl kurios jie nebuvo visiškai netikėti tiems, kuriuos tiesiogiai paveikė. Jie turėjo ir savus padarinius, paskatinusius kai kurias nuoskaudas šalinti derybomis. Tačiau pakeitus dolerį – stabilų standartą visiems kitiems – svyruojančiais valiutų kursais, Bretton Woodo piniginė sistema taip ir neatsigavo, o GATT prekybos sistema nuo tada patiria spaudimą.

Pasakoju šią istoriją ne tam, kad skirstyčiau kaltinimus. To pakako įtampos kupinais mėnesiais po 1971 m. rugpjūčio 15-osios – nuo pradinių apsikeitimų kaltinimais specialiame GATT susitikime Ženevoje iki Smithsono susitarimo gruodžio mėn. Vašingtone. Po ginčų jų dalyviai buvo randuoti, bet nedaug tepasimokę. Svarbiausia čia yra štai kas: pašalinus tai, kas aiškiai buvo tapę tarptautinės tvarkos iliuzija, visi pasijuto kiaurai perpučiami žiauresnio jėgos rodymo vėjų. Kartais atrodydavo, kad šie vėjai rimsta, bet neilgai trukus sustiprėdavo vėl, o kelis kartus virto nenumatomais uraganais. Vienas iš pavyzdžių būtų 1973 m. spalio mėn. Yom Kipuro karas ir jo sukeltas pirmasis naftos šokas. Infliacijos OECD pasaulyje datą nustatyti nėra taip lengva, bet visuminis jos poveikis kitiems buvo ne ką silpnesnis negu abu didieji naftos kainų pakilimai. Šie savo ruožtu tiesiogiai siejasi su pusės dešimtmečio paskolomis Trečiajam pasauliui. Jos nulėmė devintajame dešimtmetyje iškilusią skolos problemą. 1971-aisiais buvo tokių, kurie rinkai gydyti siūlė svyruojantį valiutų kursą. Pagaliau pinigai turėtų atstovauti tikrajai ekonomikos vertei. Vargu ar šiandien kas laikytųsi tokios pozicijos. Svyravimas prisidėjo prie to, kad keitimo kursai ir pinigai bendresne prasme atsiskyrė nuo realaus ekonomikos augimo – tai vienas iš faktorių, nulėmusių devintojo dešimtmečio „kazino kapitalizmo" atsiradimą.

Nėra lengva pateikti apibendrinantį devintojo dešimtmečio pabaigos tarptautinės sistemos aprašymą. Kad ir kokiomis spalvomis tapytume jos paveikslą, jis nebus gražus. Organizuota pasaulinė sistema ỹra. Daugelį metų Sovietų Sąjunga stabdė plėtrą; neseniai ši negatyvi nuostata įgijo varžovą – Jungtines Amerikos Valstijas. Amerika išstojo iš JUNESKO, nutraukė derybas dėl sutarties Jūrų teisės klausimais, nepaisė Tarptautinio teismo nuosprendžių, pažemino savo atstovų rangą daugelyje tarptautinių organų, sulaikė fondus Jungtinėms Tautoms, grasino GATT, jeigu ši organizacija nespręs Amerikai rūpimų klausimų, laikė ant trumpo pavadžio Pasaulio banką ir apskritai reiškė nepasitenkinimą institucijomis, kurias ji pati sukūrė po Antrojo pasaulinio karo. Priežasčių galėjo būti kiekvienu atveju, bet pasaulį labiau veikia padariniai. O jie buvo tokie, kad, trumpai tariant, sugrįžta nuo Kanto prie Hobbeso; ne teisė, bet jėga lemia tai, kas vyksta tarp valstybių. Atsiranda tendencija rūpintis tik savimi. Sąjungos, tarp jų ir Šiaurės Atlanto Sutarties Organizacija (NATO) bei Europos Bendrija, pasijunta nusilpusios. Besivystančios šalys grimzta giliau į savo liūną; kelios iš jų tampa tikrosios kapitalo eksportuotojos turtingiesiems. Taika pasaulyje visiškai priklauso nuo dviejų supervalstybių ir nuo jų vadovų.

Visa tai turi didelę reikšmę politiniams bei ekonominiams įvykiams. Pirma, niekas pasaulyje nebegali vykdyti tokios gynybos bei ekonominės politikos, kad visi kiti išliktų lygūs. Vienpusiškumas prarado gyvybingumą – nebent šalis norėtų pasirinkti beginklį gyvenimą skurde, nepriklausydama realiam sąveikos su kitais pasauliui. Egzistuojant šiems tarpusavyje susijusiems santykiams, nedaugelį dalykų galima išlaikyti pastovius. Sukrėtimo bangos gali kilti bet kur. Norint išgyventi,

reikia būti budriam, o norint klestėti – būti labai užsigrūdinusiam. Globa yra sudėtinga, dažniausiai ji lemia nuosmukį. Kadangi organizuotos sistemos nėra, tai net ir galingoms šalims sunku įtakoti realią įvykių eigą. Tiems, kurie domisi liberalių reformų politika, tai yra stiprūs suvaržymai. Todėl tuo svarbiau nesiduoti jų veikiamiems.

Nusiviltume, jei iš tolesnės analizės iškristų gynybos ir įtampos mažinimo klausimai, tačiau net bendra šiuolaikinių tendencijų analizė negali visko aprėpti. Leiskite man išsklaidyti visas abejones dėl mano įsitikinimo, kad bendra branduolinio ir biologinio karo grėsmė, kurią kelia ne tik supervalstybės, bet kuri kyla ir tiek dėl techninio ar biurokratinio nekompetentingumo, tiek ir dėl politinio piktavališkumo, yra didelis pavojus žmonijai. Per kelias minutes ji gali paversti beprasmišku visa tai, kas rašoma šioje knygoje. Kai, baigdamas šią knygą, aš dar kartą grįšiu prie pasaulinės pilietinės visuomenės idėjos, bus suformuluoti tolimi tikslai. Bet netolimoje, numatomoje ateityje dera sveikinti kiekvieną mažiausią žingsnelį, padedantį sutramdyti pavojų, iškilusį žmonijos išlikimui. Tebūnie pažymėta, kad kiekvienas toks būtinas žingsnelis reikalauja tarptautinių veiksmų.

Pereinant prie ekonominių ir politinių klausimų, yra nedaug pagrindo tikėti, kad aptramdytą pasaulio anarchiją numatomoje ateityje pakeis kokia nors kita tvarka. (Jeigu tai būtų gryna anarchija, ji turėtų šiek tiek vadovėliuose aprašinėjamo rinkos stiprumo, bet iš tikrųjų ją aptramdė tariamos tvarkos ruožai – valiutų kontrolė, susitarimai dėl žaliavinių prekių, subsidijos smunkančioms pramonės šakoms, mafijos tipo karteliai; rezultatą sunku ištverti ir dar sunkiau valdyti.) Frazė, kad internacionalizacija tapo ekonominė ir politinė būtinybė

tuo metu, kai tarptautinė sistema nusilpo, nėra tokia paradoksali, kaip atrodo: jeigu negalima pasikliauti taisyklėmis, reikia reaguoti į įvykius ir, jeigu įmanoma, reikia užbėgti jiems už akių.

Ekonomikos internacionalizavimas visų pirma kelia vieną pavojų. Turint galvoje akivaizdų visų scenoje esančių veikėjų poreikį veiksmingai reaguoti į greitai besikeičiančias aplinkybes, teisių suteikimo klausimai gali atsidurti už borto. Kol nėra tikros pasaulio tvarkos, taigi ir tarptautinės teisės, vertos šio vardo, tol tarptautiniai veiksmai visada bus sutelkti į aprūpinimą. Net kai problema aiškiai yra teisių problema, kaip kad Pietų Afrikos apartheido atveju, tarptautinės bendruomenės veiksmai daugiausia yra ekonominiai ir tik netiesiogiai – politiniai. Laikais, kada besikeičianti pasaulio ekonominė padėtis visur kėsinasi į politinius sprendimus, tik dar labiau stiprėja tendencija nepaisyti žmogaus teisių klausimų ir stengtis garantuoti nuolatinį aprūpinimą. Pasauliniu mastu tai turėtų reikšti, kad sistemingai ignoruojami kai kurie pamatiniai plėtros klausimai, kurie yra tiek pat sociokultūriniai ir sociopolitiniai, kiek ir socioekonominiai. OECD šalyse, stengiantis atsispirti pasaulio ekonomikos audrų protrūkiams, atitrūkstama nuo pilietybės problemų viduje. Aštuntasis dešimtmetis – tai ir paplitusio domėjimosi būtinomis laisvės sąlygomis apogėjus, ir jo nuosmukio pradžia.

Nedaug buvo pasakyta apie aštuntojo dešimtmečio pokyčių pasaulinėje arenoje priežastis. Šis praleidimas yra reikšmingas. Neketinu ištraukti į šviesą pasaulio ekonomikos kaip *diabolus ex machina*, sugriovusios visa, kas šiaip jau buvo gera ir gražu. Žinoma, tarptautiniai pokyčiai kažkokiu būdu siejasi su tuo, kas vyko anksčiau. Galbūt jie taip pat iliustruoja tai, ką turime vadinti mo-

dernybės prieštaravimais. Kai kurios tendencijos ir taip pranoko pačios save. Jos driekiasi iki taško, kuriame kaštai pranoksta iš jų gaunamą naudą. Jas tobulinant, tenka imtis priemonių, sutriuškinančių tikslus, kuriems jos buvo skirtos. Vakarykščiai sprendimai tampa rytdienos problemomis. Kaip matome, egzistuoja daug būdų dilemai išreikšti, nors geriau nurodyti realius įvykius negu analizės skaičius.

Debatai ekonomikos augimo klausimu

Aštuntasis dešimtmetis buvo, be viso kito, ir pernelyg didelių sureikšminimų laikotarpis. Buvo išpučiama niūruma ir bloga lemtis. Niekada dar po trečiojo dešimtmečio pabaigoje – ketvirtojo dešimtmečio pradžioje pasirodžiusių *Masių sukilimo* ir *Vakarų saulėlydžio* nebuvo parašyta tiek daug knygų, pavyzdžiui: *Kas atsitiko moderniajam pasauliui? (What's Wrong With the Modern World?), Keliai iš pertekliaus spąstų (Ways Out of the Affluence Trap), Ateities šokas (Future Shock), Moderniojo pasaulio smukimas (The Decadence of the Modern World), Valstybių iškilimas ir nuosmukis (The Rise and Decline of Nations), Nepasitenkinimas modernybe (The Discontent of Modernity), Visuomenė be augimo (The No-Growth Society), Ar mes išgyvensime savo ateitį? (Can We Survive Our Future?)*[2] Tam tikri žodžiai kartojasi šiose knygose taip reguliariai, kad norisi – ypač dabar, kada galime aštuntąjį dešimtmetį, taip sakant, paguldyti ant kušetės – imtis šiokios tokios sociopsichoanalizės. Reikšmingiausias yra žodis „riba". „Ribos idėja", – sako vokiečių autorius, parašęs knygą *Ateities ribos*, – „papildė idėjų, kurios determinuoja istoriją, gretas". Kitas autorius, irgi

vokietis, Europos istorijos porenesansinių laikų patosu laiko tai, kad žmogus rodė savo sugebėjimą įveikti ribas, bet šiandien „žmonija susidūrė su ribomis, apie kurias bent jau prieš du šimtmečius nieko nežinojo ir nenorėjo žinoti"[3]. Galima teigti, kad nė viena knyga taip gerai neatspindėjo ir nenulėmė aštuntojo dešimtmečio nuotaikų kaip pirmasis Denniso Meadowso ir kitų parašytas pranešimas Romos klubui – *Augimo ribos.*

Kai italų verslininkas ir humanistas Aurelio Peccei 1968 m. Romoje pirmą kartą sukvietė grupę žymių verslininkų, mokslininkų ir politikų, jį domino bendras daugybės iš pažiūros nesusijusių faktų, išnyrančių iš po regimų įvykių paviršiaus, vardiklis. Pats Peccei išvardija (ataskaitoje, parašytoje 1976 m., vadinasi, apžvelgiančioje praeitį) visą sąrašą tokių faktų: gyventojų skaičiaus augimas ir socialinė neteisybė, nedarbas ir energijos krizė, pinigų sistemos žlugimas ir protekcionizmas, neraštingumas ir susvetimėjimas, terorizmas ir korupcija, ir taip toliau, ir panašiai. Šitaip jis norėjo apibrėžti savo temą: „Šis gluminantis, neatrišamas sunkumų mazgas yra tai, ką Romos klubas vadina *problématique*". Šio *problématique* sprendimas, arba greičiau nevilties kupinas atsakymas, kurį Romos klubas siūlo Meadowso pranešime, buvo paprastas, neįtikinamas ir įtakingas: „Jeigu dabartinės pasaulio gyventojų skaičiaus, industrializacijos, užterštumo, maisto gamybos bei išteklių sekimo didėjimo tendencijos ir toliau nesikeis, augimo ribos šioje planetoje bus pasiektos maždaug per artimiausius šimtą metų"[4].

Meadowso pranešimas pirmą kartą išspausdintas 1972 m. Pavadindami jį neįtikinamu, dar nesumenkiname jame keliamų klausimų svarbos. Pats Romos klubas greitai suprato, kad globaliniai skaičiai, kuriais jis ope-

ruoja, niekur neturėjo ypatingos reikšmės; antras pranešimas, kurio autoriai buvo Mihajlo Mesarovicius ir Eduardas Pestelis, išskaidė jo duomenis. Abi autorių grupės nepakankamai įvertino pasaulio galimybes gaminti maistą. Niekada nė žodeliu neužsiminta apie bado pertekliaus sąlygomis galimybę, tai yra apie teisių suteikimą. (Romos klubui būdinga ta pati kiekybinių rodiklių manija, kaip ir tiems, su kuriais jis ketino ginčytis.) Praėjus penkiolikai metų, mes geriau išmanome, kaip sudėtinga pasiekti išteklius. Taupymas, nauji metodai, alternatyvos tapo svarbiausiais dalykais. Visur į veiklos darbotvarkę įtrauktas užterštumo klausimas, iš dalies dėl Romos klubo viešumo. Pasaulio gyventojų skaičius nenumaldomai auga, nors naujos mirties formos Afrikoje ir visur kitur kelia šiurpą ir verčia abejoti ateitimi.

Pranešimo Romos klubui silpnumą lemia pati čia svarstoma ribų idėja. Ekstrapoliacija nėra labai patikimas būdas žvelgti į tolimą ateitį, o teiginys, kad problemos augs pagal eksponentę, o ne linijiniu būdu, gali sukrėsti naivuolius, bet mažai prisideda prie sprendimų. Mąstymas „ribų" sąvokomis – vienpusiško proto požymis. Galima eiti pirmyn, sustoti ir perjungti bėgius. Daug kas panašiai mano. Įprotis varžo vaizduotę. Patarimas tęsti viską kaip buvo, kad ir kokios būtų kliūtys, ir skatinimas diametraliai keisti kryptį – labiausiai tikėtini dalykai kiekvienoje situacijoje, o ypač susidūrus su nauju problemų rinkiniu. Iš tiesų taip ir buvo aštuntajame dešimtmetyje, o šiek tiek ir devintajame. Vieni tamsoje švilpavo senąsias daineles apie augimą, kiti ragino perdaryti viską, kas buvo nuveikta septintajame dešimtmetyje. Nei vieni, nei kiti negalėjo patarti nieko gera. Tikrovėje istorija žengia ne taip, galbūt ji juda panašiai kaip šachmatų bokštas – į šoną ir pirmyn, arba keisda-

ma temas, arba imdamasi vis naujų puolimo įrankių, kurie vakarykštes ribas paverčia tokiomis pat nereikšmingomis, kaip kad Maginot liniją oro mūšio metu.

Čia nenorima pasakyti, kad pakanka ramiai sėdėti ir laukti, kol viskas susiklostys savaime (nors aš abejoju žmonių planavimu, labiau vertinu rinkas, skatinančias moderniai liberaliai mąstyti). Nenorima taip pat pasakyti, kad aštuntajame dešimtmetyje neįvyko nieko reikšminga. Priešingai, aštuntojo dešimtmečio patyrimas pažymėjo moderniosios socialinės plėtros lūžį. Dar per anksti tvirtai pasakyti, kokią būtent reikšmę turėjo šis lūžis. Esu linkęs manyti, kad jis buvo toks pat svarbus, kaip prieš šimtą metų įvykęs perėjimas nuo liberalizmo prie socialinės demokratijos amžiaus. Bet amžininkams visada būdinga tendencija vadinti efemeriškus dalykus šimtmečio įvykiais; intelektualams sunku atsispirti gyvenimo reikšmingais laikais *frisson* [*virpuliui*? – pranc.]. 1789 m. (taip sakant) regėjo dramatišką pilietybės principo inauguraciją; 1889 m. (taip sakant), *Fabijaus esė (Fabian Essays)* paskelbimo ir nekvalifikuotų darbininkų profsąjungų susikūrimo Britanijoje metai, žymi organizuotos klasių kovos pradžią, kuri vėliau lems jos institucionalizavimą, o daug vėliau – daugumos klasės susiformavimą; 1989 m. atsiradusios kryptys kol kas dar neturi vardo.

Ekonomikos augimas glaudžiai siejasi su pokyčiais. Kai Romos klubas numatė ekonomikos augimo ribas, daug kam tai galėjo pasirodyti be reikalo niūriu dalyku. Tačiau jau po metų naftos šokas sukėlė įsimintinus vaizdus. Benzino trūkumas ištuštino greitkelius; buvo normuojama elektra daugeliui namų; pramonės šakoms iškilo pavojus. Žinoma, tai buvo laikinas dalykas, iš dalies simboliškas, bet šis simbolis reiškė netikėtas gali-

mybes. Aštuntajame dešimtmetyje dauguma šalių patyrė bent jau vienerius „neigiamo augimo" metus; vidutiniai augimo tempai OECD pasaulyje apskritai buvo daug mažesni negu ankstesniais dešimtmečiais[5]; visur svarbiausiu politikų rūpesčiu tapo uždavinys susidoroti su nauja situacija. Politikams tai pasirodė nelengva. Daug kas iš jų nebuvo perrinkti.

Ekonomistai buvo išmušti iš vėžių, bent jau tam tikram laikui. Po to kai kurie pateikė teorijas, kurias verta prisiminti bent jau dėl to, kad jos kuria devintojo ir dešimtojo dešimtmečių mąstymo foną. Šios teorijos mėgino paaiškinti naujus augimo sunkumus ir padėti rasti kelią iš keblios padėties. Paprasčiausia iš jų visų buvo netgi ne teorija, bet apeliavimas į „ilgus ciklus", pateikiamus kaip tam tikrus gamtos dėsnius. Waltas Rostowas, aiškiai remdamasis rusų ekonomistu Kondratjevu, kuris atrado tuos ciklus, išvardijo keletą smukimo „tendencijos laikotarpių" per pastaruosius 200 metų: tai 1790–1815, 1848–1873, 1896–1920, 1936–1951 metai. Kai kurie šių laikotarpių kiek stebina, atsižvelgiant į šalį, kuri turima galvoje. Tačiau svarbiausia, kad Rostowas nori pasakyti, jog nereikėtų stebėtis, jeigu dar vienas toks laikotarpis prasidėtų 1972 m. Jis išsisems pats savaime ir po 25 metų baigsis dar vienu pakilimu. Iki 2000 metų „aukšti ir pastovūs augimo tempai turės būti sutaikyti su kainų stabilumu"[6].

Kai kuriems tokie nepaaiškinami nukrypimai nuo normos kėlė nepasitenkinimą. Albertas Hirschmanas su jam būdinga ironija ir skepticizmu kalbėjo apie „nusivylimo" ciklus, kurie yra žmonių atsakas į beasmenius prieštaravimus ir kurių sunku išvengti, nors reikia neleisti, kad jie trukdytų apgalvotiems veiksmams[7]. Mancuras Olsonas žengė dar toliau. Aiškindamas bū-

dingiausią aštuntojo dešimtmečio reiškinį – stagfliaciją, jis įtvirtino sąvoką „kolektyvinio veiksmo logika", kurios niekaip negalima išvengti. Kuo ilgiau visuomenėms ir ekonomikoms leidžiama plėtotis netrukdomoms vidinių ar išorinių sukrėtimų, tuo didesnė tikimybė, kad jos sustabarės, praras sugebėjimą prisitaikyti ir novatoriškumą. Ypatingų interesų grupių karteliai stabdo verslininkų iniciatyvą. Visa sistema užplaukia ant seklumos. Kaip ji vėl išsijudina? Olsoną daug kas puolė už jo išvadas, nors jos gana įtikinamai plaukia iš jo analizės. Jis cituoja Jeffersoną: „Retkarčiais pažangos medis turi būti palaistomas patriotų krauju". Tik karai ir revoliucijos gali įveikti ekonomikos sąstingį ir paversti tautų nuosmukį kilimu[8].

Aštuntojo dešimtmečio debatų ekonomikos augimo klausimu šerdis buvo ne tokia dramatiška, nors lygiai tiek pat verta dėmesio. Jai būdingi du pagrindiniai bruožai. Pirmas bruožas buvo tas, kad debatai gana gluminančiai svyravo tarp klausimo, ar tolesnis ekonomikos augimas yra gyvybingas, ir visiškai kitokio klausimo: ar jo reikia trokšti. Kitas bruožas buvo keistas polinkis siūlyti neekonominius ekonominių problemų sprendimus. Pirmas bruožas geriausiai išryškėja Edo Mishano ir Wilfredo Beckermano ginče. Mishanas išleido savo veikalą *Ekonomikos augimo kaina (Cost of Economic Growth)* dar 1967 m., o vėliau pridėjo dar – *Debatai apie ekonomikos augimą (The Economic Growth Debate);* Beckermanas 1974 m. atsakė veikalu *Ekonomikos augimo gynimas (In Defence of Economic Growth).* Akivaizdu, kad Mishanui niekada nepatiko nei augimas, nei bet kuris kitas moderniojo pasaulio komponentas. „Privatus automobilis yra, be jokios abejonės, viena didžiausių, jeigu ne *pati* didžiausia, nelaimė, kada nors ištikusi žmonių giminę."[9]

Tokios romantinės preferencijos verčia abejoti jo tūžmingais išpuoliais prieš jį supančius „augimo" šalininkus. Beckermanas savo ruožtu laikosi nuosaikios socialdemokratinės linijos. Neaugimo kaina didesnė negu augimo; reikia dar daug nuveikti keliant visų gerovę; ir, be abejo, „bendrųjų pajamų augimas yra būtina sąlyga norint didinti pajamų paskirstymo lygybę".

Visa tai yra tuo įdomiau, kad Beckermanas sako taip pat: „Turtingesnėse pasaulio šalyse galbūt *yra* daugiau pagrindo negu kada nors anksčiau nuogąstauti dėl to, ar verta trokšti spartaus ekonomikos augimo". Taigi jis neprieštarauja tam, kad būtų ieškoma priemonių gerovei siekti, kuri apimtų ne tik bendrąjį vidaus produktą ir realias pajamas, bet ir kitus faktorius. Iš tiesų vienas iš ilgalaikių aštuntojo dešimtmečio debatų padarinių yra tai, kad pasikeitė viešųjų diskusijų kalba. Pati OECD, anksčiau buvusi augimo šalininkų teorijos elektros kėdė, skatino taikyti ir socialinius rodiklius, ir griežtus ekonominius matus. Politikai ir netgi vyriausybės prakalbo apie „subalansuotą augimą" arba „kokybinį augimą" iš įsitikinimo, jog nepakanka tiesiog eiti išmintu šeštojo ir septintojo dešimtmečių taku.

Ne visi pritarė tiems ekonomistams, kurie žengė žingsnį toliau ir ėmė siūlyti iš pagrindų keisti vertybes. Edas Mishanas buvo tik vienas iš jų. Tiboras Scitovsky savo veikale *Bedžiaugsmė ekonomika (The Joyless Economy)* atskyrė naujumo siūlomus malonumus nuo tikrumo teikiamo patogumo ir sumenkino gyvenimo standarto svarbą kiekvienam iš jų. Fredas Hirschas *(Socialinės augimo ribos)* propagavo „naują socialinę etiką", nukreipiančią žmonių mintis nuo siekiamo aprūpinimo, kurio jie negali gauti, nes nuo tam tikro lygio augimas ima naikinti savo paties tikslus. Fritzas Schumacheris savo kūrinyje

Maža yra gražu (Small Is Beautiful) pasikliauja „nauja ištikimybe", kuri susiformuos didesniam skaičiui žmonių dalyvaujant ekonominėje veikloje, o ne augimo laikotarpio sukelta gigantomanija. Neapsiriksime įžvelgdami idiosinkrazijos elementų šiuose ir kituose pasiūlymuose ieškoti naujų vertybių. Tikriausiai reikėtų pirmiausia pažymėti, kad, atsižvelgiant į šių, paprastai sentimentalumu nepasižyminčios socialinių mokslų disciplinos atstovų pažiūras, aštuntojo dešimtmečio krizei iš normalių ekonominės politikos receptų reikėjo kažko visai kito.

Kai kurie iš tų, kurie išgyveno iki šių dienų, negali labai apsidžiaugti, kai devintojo dešimtmečio pabaigoje jiems primenama, ką jie rašė aštuntajame dešimtmetyje. Augimo šalininkus neilgam išstūmė niūrūs pirkliai, nors jiems palanki konjunktūra truko neilgai. Tačiau, perėję ūkanotas jų valdas, susiduriame su nauja aprūpinimo perspektyva. Pirmiausia augimas, užuot buvęs universalus sprendimas, pats tapo problema. Dabar svarbus nebe kursas. Devintasis dešimtmetis buvo gana netolygaus ekonomikos funkcionavimo dešimtmetis, turėjęs blogų ir gerų metų, iš dalies laimingų ir iš dalies nevykusių ekonomikos veikėjų. Kadangi egzistuoja Hudsono institutas, kuris žada rojų, tai postus užimantys ir jų neužimantys ekonomistai ėmė atsargiau pranašauti ateitį. Augimo nepatikimumas dar labiau padidina pasaulinės ekonomikos svarbą visiems jos veikėjams.

Kondratjevo ciklai nėra labai naudingas politikos įrankis – istorinis neišvengiamumas niekada toks nebūna. Bet jausmas, kad kai kurie praeitų dešimtmečių laimėjimai kalti dėl dabartinių nesėkmių ar bent jau dėl sunkumų, yra labai paplitęs. Žvelgiant kitu požiūriu, socialinės pilietybės teisės atrodo esančios neatlyginamos darbo sąnaudos (ir mokesčiai); manoma, kad jos susilpnina

tarptautinį konkurencingumą. Apie mastų ekonomiką galvota tik kaip apie didelio masto ekonomiką, kol buvo suvokta didumo kaina investavimo ir lankstumo požiūriu. Kai kurie korporatizmo elementai, atsiradę iš demokratinės klasių kovos, pradėjo kelti grėsmę augimui ir užimtumui, stabdydami prisitaikymo procesus.

Vyriausybės ir piliečiai turėjo rinktis. Vieni nusprendė viską mesti ir tapti žaliaisiais. Jie privalėjo turėti galimybę leisti sau šią prabangą, nes tai buvo prabanga – kaprizinga ir neilgalaikė. Kiti mėgino atgaivinti ekonomikos augimo dvasią šiurkščiausia kiekybine jos forma. Jie stengėsi greitai praturtėti. Ekonominės politikos teorija ir praktika reagavo atsigręždama į pasiūlos pusę, į akstinus verslininkams, paskatas darbuotojams ir subsidijas technologijoms. Pradedi matyti, kaip devintojo dešimtmečio politika iškyla iš aštuntojo dešimtmečio keblumų; greitai šia tema bus pasakyta daugiau. Tada taip pat paaiškės, kad destruktyvusis šio pokyčio aspektas yra geriau matomas negu jo konstruktyvusis atitikmuo. Kad įvyktų pokytis, reikia išardyti daug socialinės demokratijos institucijų, bet iš pelenų iškylanti visuomenė kol kas yra miglota ir neaišku, kiek laiko ji išsilaikys.

Netikrumo būsena

Nėra lengva aiškiai apibrėžti realius padarinius reformų, kurias aš susiejau su šiek tiek klaidinančiai tikslia data – 1968 metais. Apie daugelį jų kalbėta ne mažiau negu jų labui dirbta, nors, keičiant kalbą, buvo grindžiamas kelias vertybių pokyčiams. Kai kurios priemonės, kurių imtasi vadovaujantis reformų dvasia, tik-

tai pridėjo paskutinius potėpius socialinės valstybės pastatui. Neretai jos faktiškai pasirodydavo esančios kaip tik tas šiaudas, kuris sulaužo nugarą kupranugariui, kaip kad Vokietijoje, kur įstatymu nustatytas apmokėjimas darbuotojams už ligos laiką apėmė ir pirmąsias tris ligos dienas – anksčiau jos nebuvo skaičiuojamos; šitaip išmintinga sistema plačiai atvėrė kelius piktnaudžiavimams ir pasirodė neleistinai brangi[10]. Bet jeigu norime nustatyti to laiko reformų kiekį, būtinai susiduriame su vienu faktu. Tai milžiniškas valstybės tarnautojų pagausėjimas per tą laikotarpį. 1968 m. revoliucija (jei tai buvo revoliucija) buvo valstybės tarnautojų revoliucija.

Tai teisinga ne vienu atžvilgiu, bet pirmiausia – apibūdinant ilgalaikius septintojo ir aštuntojo dešimtmečių reformų padarinius. 1984 m. 4.6 milijono vokiečių tiesiogiai ar netiesiogiai dirbo valstybės tarnybose; dar 300 000 dirbo analogiškose tarnybose, o 1.2 milijono gavo valstybės tarnautojų pensijas. Jei pridėsime šeimų narius, gausime mažiausiai 15 milijonų žmonių šalyje, turinčioje mažiau negu 60 milijonų gyventojų. Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio šis skaičius nedaug tepasikeitė, bet per praėjusį dešimtmetį, nuo 1965 iki 1975 m., jis išaugo daugiau kaip 35 procentais. Be to, pagrindinę šio padidėjimo dalį sudarė vadinamieji aukštesnieji valstybės tarnautojai, besinaudojantys specialiomis privilegijomis ir teisėmis; jų skaičius per tą dešimtmetį padvigubėjo.

Vokietijos atvejis tam tikru atžvilgiu yra išimtis. (Nors Švedijos nuomonių tyrimo institutas prieš 1985 m. rinkimus Švedijoje apskaičiavo, kad 54 procentai visų balsuotojų savo pajamas gavo iš vyriausybės – 28 procentai kaip valstybės tarnautojai, o 26 procentai priklausė nuo transferinių pajamų.) Vokietijoje mokytojai ir gele-

žinkelio darbuotojai, telefono tinklų inžinieriai ir lakūnai yra valstybės tarnautojai arba turi griežtai analogišką darbinį statusą. Tačiau jeigu Britanijoje ir kitose šalyse įtrauksime visus, kurie dirba vietinėse savivaldybėse, sveikatos tarnyboje, mokyklose ir visur kitur, kur darbo sąlygos apima beveik absoliutų saugumą dėl darbo vietos, pajamų indeksavimą *de facto* ir specialias privilegijas ligų bei senatvės atveju, skaičiai ne taip labai skirsis. Jungtinėse Valstijose vaizdas visai kitoks, bet visose kitose OECD pasaulio šalyse aštuntojo dešimtmečio viduryje ketvirtadalis visų gyventojų dirbo kaip valstybės tarnautojai, o daugelis jų įgijo šį statusą pereitą dešimtmetį.

Šio proceso priežastis nesunku įžvelgti. Jas galima aprašyti ciniškiau ar ne taip ciniškai, nelygu koks kieno skonis. Tam tikrą septintojo dešimtmečio pabaigos reformų energijos kiekį skleidė sparčiai besiplečiančios aukštojo mokslo sistemos absolventai. Jiems reikėjo darbo vietų. Kartu jie reikalavo reformuoti tai, ką laikė privataus ekonominio intereso valdomomis visuomenėmis. „Valstybinis" jiems atrodė puikus. Todėl jų darbo vietos turėjo priklausyti valstybės sferai. Faktiškai visa absolventų karta nepaprastai lengvai sugebėjo įslysti į planavimo ir mokymo, priežiūros ir administravimo pareigybes valstybės tarnybose. Po jų šios durys buvo užsklęstos dviguba spyna, t. y. baigėsi plėtimasis ir esamus postus užėmė palyginti jauni asmenys. Šis faktas glaudžiai siejasi su devintojo dešimtmečio politika.

Kalbant ne taip ciniškai, yra akivaizdu, kad dauguma to meto reformų buvo susiję su aktyvesne vyriausybės ar paravyriausybės veikla. Jas reikėjo administruoti. Dar subtilesnis iš dalies netyčinių padarinių kompleksas susijęs su demokratizacija. Šis lozungas apima dau-

gybę dalykų, bet paradoksalu, kad daugelis jų greičiau veda prie biurokratizacijos negu prie liaudies valdžios. Demokratizacija – tai komitetų susirinkimai, o komitetų susirinkimai ne tik suėda daug laiko, bet ir sukuria daug popierių. Demokratizacija – tai instancijų, į kurias galima kreiptis dėl kiekvieno sprendimo, kūrimas; kartu daugėja kanceliarizmo. Demokratizacija – tai asmeninio sprendimo pakeitimas detaliomis ir aiškiai apibrėžtomis priežastimis; tokiai rutinai sukurti reikia formos, archyvų ir administratorių. Nevaržomo bendravimo ir visiškai pagrįstų vertybinių sprendimų šalininkai galbūt tiki, kad nekvestionuojamą autoritetą jie pakeičia kiekvieno žmogaus dalyvavimu visame kame, bet pirmiausia jie visus pasmerkia subtiliems biurokratijos kankinimams.

Yra dar viena svarbi priežastis, kodėl buvo išplėsta valstybės tarnybos sfera reformų laikotarpiu. Tai, ką galime vadinti valstybės tarnautojo mentalitetu, labai glaudžiai susiję su daugumos klasės preferencijomis ir įsitikinimais. Netgi tose visuomenėse, kuriose daugumos gyventojų išgyvenimas nepriklauso nuo vyriausybės siūlomų lašelinių (kaip tai yra Švedijoje), tokios vertybės kaip saugumas ir organizuotas žengimas pirmyn, garantuotas, bet nelabai varginantis darbas ir numatomi, beasmeniai pavaldumo santykiai palengva daugelyje gyvenimo sričių darėsi vertybėmis. Kartoju, ironija čia netinka. Galbūt valstybės tarnautojo gyvenimas nėra jaudinantis ar įkvepiantis, galbūt jis nesuteikia didelių erdvių novatoriškumui ar neįprastai karjerai, bet tai yra nuostabi socialinė konstrukcija, kuri patenkina daugelio siekius.

Kartu tai dar vienas modernybės prieštaravimų pavyzdys. Maxas Weberis juos išreiškė savo „racionalumo" sąvokos dviprasmiškumu. Racionalus valdžios nau-

dojimas nugali ankstesnių valdymo modelių diletantizmą ir savavališkumą, bet kaip tik jis, pasiekęs kraštutinumą, sukuria „vergovės narvo", kuriame nuslopinama kiekviena iniciatyva ir individualumas, pavojų. Abstrakčią metaforą galima pritaikyti gana specifiniais atvejais, ypač jei kalbame apie gerovės valstybę arba socialinę valstybę. Ji dokumentais patvirtina tai, kas vadinta gerų ketinimų kaina, ir ši kaina yra didelė. Gerovės valstybė – tai socialinių pilietybės teisių įkūnijimas. Tam, kad pasiektume tikslą – tikrą galutinį pilietybės statusą visiems, būtinos formalios teisės, pajamų perdavimas ir sveikatos apsaugos, švietimo bei kitokios programos. Susidarytą programų paketą reikia finansuoti ir administruoti. Iki šiol nebuvo nieko stebėtino ar problemiško. Bet štai artėja taškas, kada socialinės valstybės mechanizmas panaikina jos tikslą.

Išlaidų požiūriu moderniąją socialinę politiką sudaro beveik vien tik neapibrėžti įsipareigojimai. Niekada negali būti gana švietimo ar sveikatos apsaugos. Vis labiau brangstant ir sudėtingėjant medicininei technikai, sveikatos apsauga pranoksta visus realistiškų kainų horizontus, o demografiniai ir socialiniai faktoriai susiviniję didina poreikius. Pajamų požiūriu yra ir kitų problemų, ne tik augantis daugumos troškimas nebedidinti vyriausybės išlaidų. Jeigu didės pensininkų skaičius, plėsis švietimas, o daug žmonių neturės darbo, tai kiti darbuotojai bei kompanijos turės mokėti mokesčius, pranokstančius efektyvumo, o kartais netgi kantrybės ribas. Atsiranda keisti paradoksai. Didėjant žmonių realiosioms pajamoms, didėja ir jų transferinės pajamos. Jos jau nebėra pagrindinės pilietinės teisės, bet aprūpinimo dalis, kurios tikisi daugumos klasės atstovai. Vykstant šiam procesui, tik nedaugelis supranta gauną

atgal tiek, kiek yra sumokėję: mokesčiai suteikiamų teisių forma sugrįžta į kišenes, iš kurių jie buvo anksčiau paimti.

Šie teiginiai nėra galutiniai. Būtina pridurti: minus proceso administravimo kaina. Už tai, kad cirkuliuoja teisėms skirti pinigai, mokama trinties kaina *(friction cost)*, kuri vadinasi biurokratija. Biurokratija – didžiausias socialinės valstybės prieštaravimas. Tai reiškia, kad tie, kurie turėtų rūpintis kitais, pavyzdžiui, slaugės arba mokytojai, skandinami popierių krūvose. Tai taip pat reiškia, kad paslaugų gavėjai, užuot galėję paprastai ir aiškiai pareikšti savo teises, privalo atlikti žeminančius veiksmus: pildyti anketas, leisti tikrinti jų pajamas, stovėti eilėse ir derėtis dėl kiekvieno grašio iš vieno ar kito puodo. Dėl biurokratizacijos, kuri atrodė – ir vienu metu buvo – neišvengiama, iš esmės asmeninės problemos apibendrinamos, formalizuojamos, paverčiamos beasmeniais atvejais segtuvų pilnose lentynose. Rezultato neadekvatumas kelia pyktį ir frustraciją. Daug žmonių nesugeba pasinaudoti savo teisėmis, jie negali kvaršinti sau galvos dėl jų, nieko apie jas nežino, nenori žinoti ar sukti galvą. Iš teisingos sistemos atsiranda neteisybė.

Žinoma, tai išpūsti teiginiai, ir čia toli gražu neraginama sugriauti socialinės valstybės. Tačiau ketiname pabrėžti aštuntojo dešimtmečio atradimą, kad negalima tiesiog tęsti ankstesniųjų tendencijų. Šiaip ar taip, atradimas neapsiribojo tik politine teise. Kai Johano Strasseris parašė savo knygą *Socialinės valstybės ribos? (Limits to the Social State?)*, jis teigiamai atsakė į savo paties klausimą, bet reikalavo ne mažiau, o daugiau socialinės gerovės. Tas būdas, kaip mums pažįstama socialinė valstybė apibrėžia socialines problemas, iš tikrųjų sukuria naujas socialines problemas. Seni, nuskurdę

žmonės, gyvenimo paribiuose egzistuojantys darbininkai užsieniečiai, jauni narkomanai, žmonės, paveikti „civilizacijos negalių" (tarp jų ir psichologinių sutrikimų), nelaimingų atsitikimų aukos – visi jie vargsta, tačiau nėra veiksmingo būdo jiems padėti. Strasseris apskritai neatsisako tradicinio kairiųjų tikėjimo geravališka valstybe, tačiau jis samprotauja, kaip padidinti žmonių „ryžtingumą ir atsakingą dalyvavimą", ir todėl propaguoja didesnę pagalbą sau, bendruomenės ryšių stiprinimą, naują solidarumą[11].

Galima ginčytis dėl sprendimų, bet problema yra aiški. Viena iš aštuntojo dešimtmečio krizių – valdymo krizė. Faktiškai tai buvo Didžiosios vyriausybės krizė. Socialinė valstybė – tai tik vienas pavyzdys to, kaip stipri vyriausybė išaugo demokratinėse visuomenėse. Viešosios išlaidos – antras pavyzdys. Daugelyje OECD šalių bendrojo nacionalinio produkto dalis, kuria disponavo vyriausybė, per aštuntąjį dešimtmetį išaugo iki 50 procentų ir daugiau. Taigi valstybės tarnautojo mentalitetas rėmėsi ne tik užimtumo modeliais, bet ir ekonominiu valstybės vaidmeniu. Keinesizmas, arba tai, kas buvo vadinama šiuo vardu, apėmė visą pasaulį. Visur ir visais atžvilgiais vyriausybės sprendė, ir iš jų buvo tikimasi, kad spręs, visus klausimus nuo paklausos sumažėjimo iki katastrofų – nesvarbu, ar tai būtų mažiausio kaimelio, ar viso pasaulio problemos.

Lūkesčiams iškilus iki pat dangaus, už kampo jau tykojo nusivylimas. Aštuntasis dešimtmetis kartu buvo ir *Demokratijos krizės* (*Democracy in Crisis*, naudojantis Trišalės Amerikos, Japonijos ir Europos vadovų komisijos konferencijos, vykusios 1975 m., pranešimo pavadinimu) laikotarpis[12]. Nebūtų sunku ekonomistų, dalyvavusių debatuose ekonomikos ir augimo klausimu, sąra-

šą papildyti politologų, dalyvavusių aštuntojo dešimtmečio debatuose apie valdomumą, sąrašu. Maža to, šie du ginčai bent vienu atžvilgiu yra susiję. Jeigu demokratija daugumos klasei tampa politikos verslininkų varžybomis dėl balsų ir jeigu sėkmę šiose varžybose lemia galėjimas parūpinti bent šiek tiek žadėtų gėrybių, tada gausėjantis aprūpinimas yra būtina žaidimo sąlyga. Kitaip sakant, demokratija – tai teigiamų laimėjimų žaidimas, kuriam kyla pavojus, kai ekonominės sumos nebesusideda.

Pabandžiau parodyti, kad ekonominė demokratijos teorija ne tik turi rimtų trūkumų net geriausiais laikais, bet ir nepritaikoma daugeliui politinių kultūrų. Nepaisant to, ekonominės aplinkybės aiškiai daro įtaką sprendžiant valdomumo, o galbūt netgi teisėtumo klausimus. Britų autorius Jamesas Altas peržiūrėjo tam tikro laikotarpio nuomonių tyrimo medžiagą. Jis nustatė, kad žmonės kuo puikiausiai gali gyventi laikydamiesi nesuderinamų pažiūrų į artimus ir tolimesnius dalykus ir tikėti, kad jiems asmeniškai sekasi visai neblogai, nors šalis išgyvena sunkų laikotarpį. Normaliais laikais visai smagu būti asmeniškai patenkintam ir politiškai susirūpinusiam. Bet aštuntajame dešimtmetyje tie normalūs laikai baigėsi. Staiga žmonės pamatė, kad asmeninė jų gerovė susijusi su šalies gerove, taip pat pamatė, kad ir vienas, ir kitas smunka. Anuo metu infliacija buvo akivaizdžiausias vyriausybės silpnumo pavyzdys. Rezultatas, kaip mano Altas, buvo „ne protesto politika, o tylaus iliuzijų praradimo politika". Žmonės nustojo tikėtis, kad vyriausybė kažką duos. Jie sumažino savo lūkesčius[13]. Didžioji vyriausybė buvo ne tiek sužlugdyta, kiek apleista piliečių.

Kultūrose, kurios linkusios vartoti svaresnę kalbą, tokio pobūdžio įžvalgos paskatino kai kuriuos pareikšti, kad demokratinės (arba kapitalistinės, arba moderniosios) visuomenės išgyvena „teisėtumo krizę"[14]. Tai labai svari ir sunki frazė. Aš jos vengiau ne tik dėl to, bet ir dėl rimtesnių priežasčių. Teisėtumo krize turėtų vadintis tokia padėtis, kada abejojimas politinėmis institucijomis kelia grėsmę pačiam jų išlikimui. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Weimaro respublikoje buvo teisėtumo krizė. Tikriausiai ji buvo ir Ketvirtojoje Prancūzijos respublikoje šeštojo dešimtmečio pabaigoje, nors tikrasis jos įvaizdis kelia daugiau abejonių, negu siūlo Penktosios respublikos sukūrimas 1959 m. Aštuntajame dešimtmetyje Vietnamo karas ir Watergate'as paskatino Jungtinėse Valstijose stipriai suabejoti prezidento institucija, bet konstitucinė krizė praėjo. Kad ir kaip ten būtų, nelabai panašu, kad panašūs dramatiški įvykiai netolimoje ateityje kiltų visose demokratiškose šalyse. Taigi kalbos apie teisėtumo krizę yra tokios pat klaidinančios kaip ir Romos klubo numatomos nekonkrečios katastrofos. Egzistuoja naujos problemos, bus ir pokyčių. Ankstesnės tendencijos negali tiesiog tęstis. Dešimtojo dešimtmečio vyriausybė bus ne tokia kaip aštuntojo dešimtmečio vyriausybė. Bet daug labiau tikėtina, kad tai įvyks slapčiomis, o ne dramatiškai.

Štai kodėl taip sunku įvardyti šį procesą. XIX a. valstybė – „naktinis sargas" – nesugebėjo susidoroti su pilietybės teisių plėtimo reikalavimais. Iš tikrųjų tokios valstybės niekada ir nebuvo, tuo labiau Vokietijoje, kur socialistų lyderis Lassalle'is sukūrė šią frazę polemikos tikslais. Tačiau palengva vyriausybės prisiėmė vis daugiau užduočių, kurias įgyvendinant reikėjo didesnių mokesčių ir daugiau valstybės tarnautojų. Užuot buvusi

naktinis sargas, kuris prižiūri teisę ir tvarką, kol piliečiai – o gal buržua? – miega, valstybė tapo panašesnė į auklytę, niekada nepaleidžiančią piliečių – o gal valdinių? – rankos. Tai susiję su tuo, ką Michelis Crozieras ir kiti pavadino vyriausybės funkcijų „perkrovimu"[15]. Niekada neatrodė tikėtina, kad tokios rūšies didžioji vyriausybė susidoros, o ką jau kalbėti apie tai, kad susidoros ir kartu išlaikys laisvės konstituciją. Faktiškai socialdemokratinė valstybė susitvarkė geriau, negu buvo galima numatyti, turint galvoje korporatizmą ir visa kita. Bet pastaraisiais metais ji susidūrė su visais šiame skyriuje aptartais klausimais, pradedant atšiauresniu tarptautiniu klimatu ir baigiant abejonėmis dėl ekonomikos augimo, pradedant nerimo apimta socialine valstybe ir baigiant dalyvavimo liūnu.

Kai kam atsakymas atrodo paprastas, bent jau žodžiais. Jis yra toks: mažiau valdžios. Bet netgi tie, kurie propaguoja šį apvertimą, gavę progą, praktiškai jo neatlieka. Pavyzdžiui, pasiūlos ekonominė politika – tai keistai intervencionistinis požiūris, ypač jeigu jis apima sistemingą paramą didžiajam mokslui ir technikai, turinčiai arba neturinčiai gynybinį komponentą. Tie kiti, kurie pakluso Johano Strasserio pasiūlymui gyventi alternatyvų gyvenimą ir nedalyvauti tradicinėje politikoje, taip pat mažai kuo prisideda; jie linkę palikti būsimas valdžias jų pačių nuopelnams, o tai yra daugumos gyvenimo šansai. Tad šiuo metu padėtį galima pavadinti netikra. Didžioji vyriausybė vienaip ar kitaip išliks dar kurį laiką, nors didės nevyriausybinių veiklos centrų reikšmė, o iškils „toną nustatančios" ir „teisėjaujančios" valdžios funkcijos. Sunku pasakyti, kas bus valstybė po naktinio sargo ir auklytės: animatorius, kuris suteikia žmonėms gerą savijautą? Kelionės vadovas, ku-

ris sakosi esąs už viską atsakingas, bet nuo kurio galima kartais pabėgti? O galbūt žaidėjas vadybininkas, kuris dalyvauja žaidime, bet kartu atsako už vaidmenų paskirstymą ir komandos dvasią?

Postindustrinė visuomenė?

Didžiojoje šios knygos dalyje aš mieliau rinkausi visuomenės bei politikos struktūrų analizę negu spekuliaciją apie kur kas mažiau apčiuopiamus dalykus, pavyzdžiui, apie vertybes. Ši preferencija turi pagrindą. Vertybių pasaulyje tinka beveik viskas; čia prielaidas beveik taip pat lengva padaryti, kaip sunku jas įrodyti, o ką jau kalbėti apie paneigimą. Bet kuo labiau artėji prie dabarties, tuo sunkiau atsispirti domėjimuisi, ką žmonės mano, ką jaučia ir ką todėl gali padaryti. Daug struktūrų dar nespėjo susikristalizuoti, todėl tenka nagrinėti jų ankstyvąją agregatinę būseną. „Postindustrinės visuomenės" sąvoka labai siejasi su tokia amorfiška padėtimi.

Žinoma, ji nėra visiškai neapčiuopiama. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje OECD pasaulyje užimtumo modelių pokyčiai buvo tolokai pažengę. Neteko reikšmės užimtumas žemės ūkyje, ypač pokario dešimtmečiais; tuo laikotarpiu sparčiai padidėjęs užimtumas gamybos srityje pasiekė ar netgi praėjo savo kulminaciją; labai išsiplėtė paskirstymo ir paslaugų sferos. (Dar kartą reikia priminti, kad šie modeliai įvairiose šalyse buvo skirtingi.) Daugumoje OECD šalių aštuntasis dešimtmetis smarkiai paskatino šį keitimąsi. Kur įmanoma (kaip antai Japonijoje, Italijoje, Prancūzijoje) toliau smarkiai mažėjo užimtumas žemės ūkyje; 1980 m. daugumoje OECD ša-

lių jis sudarė mažiau negu 10 procentų, o kai kuriose šalyse – mažiau negu 5 procentus. Tuo pačiu metu žmonių, užimtų gamyboje, dalis pradėjo mažėti, kai kur netgi sparčiai – Vokietijoje (nuo 50 iki 44 procentų aštuntajame dešimtmetyje) arba Britanijoje (nuo 34 iki 27 procentų). Tai reiškė, kad auga moderni paslaugų ekonomika. 1980 m. daugiau kaip 50 procentų darbo vietų OECD šalyse neabejojamai suteikė įvairiausių rūšių paslaugos, tai yra ne tik pagrindinius, bet ir pagalbinius darbus. Ši tendencija tęsiasi iki šiol.

Techniniu požiūriu jau vien šios tendencijos pakanka, kad galėtume kalbėti apie „postindustrinę visuomenę". Jeigu industrija – tai gamyba, o visuomenę apibūdina dominuojančios užimtumo sritys, tai industrines visuomenes pakeitė paslaugų visuomenės. Daugumos klasė kartu yra ir paslaugų klasė. Tačiau savaime aišku, kad „postizmo" terminas reiškia ką kita. Juo ketinama perteikti mintį, kad, keičiantis užimtumo modeliams, pasikeitė ir vertybės. Buvo pateikti keli šio pasikeitimo aprašymai, ir jie nebūtinai yra suderinami.

Danielas Bellas, sugalvojęs terminą „postindustrinė visuomenė", iš pradžių labai domėjosi užimtumo poslinkiais. Moderniosioms visuomenėms tolstant nuo gėrybių gamybos, iškilo naujos varomosios pažangos jėgos. Pirmiausia tai buvo žinios ir informacija. Dar daugiau, šios jėgos ir jų mokslinis pamatas nuo paprasto bandymų ir klaidų metodo perėjo prie kodifikavimo. Tai savo ruožtu reiškė, kad mokslininkai ir technologai tapo įsitvirtinusi ir būtina socialinė grupė; tai žymi, kaip sako Bellas, „naujo susisluoksniavimo principo atsiradimą". Jų pasaulis – tikrai labai apgalvotas pasaulis. „Planavimas numato konkrečią sprendimo vietą, priešingai beasmeniškai ir išsklaidytai rinkai." Skaitant Bello kny-

gą dar kartą, į akis krinta jos tonas, labai būdingas industrinei visuomenei, tai yra tokiai, kuri nuo gamybos pažengė iki informacijos sąlygojamo ekonomikos augimo.

Postindustrinės visuomenės atėjimas (*The Coming of Post-Industrial Society*) išspausdintas 1973 m., tačiau tai irgi yra septintojo dešimtmečio knyga. (Kai kas gali sakyti, kad devintojo dešimtmečio, kai buvo atrasta informacinė visuomenė kaip galimas naujo ekonomikos augimo variklis.) Ji radosi iš savotiškos manijos dėl dutūkstantųjų metų. Ši manija faktiškai niekada nepažengė toliau, o tik ekstrapoliavo ankstesnes tendencijas. Bellas, vienas iš jautriausių ir įžvalgiausių socialinių analitikų, tai suprato. 1976 m. prie ankstesnės studijos jis pridėjo visiškai kitokią knygą – *Kultūriniai kapitalizmo prieštaravimai* (*The Cultural Contradictions of Capitalism*). Čia jis tvirtino, kad, nors socialinę struktūrą galima apibūdinti atsižvelgiant į „techno ekonominę tvarką", Vakarų kultūra nuėjo visiškai kita kryptimi. Protestantiška taupymo, sunkaus darbo ir atidėto pasitenkinimo etika, šimtmečiais lėmusi kapitalistinę ekonomikos plėtrą, pagaliau pasidavė tiesioginio mėgavimosi kultūrai. Gyvenime vyrauja ne gamyba, bet paskirstymas, ne kūrimas, bet pardavimas, o pardavimas skatina išlaidumą. Ekonomika ir toliau grindžiama rentabilumu ir racionalumu, bet kultūroje dominuoja neapibrėžtas mėgavimosi jausmas, ji „tapo visų pirma hedonistinė, besirūpinanti žaidimu, pramogomis, pasirodymu ir malonumu"[16].

Praėjus dešimčiai metų, kyla pagunda gerokai išplėtoti šias įžvalgas. Taupymas buvo klasikinis augimo variklis, bet jį pakeitė kreditas. Devintojo dešimtmečio „kazino kapitalizmas" yra varomas skolų. Geriau užstatoma ateitis negu naudojamasi praeityje sukauptais turtais. Netgi biržoje prekiaujama „ateitimi" ir „pasirinki-

mais". Atidėtas pasitenkinimas reiškė, jog žmogus dirba dabar, kad galėtų pramogauti vėliau; naujoji nuotaika yra kitokia – mėgautis dabar, o dirbti (galbūt) vėliau. Be to, tai ne tik nuotaika ir toli gražu ne mada. Be vis sudėtingesnių kredito priemonių negali išgyventi nei individas, nei ištisos ekonomikos. Naujieji ekstrapoliatoriai šio kelio gale vėl įžiūri katastrofas. Greičiausiai jie bus neteisūs, kaip ir jų pirmtakai iš Romos klubo. Bet ryškėja aiškūs kultūrinių nuostatų pokyčiai.

Protestantiškos etikos posūkis į hedonizmą vis dėlto nėra tas pasikeitimas, kurį įprasta sieti su „postindustrizmo" sąvoka. Tai, ko gero, Ronaldo Ingleharto *Tylioji revoliucija* (*Silent Revolution*), kuri, žinoma, irgi įvyko aštuntajame dešimtmetyje. Inglehartas mėgsta sieti savo išvadas su Romos klubo *problématique* ir Danielo Bello teorijomis; tačiau iš esmės jis paprasčiausiai teigia, kad Vakarų visuomenės lėtai, tačiau neišvengiamai slenka nuo „materialistinių" prie „postmaterialistinių" vertybių. „Vakarų visuomenės vertybės keitėsi nuo viską užgniaužiančio domėjimosi materialia gerove ir fiziniu saugumu iki didesnio domėjimosi gyvenimo kokybe." Ne visos šalys vienodos, taip pat nevienodos ir atskiros grupės šalių viduje. Tačiau vienas reiškinys krinta į akis. Tuo metu, kai senoji darbininkų klasė „suburžuazėjo" ir politiškai pasislinko į dešinę, nauji kairiųjų pažiūrų jauni viduriniosios klasės atstovai tapo socialine ir politine jėga, išpažįstančia „postmaterialistines" vertybes. Tikriausiai tai lėmė Arono pasaulio klestėjimas ir taikingumas; šis vertybių modelis plinta ir įžiūrimoje ateityje gali tapti vyraujantis.

Tai teigia Inglehartas (greta „Arono pasaulio"). Galima abejoti, ar tai tikrai įmanoma pagrįsti nuomonių tyrimo duomenimis. Reikia priminti sau, kad pagrindi-

nės „materializmo" ir „postmaterializmo" sąvokos viso labo apibendrina po šešis apklausos klausimus. Ingleharto aiškinimu, „materializmas" apima pirmenybės teikimą teisei ir tvarkai, taip pat ekonomikos stabilumui, kuris tikrai išsprendžia kairės – dešinės klausimą; „postmaterializmas" apima ne tik meilę grožiui, bet ir žodžio laisvę bei troškimą daryti daugiau įtakos valdžiai. Be to, visose tirtose šalyse – devyniose Europos Bendrijos narėse ir Jungtinėse Valstijose – „materializmo" vertybės toli pralenkia „nematerializmo" vertybes. 1973 m. kova su infliacija buvo dominuojanti „vertybė" visur, išskyrus Daniją, kur ją pranoko poreikis išlaikyti tvarką, ir Liuksemburgą, kur pirmoje vietoje atsidūrė ekonomikos augimas. Vidutiniškai ekonomikos augimas užėmė antrą vietą, nors apklaustieji italai manė, kad labai svarbu yra kovoti su nusikalstamumu, o prancūzai labiausiai ilgėjosi „mažiau nuasmenintos visuomenės". Postindustrinė visuomenė?

Ingleharto tezė tokia: susiformavo nauja kryptis. „Po ilgo, beveik nepertraukiamo ekonomikos augimo laikotarpio principinė politinio skilimo ašis pradėjo slinkti nuo ekonomikos prie gyvenimo stiliaus klausimų; ji sukūrė ir rinkėjų, labiausiai suinteresuotų pokyčiais, slinktį." Jo įrodymų geriausiu atveju nepakanka. Kai jis aprašo pakartotines 1970, 1973 ir 1976 metų apžvalgas, pasirodo, kad daugelyje šalių žmonės 1973 m. (tikriausiai prieš naftos šoką) buvo ne tokie „materialistiški" kaip 1976 m. Kitaip tariant, kalbama apie permainingas vertybes, pasiduodančias efemeriškoms įtakoms[17]. Galbūt „postmaterializmo" nuotaika yra ne tiek nauja kryptis, kiek aštuntojo dešimtmečio bruožas. Ji greičiau galėtų būti šio dešimtmečio krizės simptomas negu naujų krypčių ženklas.

Aštuntasis dešimtmetis OECD pasaulyje buvo sumaišties laikotarpis. Kai kurie manė, kad jis įkūnija tą patį išsipildymą, kurį aš susiejau su trisdešimčia šlovingų pokario metų, tai yra pilietybės teisėmis ir saikingu klestėjimu. Kai kurie tikrai prisimena aštuntąjį dešimtmetį kaip didelės pažangos dešimtmetį, ypač teisių srityje. Moterų judėjimo aktyvistės, be abejonės, turi pagrindo taip manyti. Kiti ne tokie patenkinti savo patyrimu. Realųjį darbo užmokestį suėsdavo infliacija; sunkiau pasidarė rasti darbo. Tai kaip tik atsitiko su 1968 m. vaikais. Jų „postmaterializmas" radosi tiek iš nevilties, tiek ir iš preferencijų, nors jie taip pat padėjo aktyvinti socialinius aplinkos apsaugos, mažumų teisių gynimo ir nusiginklavimo judėjimus.

Politikai sunkiai susidorojo su aštuntuoju dešimtmečiu. Vokietijoje reformatorius Willy Brandtas užleido vietą *macheriui*, operatoriui Helmutui Schmidtui, kurio vadovaujama socialdemokratų partija dešimtmečio pabaigoje išslydo jam iš rankų. Prancūzijoje Giscard'as d'Estaing'as bergždžiai stengėsi per centrą susisiekti su kaire ir susigadino viešąją nuomonę apie save, o pagaliau 1981 m. pralaimėjo rinkimus. Britanijoje po stulbinamo Wilsono pralaimėjimo 1970 m. toks pats likimas 1974 m. ištiko Edwardą Heathą („Kas valdo Britaniją?"), o po 1979 m. „nerimo žiemos" – ir Wilsono įpėdinį Jamesą Callaghaną. Jungtinėse Valstijose du savo pareigas ėję prezidentai 1979 ir 1980 m. pralaimėjo rinkimus po to, kai Nixono atsistatydinimas 1973 m. sukėlė šalyje sumaištį. Kiekvienas iš šių įvykių turi savo istoriją, ir vis dėlto aštuntajame dešimtmetyje dažnai girdėjome valdžios atstovus sakant, kad tokiais sunkiais laikais beveik neįmanoma būti perrinktam, nes tekdavo nuvilti

per daug žmonių. Devintajame dešimtmetyje vaizdas visiškai kitoks.

Kartoju, dar anksti pasakyti, koks svarbus yra lūžis, kurį išreiškia aštuntojo dešimtmečio krizė. Galbūt yra būtina šiek tiek nutolti ir nuo tariamo tikslumo. Šiuo požiūriu nei 1970 m. sausio pirmoji, nei 1979 m. gruodžio trisdešimt pirmoji nėra labai reikšmingos. Svarbu tai, kad ekonomikos augimo ir socialinės pažangos dešimtmečiai baigėsi neaiškumo laikotarpiu. Praeities pažanga sukaupė problemų, kurios buvo per daug sudėtingos spręsti patikrintais metodais. Išorinių ir vidinių faktorių derinys sukūrė grėsmingus keblumus. Kai kurie manė, kad tikslas buvo nulinis. Jeigu aštuntasis dešimtmetis būtų buvęs arčiau šimtmečio pabaigos, jis tikrai būtų galėjęs sukurti naują chiliazmą. Daug kas pajuto, kad atėjo laikas sustoti ir susimąstyti. Neapsiriksime pajutę šioje diskusijoje apie vertybes tam tikrą ironiją, tačiau tai nereiškia, kad pati tema nereali. Vertybėms mestas iššūkis, be to, jos pasikeitė, kai ekonomikos augimas ir socialinė pažanga patyrė spaudimą. Įtakinga grupė propagavo krypčių apvertimą. Pirmą kartą moderniojoje istorijoje novatoriškas mintis apie politiką ir visuomenę iškėlė ne kairė, bet dešinė[18]. Iš visų politinio spektro pusių kilo daugybė susipynusių idėjų. Išvados, kurios daromos iš tokių stebėjimų, neišvengiamai yra šiek tiek asmeniškos. Manau, kad nėra kelio atgal prie saldžios socialdemokratijos tikrovės, nors, nesant patikimų alternatyvų, tai, kas liko iš jos tam tikrą laiką gali būti priimtina kaip pakankamai geras variantas. Daug tikriau tai, kad negalima grįžti prie šiurkščių užvakarykščių svajonių, prie socialdarvinizmo ir jo kainos, kuri pagaliau įkvėpė paskutinį pokyčių šimtmetį. Kelias pirmyn reikalauja iš naujo apibrėžti ir įtvirtinti pilietybę, gyvenimo šansus ir laisvę.

7. KONFLIKTAS IŠNYKUS KLASĖMS

Be darbo

Stagfliacija buvo aštuntojo dešimtmečio nelaimė, tačiau devintasis dešimtmetis regėjo daug labiau trikdantį reiškinį – nedarbą, kuris, nepaisant augimo, išplito daugelyje išsivysčiusių šalių. Faktiškai nedarbas atsirado aštuntajame dešimtmetyje. Tačiau tuo metu jis atrodė esąs normalus ekonominės veiklos sulėtėjimo palydovas. Todėl bedarbių skaičius mažėjo, kai OECD ekonomika pradėjo atsigauti po aštuntojo dešimtmečio krizės. Tačiau nuosmukis buvo mažesnis, negu tikėtasi, o greitai jis visai sustojo. Palankiais ekonomikai metais – devintajame dešimtmetyje – nedarbas toliau didėjo ir kiekvienu atveju išliko didelis. Vyriausybių baimė, kad vienas milijonas bedarbių (šalyse turinčiose po 50 ar 60 milijonų gyventojų) tikrai jas nuvers, greitai buvo pamiršta. Kuklūs, bet reikšmingi ekonomikos augimo tempai netgi privertė užsimiršti daugumą, kad ši per daug nesidomėtų skaičiumi, viršijančiu du milijonus. Nedarbo didėjimas dešimčia procentų tapo beveik normalus.

Taip nėra Jungtinėse Valstijose. Didelė šios istorijos dalis liečia tik Europą. Todėl ją būtinai reikės papildyti atsižvelgiant į Amerikos patirtį kurti darbo vietas ir išlaikyti palyginti nedidelį nedarbą. Lyginamojoje analizėje taip pat reikėtų pridėti Japonijos istoriją apie ne-

pakankamą užimtumą didelėse kompanijose ir sunkią pensininkų padėtį. Kaip ir likusi knygos dalis, diskusija apie darbą remiasi vakarietiška kultūra ir pirmiausia gali būti pritaikoma europinei, šiaurės amerikietiškajai ir okeaniškajai OECD pasaulio dalims.

Didelis nedarbas ekonomikos augimo įkarštyje kelia ekonomikos plėtros, darbo istorijos ir pilietybės klausimus. Visus juos aptarsime, nes paskutiniesiems moderniojo socialinio konflikto posūkiams darbo istorija turi lemiamą reikšmę. Bet pirmiausia turiu sutikti su abejonėmis tų, kurie nėra įsitikinę, ar devintojo dešimtmečio viduryje mes tikrai patyrėme ekonomikos augimo įkaršt̨. Pakilimas, kuris buvo prieš 1987 m. rudens krachą, daugiausia buvo finansinis. Wall Streeto ir Londono City biržos toliau pranoko visus rekordus. Pelnytų ir įdėtų, jeigu ne investuotų, pinigų kiekis pranoko vaizduotę, o ką jau kalbėti apie ankstesnių laikotarpių patyrimą. Bet tai buvo „kazino kapitalizmas" (kaip jį pavadino Susan Strange), sėkmės ir galbūt uoslės reikalingas žaidimas, o ne taupumo ir sunkaus darbo rezultatas. Žymūs analitikai abipus Atlanto, kaip Felixas Rohatynas ar Peteris Jay'us, matė Vakarų ekonomiką stovint „ant bedugnės krašto" gerokai anksčiau, negu birža, rodosi, patvirtino jų įtarimus; 1987 m. pradžioje Jungtinėse Valstijose bestseleriu tapo knyga apie „didžiąją dešimtojo dešimtmečio depresiją"[1]. Žinoma, už „ateities", „pasirinkimų" ir kitų didžiojo piniginio žaidimo elementų slypi reali ekonomika. Vertybinių popierių rinkos krachas nebūtinai praneša apie recesiją. Vis dėlto jis priverčia prisiminti, kad reali ekonomika apskritai yra varoma skolų. Hedonizmo etika prasiskleidė visais žiedais. Dėl naujai įgyto daugelio turto kyla įkyrių abejonių.

Vis dėlto, kad ir ką sakytume, devintasis dešimtmetis yra reikšmingo ekonomikos augimo tarpsnis. Bendrojo nacionalinio produkto ar bendrojo vidaus produkto skaitmeninė išraiška labai daug pasako apie dalykus, kurie mums nerūpi, ir labai mažai apie tuos, kurie yra svarbūs, bet vis dėlto tokie suapvalinimai naudingi; o bendrasis vidaus produktas OECD šalyse per devintąjį dešimtmetį išaugo. Iš tikrųjų paskelbtieji skaičiai yra apgaulingai maži, nes tai paprastai būna procentai tos sumos, kuri keturis kartus didesnė negu jos ekvivalentas 1950 m. Pavertus augimo tempus papildomomis gėrybėmis bei paslaugomis, sukurtomis konkrečiais metais, kai kurie devintojo dešimtmečio metai pranoksta daugelį šeštojo ir septintojo dešimtmečių metų. Britanijoje tai teisinga kiekvienu atveju, nes trisdešimt pokario metų čia nebuvo tokie šlovingi; bet netgi Vokietijoje 1984, 1985 ir 1986 metai pasižymėjo didesniu absoliučiu prieaugiu negu daugelis metų nuo 1950 iki 1970.

Bet šis augimas menkai tepaveikė nedarbą. Galima netgi sakyti, kad jis tam tikru mastu rėmėsi nedarbu. Didinti našumą galima dviem būdais. Vienas – gaminti daugiau, naudojant tiek pat darbo rankų, kitas – gaminti tiek pat, turint mažiau darbo rankų. Devintajame dešimtmetyje vyravo pastarasis būdas. Vyriausybės, nusiteikusios konkurencijai, sudarė darbdaviams galimybes mažinti darbo jėgą iki būtino minimumo. Susmulkėjusios korporacijos vis dar pagamindavo tiek pat ar net daugiau. Vokietijos duomenys apie ryšį tarp bendrojo nacionalinio produkto (*bnp*) ir darbo kiekio vienam gyventojui (matuojamo bendru išdirbtų valandų skaičiumi) stulbina[2]. Iki šeštojo dešimtmečio pabaigos abu parametrai augo, nors jau tada *bnp* augo greičiau negu darbo kiekis. Tačiau nuo to laiko abi kreivės palinko į prie-

šingas puses. Tuo metu, kai *bnp* išaugo nuo 100 vienetų 1950 m. iki 400 vienetų 1986 m., darbo kiekis vienam gyventojui per tą patį laikotarpį iš pradžių išaugo maždaug iki 110, o paskui smuko iki 66. Nepaprastai padidėjusiam aprūpinimui reikėjo kur kas mažiau žmogaus pastangų.

Remiantis šiais duomenimis, jau seniai padarytos ekstrapoliacijos. Politikai ir ekonomistai ėmė su jomis elgtis atsargiai. Konkrečiai kalbant, samprata, kad technikos plėtra padaro žmogaus darbą nebereikalingą, nors ir nuolat kartojama jau du šimtai metų, šiandien turi mažiau oficialių rėmėjų negu šeštojo dešimtmečio debatų apie automatus laikais. Vis dėlto tie, kurie mano jau viską matę, turėtų būti atsargūs. Darbo prigimtis iš esmės pasikeitė, ir tai paveikė tiek individualius gyvenimus, tiek ir socialines struktūras. Šiandien darbas jau yra ne akivaizdus socialinių problemų sprendimas, o pačios problemos dalis.

Darbo problema yra slaptasis industrinio pasaulio darbotvarkės punktas, kurį galbūt būtų įdomu nušviesti kitoje knygoje. (Žinoma, tai jau buvo daryta[3].) Tada susidursime su paradoksu. Moderniosios visuomenės yra darbo visuomenės, kurių šerdis yra darbo etika ir profesiniai vaidmenys, tačiau atrodo, kad jas gena pasaulio be darbo vizija ir jo perspektyva, aiškiai tampanti vis realistiškesnė. Darbo vietos – tai įėjimo į aprūpinimo pasaulį bilietai. Jos lemia žmonių pajamas, taip pat ir transferines, jų socialinę padėtį, jų savigarbą ir tai, kaip jie organizuoja savo gyvenimą. Antra vertus, ilgos sunkaus darbo valandos laikomos nepakeliama našta; ištisus šimtmečius, o labiausiai pramoninėse visuomenėse, privilegijuotoji klasė, į kurią daugelis žiūrėjo su pagar-

ba ar pavydu, buvo dykinėjančių žmonių, kurie neprivalėjo dirbti, klasė.

Šis paradoksas reiškėsi įvairiai ir sukėlė stebinančius padarinius. Darbo visuomenėje žmonių socialinį gyvenimą apibendrina keturios pagrindinės kategorijos. Egzistuoja ankstyvasis gyvenimo laikotarpis, kada žmogus dar negali dirbti; egzistuoja toks paros, savaitės ir metų laikas, kada dirbantys žmonės faktiškai nedirba; ir egzistuoja gyvenimo saulėlydis, kada žmonės pasitraukia iš darbo. Prieš šimtą metų šie trys gyvenimo aspektai buvo susiję su ketvirtuoju – darbu. Vaikystė buvo pasirengimas darbui: formuojami įgūdžiai ir perimamos vertybės; laisvalaikis buvo poilsis po darbo ir darbui; pensija buvo atlyginimas už viso gyvenimo darbą. Šiandien visi trys aspektai įgavo savarankišką reikšmę. Jie aprėpia kur kas daugiau, dažnai jie apibrėžiami kaip visiškai savarankiški. Švietimo pasaulis palaiko ir gina savas vertybes; kai kurie autoriai įrodinėjo, kad jie pradėjo dominuoti moderniose visuomenėse darbo sąskaita. Laisvalaikis sukūrė visą pramonės šakų tinklą; daug kam laisvalaikio užsiėmimai suteikia tiek pat pasitenkinimo ir netgi pripažinimo, kiek ir darbas. Pensija tapo „trečiuoju amžiumi", trečiuoju gyvenimu, kuris daugeliui trunka dvidešimt ir daugiau metų ir kuris sukūrė savąsias struktūras, tarp jų „žiląsias panteras", atstovaujančias jam politinėje arenoje.

Vykstant šiam procesui, darbą ištiko netikėti dalykai. Susirūpinę neokonservatoriai dedasi su sutrikusiais socialistais ir aukština sunkaus darbo dorybes, tuo tarpu nei vieni, nei kiti negali pasiūlyti užimtumo visiems. Iš tikrųjų jie kalba apie socialinę ir politinę kontrolę, kuriai įgyvendinti iki šiol nerasta kitokio mechanizmo kaip darbo drausmė. Faktiškai darbas iš naštos virto

privilegija. Mažai kas šiandien pavadins aukščiausią padėtį užimančią grupę dykinėjančia klase; tai greičiau „darboholikų" klasė. Nemaža jos narių nuolatos skundžiasi neskirią sekmadienio nuo kitų savaitės dienų ir metų metus neturėję atostogų, bet iš tikrųjų tokie skundai yra tik kita parodomojo vartojimo, ne turto – darbo – demonstravimo forma.

Nedidelis žaidimas su skaičiais gerai pailiustruos šį procesą. Tipiškoje šiandienos OECD visuomenėje 20 procentų visų žmonių yra jaunesni negu to amžiaus, kai galima įžengti į darbo rinką; dar 20 procentų yra pensininkai. 10 procentų kitų leidžia savo laiką švietimo įstaigose. (Kai kurie iš šių skaičių yra sumažinti.) Iš likusių 50 procentų kai kurie nesistengia pelningai įsidarbinti, o kiti dėl vienų ar kitų priežasčių nepajėgia to padaryti; nebus nepagrįsta manyti, kad abi šios grupės sudaro apie 15 procentų. Dar 10 procentų gali būti bedarbiai. Taigi lieka 25 procentai visų gyventojų. Šie 25 procentai maždaug pusę dienų per metus praleidžia darbe, o tomis dienomis darbe privalo išbūti maždaug pusę to laiko, kurį nemiega[4]. Ar mes vis dar tikrai gyvename darbo visuomenėje?

Taip, gyvename, ir šį faktą įrodo bedarbių likimas. Tai vienintelė grupė, kuri niekur netinka. Viskas gerai, jeigu esi studentas, pensininkas, keliaujantis aplink pasaulį buhalteris ar netgi keliaujantis mokslininkas, pasiėmęs metines atostogas; būti namų šeimininke nepakeliama vienoms, užtat malonu kitoms; liūdna būti fiziniu ar psichiniu ligoniu ir negalėti dirbti, bet nieko čia nepadarysi; tačiau būti bedarbiu yra negerai. Tai žeidžia žmonių savigarbą, suardo jų gyvenimo rutiną ir daro juos priklausomus nuo bedarbio pašalpos. Jie apibūdi-

nami kaip niekam nepriklausantys, ir šitaip atsiranda dar vienas teisių klausimas.

Apskritai čia norima pasakyti, kad devintojo dešimtmečio nedarbas tam tikrais svarbiais aspektais skiriasi nuo ankstesnių šio reiškinio atmainų. Žmonėms ilgai rūpėjo neprarasti darbo. Dažnai jie tapdavo sezono ar darbdavių kaprizų aukomis. XIX a. pabaigoje pirmą kartą buvo pripažintos sisteminės nedarbą sukeliančios ekonominės priežastys[5]. Visuotinis užimtumas tapo socialinių ir politinių reformų klausimu. Paskelbta, kad jo reikia trokšti, ir imtasi priemonių jam pasiekti. Nepaisant to, kad, vykstant šiam procesui, iš dalies vartota teisių kalba, visos tos priemonės buvo grindžiamos prielaida, jog sveikas ekonomikos augimas garantuos visuotinį užimtumą ir atvirkščiai. Pradedant pirmaisiais reikalavimais reguliuoti atsitiktinį darbą skatinant biudžeto pareikalavimą ir viešųjų darbų projektais, baigiant visapusišku „visuotinio užimtumo laisvoje visuomenėje" planavimu (visa tai sieta su Beveridge'o ir Keyneso vardais, bent jau Britanijoje), niekada nebuvo abejojama, kad nedarbas – tai ne tik negarbė, bet ir švaistymas ir kad makroekonomikos plėtra yra būtina sprendžiant šią problemą. Devintajame dešimtmetyje tai nebebuvo taip aišku. Egzistuoja tam tikri požymiai, kad ekonomikos augimas atsyja nuo užimtumo. Todėl visuotinio užimtumo politika turėtų būti kitokio pobūdžio.

Tai reiškia ne tai, kad aplink nepakanka darbo vietų, bet tai, kad pats darbo paskirstymas tapo problema. Matyt, nepakanka darbo vietų, kurios būtų apmokamos taip, kad užmokestį dauguma sietų su padoriu gyvenimo lygiu. Tiesioginės tokios raidos priežastys gali būti techninės. Darbą taupančių įrengimų išradinėjimas truko daug dešimtmečių. Vis dėlto esminės priežastys to,

kas atrodo yra darbo vietų trūkumas, yra socialinės. Nauji išradimai taikomi siekiant sumažinti kainą ir didinti patikimumą, o šie dalykai savo ruožtu susiję su realiojo užmokesčio gynimu, kurį atlieka organizuotas darbas bei kartais įstatymų leidyba, ir su negalėjimu numatyti, kaip žmonės elgsis toliau. Pabandę skverbtis dar giliau, grįžtame prie moderniosios darbo istorijos.

Aišku, kad tai pasakojimas apie sėkmę. Sugebėjimas gaminti daug mažesnėmis darbo sąnaudomis sukuria daug galimybių. Nuo 1870 m. visuminis produktas dabartinėse OECD visuomenėse tikriausiai išaugo kokius dešimt kartų, bet vidutinis skaičius valandų, kurias dirbo vienas žmogus per metus, sumažėjo pusiau[6]. Galime atrasti naują heteronomiško darbo ir autonomiškos veiklos pusiausvyrą, kuri pakeičia ne tokius apgalvotus pramoninės darbo visuomenės modelius. Galima gerinti pačią darbo kokybę. Neišvengiami darbo pasaulyje viršininkų ir valdinių santykių elementai gali būti sušvelninti atstovavimu ir dalyvavimu. Vieni žmonės negali gyventi be darbo, o kiti gali ugdyti ir įgyvendinti savo gabumus per tą daugybę valandų ir dienų, kurių neprivalo praleisti savo darbo vietose. Apskritai atsiranda didesnis veiklos spektras tiek darbo pasaulyje, tiek ir už jo[7]. Tačiau tai tinka ne visiems. Faktas, kad galima daugiau pagaminti mažesnėmis žmogiškosiomis sąnaudomis reiškia, jog darbo gali pritrūkti. Tai savo ruožtu parodo, kad, esant tam tikroms sąlygoms, kai kas gali atsidurti už darbo rinkos vartų.

Kokios tos sąlygos? Mažai padeda postuluojamas natūralus 6 ar daugiau procentų nedarbo lygis, net jeigu žodis „natūralus" aiškinamas kaip lygis, kurio negalima sumažinti nerizikuojant padidinti infliacijos. Pastaraisiais metais daug padaryta suskirstant darbo rinką į dvi ar

daugiau santykiškai atribotas dalis, reikalingas ypatingų įgūdžių ir nuostatų. Tokių barjerų egzistavimas padeda mums suprasti, kodėl nėra vienos tobulos darbo rinkos ir kodėl tam tikros grupės pirmos iš jos iškrinta ir paskutinės į ją patenka, atsiradus konjunktūros svyravimams; tačiau pats savaime jis nepaaiškina nuolatinio nedarbo. Tokį paaiškinimą siūlo realiojo darbo užmokesčio lankstumas arba jo nebuvimas. Jeigu užmokestis yra tikrai „kibus" ir neįmanoma sukurti daug menkiau apmokamų darbo vietų, negu paprastai apmokamos darbo vietos, tada nedarbas siauru piniginiu požiūriu yra pigesnis negu užimtumas.

Tiesa, reikia pridurti ir kitus faktorius. Vienas iš jų yra tas, kad nedarbas nepaliečia daugelio funkcijų, kurios sudaro ekonomikos šerdį. Žemės ūkis nuo seno yra didelio našumo, bet menko užimtumo sektorius. Dabar tuo keliu eina pramonė, suprantama siaurai – kaip pagalbinis produkcijos gamybos sektorius. Pramonės našumas didėja mažėjant užimtumui pramonėje. Tie, kurie išliko pagalbinio užimtumo sferoje, tikriausiai turi pakankamai saugias darbo vietas; jų darbo užmokestis tikrai didelis. O kaipgi kiti?

Pirmiausia egzistuoja būtinas tretinės veiklos sektorius, kurio reikia tam, kad nenutrūktų pagrindinė ir pagalbinė produkcijos gamyba. Tradicinis užimtumas administravimo ir paskirstymo srityse padidėjo; tikriausiai jis ir privalėjo didėti, kad būtų patenkinti įmantrūs skoniai ir poreikiai. Prisidėjo tam tikra kitos rūšies veikla, labiausiai susijusi su pajamų transfero organizavimu ar socialinėmis pilietybės teisėmis. „Našumas" visose šiose srityse yra sudėtingesnė sąvoka negu žemės ūkyje ar pramonėje; jų plėtra dažnai smukdo našumo rodiklius, bet tai nėra svarbu. Pagrindinė, pagalbinė ir tradi-

cinė tretinė veikla sudaro tai, ką galima pavadinti ekonomikos šerdimi. Ją galima išlaikyti ir egzistuojant kur kas mažesniam negu visuotinis užimtumas.

Jeigu norima visuotinio užimtumo, reikia sukurti periferines ar nebūtinas darbo vietas. Akivaizdu, kad tokia samprata problemiška. Kas gali pasakyti, ar darbo vieta yra tikrai būtina? Anksčiau buvo daugybė asmeninių paslaugų tarnybų; po to jos beveik išnyko; neseniai vėl atsirado kaip organizuotos paslaugas teikiančios įstaigos, pavyzdžiui, valyklos, kompanijos, siūlančios „maistą ant ratų" ar netgi batų valymo dirbtuvės. Bet įsidėmėtina, kad ne visur jų vienodai gausu. Jeigu reikėtų nubraižyti lentelę darbų, kurie reikalingi moderniai ekonomikai išlaikyti, neprivalėtume įtraukti į ją šių darbų. Kiti pavyzdžiai dar sudėtingesni. Buvo manoma, kad „informacinė visuomenė" pagamino daugiau informacijos negu įmanoma panaudoti, o kartu su ja ir darbo vietas, reikalingas gerų įgūdžių. Istorijų apie valstybės tarnautojus, kurių aiškiai per daug, yra devynios galybės; užtenka pagalvoti apie Parkinsono dėsnio iliustraciją: tai atvirkštinė priklausomybė tarp darbuotojų skaičiaus ir laivų skaičiaus Britanijos jūrų laivyne. Daug kas abejojo, ar firmų, konsultuojančių valdymo klausimais, konjunktūra daug padeda valdyti, o ką jau kalbėti apie našumą. Taigi pridygo gausybė darbo vietų, kurios gerais laikais padeda klestėti jas užimantiems, tačiau blogais laikais galima be jų apsieiti. Ir tikrai, kai kurios iš jų išnyksta pirmos, kai imama rimtai atsižvelgti į konkurencingumą.

Vis dėlto gali būti nebloga turėti tokias darbo vietas, nors netrukus aš sugrįšiu prie jų socialinių kaštų klausimo. Daugumos klasės interesai šiuo klausimu tikriausiai išsiskiria. Viena vertus, jos nariai stropiai saugo „tik-

ras" darbo vietas arba tas vietas, kurios teikia papildomą pelną, kita vertus, jie nemėgsta netvarkingo užimtumo. Visais atvejais pradeda formuotis naujas barjeras tarp tų, kurie turi saugų, gerai apmokamą ir atrodantį tikslingą darbą, ir tų, kurie tokio neturi. Nuolatinis nedarbas šalyse su „kibiu" realiuoju darbo užmokesčiu ir pakankamai trumparege daugumos klase – vienas iš šito barjero simptomų, nors skiriamoji riba tikriausiai eina per žemesniąją turinčiųjų darbą dalį, o ne skiria juos nuo bedarbių.

Tokios plėtros sukurti teisių klausimai yra rimti ir toli gražu nėra paprasti. Darbo vietos kaip gyvenimo šansų raktai darbo visuomenėje ilgą laiką buvo ne tik įėjimo į aprūpinimo pasaulį bilietai, bet ir pilietybės teisių suteikimo sąlyga. Pavyzdžiui, balsavimo teisė priklausė nuo to, ar mokami mokesčiai, o vėliau – nuo to, ar atstovaujama tam tikroms profesijoms. Socialinės pilietybės teisės buvo glaudžiai susijusios su užimtumu, o labiausiai – su draudimo principu suteikiant teisę į gerovę. Apibrėždamas pilietybę, aš aiškinau, kad statusas nėra komercinės sutarties rezultatas ir jis negali būti parduodamas. Todėl pilietybės atskyrimas nuo profesijos buvo pažangus dalykas, kad ir kaip tie, kurie kontroliuoja darbo pasaulį, trokštų jį perdaryti. Tačiau teisių partija ir toliau darė savo klaidą, siekdama įtvirtinti teisę į darbą. Arba tai tušti žodžiai, arba žodis „teisė" vartojamas neteisingai. Gali būti pageidautina kiekvienam surasti darbą, politikai gali trokšti įsipareigoti kažką panašaus daryti, bet joks teisėjas negali priversti darbdavių samdyti bedarbius. Maža to, užimtumas dėl užimtumo – tai ekonomikos neefektyvumo receptas. Laisvės požiūriu svarbiau įtvirtinti teisę nedirbti, kad vy-

riausybės negalėtų jėga daryti priklausomus tuos žmones, kurie nori ištrūkti.

Vis dėlto ilgalaikis ir nuolatinis nedarbas iškelia teisių klausimus[8]. Kol dalyvavimas rinkoje, vadinasi, ir aprūpinime, priklauso nuo užimtumo, nedarbas atitinkamai reiškia, kad toks dalyvavimas atimtas. Tai teisinga netgi tada, kai bedarbio pašalpos užtenka žmogui pragyventi. Europoje prasidėjo debatai apie didėjantį darbo atskyrimą nuo pilietybės: yra tokių, kurie laisvę nuo užimtumo laiko būtinu žingsniu einant išsilaisvinimo link. Jungtinėse Valstijose net radikalūs autoriai laikosi priešingos nuomonės ir tvirtina, kad darbas, taip pat jame glūdintys valdžios ir priklausomybės santykiai, yra civilizacijos prielaida[9]. Šiuose debatuose svarstomos labai senos temos, ir jie aktualūs kaip tik dėl tų pokyčių darbo pasaulyje, apie kuriuos aš užsiminiau. Tačiau visa tai mažai susiję su bedarbiais arba su numatomais konfliktais OECD visuomenėse.

Apibrėžimo klausimas 1: užribio klasė

Naujosios socialinės problemos istorija dar nebaigta; konkrečiai kalbant, čia trūksta amerikietiškojo aspekto. Galima neabejoti, kad Jungtinėse Valstijose taip pat yra nuolatinis nedarbas. Dar daugiau, ekonomistai pritaikė savo prielaidas apie tikriausiai neišvengiamą nedarbą, siekiantį 6 ar 7 procentus. Tačiau Jungtinėse Valstijose sukurta milijonai naujų darbo vietų, niekas nevartoja ir netgi nesupranta tokios sąvokos kaip „darbo trūkumas". Taip yra ne tik dėl darbo etikos ir jos retorikos paplitimo Amerikos gyvenime; pirmiausia tai susiję su viena iš sąlygų, kurią aš išsilygau nedarbui ir darbo trūkumui,

tai yra su (vis smunkančio) realiojo darbo užmokesčio lankstumu. Realusis amerikiečių darbo užmokestis faktiškai smuko. Dėl to žmonės randą darbą, bet daugelis gyvena skurdžiai. Nuolatinis skurdas yra amerikietiškasis nuolatinio nedarbo Europoje atitikmuo.

Realiojo darbo užmokesčio smukimas Amerikoje prasidėjo aštuntojo dešimtmečio viduryje. Tuo metu buvo sulaužyta ilgai vyravusi tendencija. Vidutinės visą darbo dieną dirbančių vyrų pajamos stabiliai augo nuo šeštojo dešimtmečio, bet per dešimt metų nuo 1973-ųjų jos sumažėjo 10 procentų. (Vidutinės dirbančių moterų pajamos išliko stabilios arba šiek tiek padidėjo.) Per tą patį laikotarpį procentas žmonių, esančių žemiau oficialios skurdo ribos, kuri stabiliai žemėjo nuo penktojo dešimtmečio pradžios, padidėjo nuo 11 iki 14 procentų[10]. Tiesiogiai tai neatspindi realaus žmonių, dirbusių tose pačiose vietose 1973 ir 1983 m., pajamų mažėjimo; greičiau tai rezultatas to, kad santykinai gerai apmokamos darbo vietos išnyko ir buvo sukurtos naujos, kur kas menkiau apmokamos. Jeigu atsižvelgsime į šalutinius darbo privalumus – paramą sveikatos apsaugai bei darbo draudimą, pasikeitimas atrodys dar dramatiškesnis.

Bendras šio proceso rezultatas negali neslėgti. Jeigu daugybė žmonių priversti tikėtis, kad jų pajamos per ateinantį dešimtmetį mažės, nepanašu, kad jie labai žvaliai žiūrės į gyvenimą. (Frankas Levy apskaičiavo, kad pirmą kartą nuo tada, kai pradėta sudarinėti statistiką, vidutinis keturiasdešimtmetis turėjo tikėtis per artimiausią savo gyvenimo dešimtmetį realiąsias pajamas sumažėsiant 14 procentų.) Bet, žinoma, šis bendras vaizdas turi specifinių tendencijų. Kai kuriems sekasi labai gerai, ir jie tikisi, kad toliau bus taip pat. Daug gyventojų

atsiduria paribyje. Jie patiria ir gerus, ir blogus laikus. „Dekazualizacija", tai yra nuolatinis iki tol atsitiktinai dirbusių darbininkų užimtumas, buvo vienas iš Beveridge'o receptų kovai su nedarbu prieš Pirmąjį pasaulinį karą, o šiandien galime įžvelgti tam tikrą „rekazualizaciją". Tai ne visada daroma prieš žmonių valią, tačiau pavojaus jausmas išlieka. Be to, Amerikoje darbe užimama pozicija smarkiau paveikia ekonominę padėtį. Vertinant oficialios skurdo ribos požiūriu, daug žmonių išsikapsto iš skurdo ir vėl į jį panyra. Daugelis iš jų turi darbą, tai „dirbantys skurdžiai". Galima į juos žvelgti dvejopai. Aišku, kad jie labai menkai pretenduoja visiškai dalyvauti visuomenės gyvenime, bet tuo pačiu metu jie nėra beviltiškai praradę savo pilietybės teisių. Jie ne tik prisimena geresnius laikus, bet ir turi šiokių tokių įgūdžių, kaip išbristi iš skurdo.

Tai nėra taip aišku, kalbant apie žemesnę už juos grupę, apie užribio klasę. Amerikos „getų" užribio klasė daug tyrinėta ir dar dažniau minėta debatuose; ir vis dėlto tebėra šiokių tokių abejonių, ar tai tik konstruktas, ar realybė? Nerasime pramoninės visuomenės, kuri neturėtų atliekamos valkatų, elgetų ir dykaduonių grupės. Dideliuose miestuose jie labai aiškiai matomi. Tačiau bejėgiai, sužlugdytieji Londono ir Paryžiaus valkatos nėra užribio klasė. Tam, kad jie taptų užribio klase, turi vykti nuolatinis jų papildymas, turi egzistuoti apibrėžimo ir elgesio formos. Atrodo, kad Amerikos miestuose šie dalykai egzistuoja. Apibūdinimų detalės skiriasi, bet pabrėžiama daug panašių ypatybių, būdingų „mažumos grupėms, gyvenančioms skurdžiausiuose didžiųjų miestų rajonuose. Joms būdingi silpni ryšiai su darbo rinka, piktnaudžiavimas alkoholiu ir narkotikais, nesantuokiniai gimimai, ilgalaikė priklausomybė nuo socialinės paramos

ir, bent jau vyrams, polinkis į nusikalstamą elgesį"[11]. Kitaip tariant, kalbama apie grupę, kurioje susikaupia socialinė patologija ir sukuria ilgai trunkančią situaciją. Jos bruožai – darbo įgūdžių neturėjimas ir nedarbas, gyvenimas tam tikrose vietose, priklausomybė nuo socialinės paramos. Daugelis užribio klasės narių priklauso mažumoms ir gyvena nepilnose šeimose. Jie linkę į anormalų elgesį.

Keletas autorių mėgino apskaičiuoti užribio klasės dydį. Žinoma, čia labai daug kas priklauso nuo apibrėžimo. Richardas Nathanas apžvelgė 100 didžiausių pagrindinių Jungtinių Valstijų miestų. Pats griežčiausias jo apibrėžimas taikomas tik vargšams, juodaodžiams ar ispaniškai kalbantiems žmonėms, gyvenantiems ypatingo skurdo zonose; vis dėlto jie sudaro 8,7 procento bendro miesto gyventojų skaičiaus, arba tai daugiau kaip 4 milijonai žmonių. Dažniausiai jų skaičius vertinamas kaip 1-5 procentai bendro gyventojų skaičiaus, nors kai kuriais vertinimais jis kur kas didesnis[12]. Ir tikrai, norint apimti visus, kenčiančius nuo susikaupusių kliūčių, kurių nei socialinė, nei ekonominė makropolitika negali pasiekti, 5 procentai atrodys ko gero, per mažas, o ne per didelis skaičius.

Vis dėlto šitokios dedukcijos, daromos remiantis surašymų duomenimis ir kita statistine informacija, pasirodo esančios nepatenkinamos. Kad terminas „užribio klasė" turėtų kokią nors prasmę, juo turi būti apibūdinama tokia socialinės padėties ir elgesio kategorija, kurią galima identifikuoti. Nathanas iš tikrųjų kalba apie „užkietėjusią atliekamą grupę, kurią sunku pasiekti ir užmegzti su ja santykius". Dažniausiai šiuo klausimu cituojamas sociologas Williamas Julius Wilsonas[13]. Jis aiškino, kad iš dalies dėl judėjimo už pilietines teises,

iš dalies dėl palankių ekonominių sąlygų daugelis mažumų atstovų išsikėlė iš Amerikos miestų centrų. Tai padarę, jie pašalino lemiamą sąsają tarp įtraukimo ir išskyrimo. Drauge su jais išnyko ir „vaidmenų modeliai" tiems, kurie turi prastesnius įgūdžius ar silpnesnę motyvaciją. Pasilikusieji atsidūrė „socialinėje izoliacijoje". Greitai išryškėjo „koncentracijos efektas", kuris pabrėžė ir sutvirtino sienas, skiriančias „getą" nuo likusio pasaulio. Užuot buvusi žemesniajame eskalatoriaus gale ar bent jau vilkusis žygiuojančios kolonos uodegoje, užribio klasė pasijuto praradusi visus ryšius ir atsidūrusi nuolatos tvirtėjančiame deprivacijos rate.

Europoje užribio klasei kol kas skiriama ne tiek daug dėmesio, išskyrus Britaniją, kurioje šis reiškinys labiausiai atitinka Amerikos patirtį. Tačiau netgi Britanijoje Wilsono aprašytas atsiskyrimo procesas yra toli gražu ne tiek pažengęs. Atsitiktiniai, padriki duomenys leidžia manyti, kad apleistuose miestų centrų rajonuose esama daug energijos, įgūdžių bei motyvacijos ir kad didesnė problema čia yra galimybės negu koks nors „koncentracijos efektas". Visur kitur Europoje retai matomas toks užribio klasės ypatumas kaip fizinė koncentracija ir ji tikrai ne tokia didelė kaip 100 didžiausių Amerikos miestų. Netgi žmonės, ilgą laiką neturintys darbo, dažniau būna išsisklaidę ir išsibarstę; galbūt tai suteikia jiems dar daugiau nusiminimo, bet mažiau pagrindo pavadinti juos klase.

Šis klausimas kyla ir Amerikos užribio klasei. Nuo tada, kai šis pavadinimas paplito (kaip Keno Auletta straipsnių ciklo 1982 m. *New Yorker* rezultatas), jis vartojamas daug nemąstant apie kalbėjimo tikslumą. Richardas Nathanas neseniai pabandė šį trūkumą ištaisyti. Jis sakosi, tegu ir nenoromis, padaręs išvadą, „kad

žodis „užribio" klasė atspindi realią ir naują situaciją visuomenėje, kurią mes turime suprasti. Tai situacija, kurią dera apibrėžti žodžiu „klasė"[14]. Priežastis, dėl kurios Nathanas gali pasirodyti esąs teisus, yra tokia: atrodo, kad socialinė kategorija, apibūdinama kaip užribio klasė, yra atskirta nuo visų kitų tuo, kas prilygsta teisiniams barjerams. Atrodo, kad oficiali, normali politika šių žmonių nepasiekia. Ekonomikai įsivažiavus, jie vis tiek lieka nuošalėje. Jų gyvenamuose rajonuose gali būti mokyklų, bet vaikai jų nelanko; po tam tikro laiko mokyklos uždaromos. Gali netgi būti galimybių gauti tam tikros rūšies darbą, bet jų niekas nesiima. Kai kas gal nevadins šito teisiniais barjerais; oficialioji visuomenė visada kaltindavo pačius skurdžius dėl jų likimo. Tačiau faktiškai yra sukurtas apibrėžimas, nubrėžta linija, paliekanti kai kuriuos už ribos.

Tai nereiškia, kad su užribio klase nieko negalima padaryti. Vienas iš būdingiausių Amerikos ypatumų – vos tik aptikus problemą, tuoj pat išbandyti galimus jos sprendimo būdus. Dar vienas Amerikos bruožas – darbo sureikšminimas, tad nieko stebėtino, kad daugeliu priemonių pabrėžiamas būtinumas kokiu nors būdu įvilioti ar įstumti užribio klasės atstovus į darbo pasaulį. Tačiau Wilsonas sako mums, kad kiekvieno stiliaus darbas šioje grupėje dažniausiai žlunga: pernelyg stiprus „koncentracijos efektas". Jį reikia įveikti. Įvairios bendruomenės plėtros agentūros yra pasiekusios sėkmę bent jau paribiuose. (Amerikiečių nebaugina faktas, kad sprendimas paliečia tik 25 ar netgi 10 procentų problemiškos grupės narių.) Viena proga esu pasiūlęs įkurti kompaniją ir pavadinti ją „Patrauklumas Ltd." (arba Inc., nes kompanija kartu ir riboja, ir įkūnija patrauklumą). „Patrauklumas Ltd." skatintų individus, sugebančius

lokaliu mastu įkvėpti kitus. Tai gali būti mokytojai, gydytojai ar namų valdytojai, bet pagrindinis jų talentas yra tas, kad jie moka pasiekti tuos, kurie daugumai nepasiekiami, ir užmegzti su jais santykius. Gali būti ir kitų metodų, bet jų bendras vardiklis yra toks, kad visi jie nėra tiesiog makroprocesų tęsiniai. Ekonomikos augimas nenušluos nei naujojo nedarbo, nei naujojo skurdo. Reikia papildomų ir plačiausia prasme politinių veiksmų, o jie tikrai įrodo, kad tai ne aprūpinimo, bet teisių suteikimo problema.

Tokių veiksmų galima ir nesiimti. Netrokštant didinti sumaišties, kylančios dėl termino „klasė" vartojimo šiame kontekste, derėtų vis dėlto pridurti dar vieną mintį. Negalima laikyti savaime suprantamu dalyku, kad daugumos klasė suinteresuota sulaužyti tų, kurie nusmuko į užribio klasės padėtį, deprivacijos ratą. Priešingai, netikrumo laikais dauguma gali būti labai suinteresuota aktyviai išstumti kai kuriuos narius ir laikyti juos už ribos, kad išsaugotų pozicijas tų, kurie yra viduje. Be abejonės, daugumos institucijos ir organizacijos niekuo nepadeda. Švietimo institucijos yra labai naudingos tiems, kurie į jas patenka; ir tikrai, dokumentais patvirtinti įgūdžiai yra geriausi įėjimo į moderniąją, dažniausiai pažangiausią, ekonomiką bilietai; tačiau tie, kurie negali patekti arba neturi pakankamai motyvacijos ar jėgų išsilaikyti, bus visiškai atstumti. Daugelis iš jų šiandien yra beraščiai bent jau funkciniu atžvilgiu ir beveik visiškai negali būti įdarbinti. Profsąjungos viešai skelbia pareiškimus, smerkiančius nedarbą ir skurdą; tebetvyro prisiminimai apie praeitį, kada užimtumas ir padorus gyvenimo lygis buvo tiesiogiai susiję su ekonomikos augimu; bet tikrovėje profsąjungos mažai kuo

padeda užribio klasei. Kai kuriose šalyse bedarbiai automatiškai prarado savo narystę profsąjungose. Viešosios nuomonės apklausos nuolat rodo, jog nedarbas – pagrindinis žmonių rūpestis, be to, niekam nepatinka skurdas, bet, prasidėjus rinkimams, didesnę tikimybę laimėti turi tos partijos, kurios žada dar pridėti po vieną dolerį, svarą ar markę tiems, kurie yra viduje, negu tos, kurios reikalauja pasiaukoti perskirstant, kad būtų pagelbėta esantiems už ribos.

Daugumos klasė gina savo interesus, kaip iki jos tai darė kitos valdančios klasės. Skiriasi tik mastai. Marxas manė, jog buržuazinė visuomenė yra unikali tuo, kad pirmą kartą engiamoji klasė – ateities klasė – sudarys milžinišką daugumą žmonių, susiorganizuosiančių ir nuversiančių valdančią mažumą. Atsitiko tam tikru požiūriu priešingai. Milžiniška dauguma žmonių pakankamai jaukiai susitvarkė savo gyvenimą. Šiaip ar taip, jie atskleidė tokius gyvenimo šansus, apie kuriuos jų tėvai ir seneliai nė nesvajojo. Bet jie neįsitikinę, kad geri laikai truks ilgai. Jie ima brėžti ribas, kurios palieka kai kuriuos lauke, šaltyje. Kaip ir anksčiau dominavusios klasės, jie turi įvairiausių priežasčių brėžti šias ribas; jie pasirengę įsileisti vidun tuos, kurie pripažins jų vertybes ir perims jas. Jie taip pat įsitikinę, nors ir nelabai tvirtai, kad neturi būti barjerų tarp klasių. Jie nori, kad tie barjerai būtų pašalinti, bet jie nepasirengę daryti tai, ko reikia jiems pašalinti. Klasei, kuri gyvena aprūpinimo pasaulyje ir dėl to nepripažįsta kitų žmonių pretenzijų į teises, būdingą vaizduotės trūkumą papildo paveldėtas interesas išlaikyti savo padėtį. Kol kas viskas nėra taip blogai, bet nuolatinio nedarbo ir žiauraus skurdo padariniai gali būti grėsmingi.

Apibrėžimo klausimas 2: piliečiai ir separatistai

Apibūdindamas Amerikos užribio klasę, aš nutylėjau rasinius bei etinius klausimus ne dėl liberalaus miglotumo. Ko gero, pats klausimas toks svarbus, kad reikia jį aptarti atskirai. Kai daugumos klasė nustato priklausomybės ribas, ji brėžia ne tik horizontalias, bet ir vertikalias linijas. Vieni netenka socialinių pilietybės teisių, bet iš kitų atimamos apskritai visos pilietybės teisės. Šis procesas turi gilias šaknis. Jis skausmingas net geriausiais laikais. Anksčiau šioje esė aptardamas pilietybę, aš užsiminiau apie šią problemą. Devintajame dešimtmetyje paaiškėjo, kad ją padidino naujoji protekcionizmo dvasia. Ji plinta kaip miško gaisras ir ne tik sukelia daug nelaimių žmonėms, bet ir sukuria tokias smurto formas, su kuriomis per sunku susidoroti tradiciniais metodais.

Šis reiškinys taip pat kol kas gerai suprantamas, todėl aš apsiribosiu tik keletu hipotetinių komentarų. Amerikos užribio klasė nėra tiktai juodaodžių bendruomenės bruožas. Nors kaime skurdo padariniai panašūs, jo atstovai yra daugiausia baltieji. Ispaniškai kalbantys žmonės sudaro didelę miesto skurdžių dalį. Tačiau „geto" gyventojai yra daugiausia juodieji. Tradicinės šeimos suirimas ir šeimų, kurias išlaiko moterys, dominavimas Amerikoje labiau būdingas juodiesiems negu kitų rasių atstovams. Tai lemia akivaizdų daugelio nesugebėjimą arba nenorą pripažinti supančios visuomenės vertybes. Skirtumą dar labiau išryškina tai, kad tie juodieji, kurie didžiajame krypčių išsiskyrimo procese, įvykusiame po septintojo dešimtmečio postūmio pilietinių teisių srityje, sugebėjo prisidėti prie viduriniosios klasės, dau-

geliu svarbių aspektų taip ir liko autsaideriai. Jie tapo merais ir administratoriais, vilų bei jachtų savininkais, tačiau esminis kultūrinis barjeras išliko. Apie jį kalbama retai, ir tikriausiai toks kalbėjimas nebūtų itin naudingas[15]. Aišku, kad pilietinės teisės yra vienа, o visiškas dalyvavimas – kita. Reikia daug laiko, kad pamatinės žmonių nuostatos pradėtų atitikti naujas sąlygas. Tačiau kol kas analitikai, kalbėdami apie „socialines patologijas" bei jų kaupimąsi, „buvimą juoduoju" laiko vienu iš trūkumų.

Britanijos patyrimas su imigracija iš buvusių kolonijų yra daug naujesnis ir daugeliu aspektų kitoks. Viena, azijiečiai ir Vakarų Indijos gyventojai atvyko savo noru, jie nebuvo atgabenti kaip vergai. (Jungtinėse Valstijose, atrodo, Vakarų Indijos gyventojai turi šiokią tokią pirmenybę prieš kitus juoduosius.) Tačiau ir Britanijoje besiformuojančiai užribio klasei būdinga socialinių patologijų, viena iš kurių dažnai yra rasė, sankaupa. Be to, daugumos klasė nustato subtilias ir ne tokias subtilias ribas. Tai daugmaž būdinga ir tradiciniam leiboristų judėjimui; tai galima pritaikyti namų savininkams, klubų ir asociacijų nariams ir netgi narių padėčiai profsąjungose bei leiboristų partijoje. Aišku, kad nėra jokio reikalo lietis „kraujo upėms", bet „daugiarasės visuomenės" prarado savo žavesį daugumai, kuriai labiau rūpi nustatyti ribas negu atvirumas.

Tai trukdo pilietybės pažangai. Tokia situacija kelia būtinybę iš naujo įtvirtinti pilietines teises. Čia būtini teigiantys veiksmai, kurie formaliomis dalyvavimo priemonėmis padėtų užgrįsti ilgai egzistavusius skirtumus. Vis dėlto, nors tokie pažįstami receptai tebėra ir tinkami, ir svarbūs, atrodo, kad neatsižvelgiama į naują svarbų dalyką. Vis daugiau žmonių (taip atrodo) nebenori

gyventi daugiarasėje ar netgi daugiakultūrėje visuomenėje. Be to, tai pasakytina ne tik apie jaukiai įsikūrusią daugumą, bet ir apie paveiktas mažumas. Jos reikalauja savo nišos, o galbūt netgi savo regiono ar šalies. „Atskiri, bet lygūs" – iš šio lozungo septintajame dešimtmetyje labai tyčiojosi liberalai; devintajame dešimtmetyje jis tapo itin aktualus, ir atskirumas dažnai pabrėžiamas labiau už lygybę. Reikalaujama homogeniškumo ir atmetami visi bandymai kurti civilizuotas visuomenes, pirmiausia rūpinantis pilietinėmis visuomenėmis, o paskui – kultūriniais skirtumais jų viduje.

Iš to kyla konfliktai, kurie vienur subtilūs, kitur – krintantys į akis, tačiau jie kyla beveik visur. Tolimiems stebėtojams gali pasirodyti keista, kai išrinktą flamandiškoje Belgijos dalyje merą vyriausybė pašalina už tai, kad jis kalba tik prancūziškai, tačiau tai nejuokinga. Šveicarams galų gale teko susitaikyti su Juros kantono atskyrimu nuo senojo Berno kantono. Kalifornijoje įvyko referendumas, pripažinęs anglų kalbą vienintele oficialia kalba, bet akivaizdu, kad daugybė kalifornie̊čių toliau kalbės ispaniškai ir kad jie tikriausiai kurią dieną laimės. (Tikimybė, kad aktyvios mažumos galų gale laimi, yra šios istorijos dalis.) Pilietinis karas Airijoje turi ilgą istoriją, bet pastaraisiais metais padėtis pablogėjo, ir valdžios pasidalijimo perspektyva atrodo labai nereali. Baskų autonomijos reikalavimus lydi sprogimai ir kulkosvaidžių salvės. Vargiai rasime OECD pasaulyje šalį, kuri nesusidurtų su griežtais vienos ar kitos grupės reikalavimais pripažinti jos atskirumą. Naujose valstybėse, nepriklausančiose OECD pasauliui, tokie reikalavimai dar atkaklesni, o ir realiai egzistuojančio socializmo šalyse atsiranda etninio savęs teigimo judėjimai.

Naujas etniškumo atradimas buvo civilizacijos žingsnis pirmyn. Jis reiškė atsirandantį supratimą, kad bendrosios pilietybės teisės neprieštarauja kultūrinėms skirtims, bet, priešingai, suteikia joms platesnę erdvę. Tačiau laiminga harmonija truko neilgai. Daug kur skirtybės pradėtos naudoti kaip ginklas prieš pilietybę. Dažnai šį ginklą sustiprindavo tai, kas vėliau pavadinta fundamentalizmu, o tai reiškia, kad priklausymas kokiai nors grupei apgaubiamas nepaprasto, dažnai kvazireliginio, reikšmingumo aura. Netgi Izraelyje, kurio viena iš *raisons d'être* yra pažadas būti namais visiems žydams, kurie tik panorės atvykti, pradėta apie žydiškumą kalbėti ortodoksijos terminais paneigiant reformatorius. (Akivaizdi negalimybė sukurti daugiakultūrinę žydų-arabų Izraelio valstybę yra viena iš labiausiai gąsdinančių dabarties pasaulio problemų.) Ir *„Buy British"*, ir *La France aux Français*, ir naujos *Mitteleuropa* atradimas Vokietijoje – visa tai rodo, kad nacionalistinis fundamentalizmas įgauna jėgų. Narystė suvokiama jau ne kaip teisės, kurias galima išplėsti, bet kaip nesikeičiantys priskiriami bruožai, kuriuos būtina saugoti, kad neužterštų svetimieji.

Panašų poveikį darė ir plūduriuojantis kultūrinės nevilties fundamentalizmas. Suprantama buvo reakcija prieš šeštojo ir septintojo dešimtmečių gigantomaniją ir prieš prielaidą, kad didelio masto ekonomika neišvengiamai yra didesnio masto ekonomika. „Maža yra gražu" atrodė visai mielas aštuntojo dešimtmečio lozungas[16]. Tačiau dėl jo žmonės nusisuko ne tik nuo bereikalingos didybės, bet ir nuo tarptautinės bendruomenės, judančios į pasaulinę pilietinę visuomenę, stiprybės, ir netgi nuo nacionalinės valstybės garantuojamų pilietybės teisių. Naujos autentiškumo paieškos kursto romantišką „realių", o ne „formalių" teisėtumo santykių politiką

šiltu nuolatinio diskurso pojūčiu, o ne įstatymais ir institucijomis, kurias jis įkvepia.

Tokios įžvalgos primena modernybės ir saitų klausimą. Modernusis pasaulis tam tikrais atžvilgiais gali atrodyti šalta vieta, kuri atveria galimybes, sutraukydama saitus, be kurių gyventi sunku. Bet aš nenoriu pasakyti, kad pateikti pavyzdžiai, taip pat ir tie pavyzdžiai, kuriuos nesunkiai sugalvos skaitytojas, turi vieną bendrą priežastį arba reikalingi vieno universalaus vaisto. Noriu pasakyti tik tai, kad daugeliui jų būdingas vienas bendras požymis, tiesiogiai svarbus moderniajam socialiniam konfliktui, kilusiam dėl pilietybės ir gyvenimo galimybių. Jie visi yra civilizuojančių pilietybės galių puolimas mažumos teisių arba kultūrinės, religinės, etninės autonomijos dėlei. Dar daugiau, tie patys žmonės, kurie turėtų būti pasimokę, nes patys anksčiau kovojo už pilietybę, bent jau iš dalies yra kalti dėl šio puolimo sėkmės. Atsirado „skystas" liberalizmas, kuris atsisako didžiojo laimėjimo – bendrojo pilietinių teisių ir teisių suteikimo visiems pagrindo, stengdamasis prisiderinti prie mažumų separatizmo. Pirmiausia mažumų teisės klaidingai suprantamos, o po to paverčiamos mažumos valdymu. Galiausiai šitoks požiūris mažai netgi besipriešina aktyvistų fundamentalizmui, tad triukšmingos mažumos gali skelbtis turinčios daugumos paramą.

Tai didelis žingsnis atgal pilietinės visuomenės istorijoje, ir jis brangiai kainuoja. Jo kaina – tai pirmiausia neišsprendžiami konfliktai. Jokio organizavimo, institucionalizavimo ir reguliavimo patyrimo, kuris sukėlė demokratišką klasių kovą, negalima pritaikyti aktyvioms mažumoms, kurios arba reikalauja atsiskyrimo, arba

stengiasi primesti kitiems savo fundamentalistinį tikėjimą. Neatsitiktinai procesas kupinas terorizmo aktų ir pilietinio karo grėsmės. Ir terorizmas, ir pilietinio karo grėsmė dažniausiai, jeigu tik nepablogėja taip, kad nėra vilties juos sustabdyti, prasiveržia iracionaliomis bangomis, kurias numaldyti atrodo neįmanoma.

Giliau slypinti kaina apibūdinama gyvenimo galimybių ir pažangos, judant pasaulinės pilietinės visuomenės link, sąvokomis. Aišku, kad šį tikslą galima pasiekti tik tada, kai bus, jeigu bus, suprasta, jog pilietybė visiems anaiptol visų nesuvienodina. Pilietybė – ne sulyginimo, bet įgalinimo procesas. Aš pamėginau parodyti, kad ji daro pakeliamus socioekonominius nelygumus, nes įkurdina juos bendrame suteikiamų teisių name. (O jeigu to padaryti nesugeba, galima reikalauti pokyčių pilietybės principo dėlei.) Panašiai pilietybė padaro pakeliamą ir kultūrinę įvairovę. Visiškai įmanoma, kad teisė būti kitokiam yra viena iš pagrindinių narystės visuomenėje teisių, bet ji suponuoja, kad jai suteikiama pirmenybė prieš įtikinėjimo metodą, šitaip sukeliant grėsmę bendrosios pilietybės principui. Šiuolaikinis patyrimas rodo, kad lengviau tai pasakyti, negu padaryti. Separatistai vertina kitus dalykus negu pilietiniai libertarai. Jie pirmiausia nori katalikiškos Airijos arba baskų valstybės, o jau gerokai vėliau – pilietinių laisvių airiams katalikams ar baskams, kad ir kur šie gyventų. Separatistai, fundamentalistai ir romantikai nori homogeniškumo, bet liberalams reikia heterogeniškumo, nes tai vienintelis kelias į visuotinę pilietybę. Pasirinkimas yra labai griežtas ir primena Karlo Popperio argumentą už atvirą visuomenę: galime sugrįžti į gentį, bet jei trokštame išlikti žmonėmis, turime judėti pirmyn, pilietinės visuomenės link.

Anomijos pavojai

Kad konfliktai būtų realūs, jie turi būti matomi. Nėra ypatingos prasmės sureikšminti socialinių struktūrų esminio susiskaldymo, jeigu iš jo nekyla jokie socialiniai ir politiniai susirėmimai. Todėl aišku, kad šiuolaikinėse OECD visuomenėse klasių konflikto klasikine šio žodžio prasme nėra. Dauguma stebėtojų negali susekti politinių mūšių tarp socialinių grupių, kurias skiria suvisuotinti valdžios ir teisių barjerai. Egzistuoja senųjų konfliktų liekanos. Daugumos klasė tęsia savo konfliktėlius dėl perskirstymo. Kai kuriose šalyse dar tebevartojama klasių konflikto terminija, ir žvelgdami į Šiaurės-Pietų pasidalijimą Italijoje ar Pietų-Šiaurės pasidalijimą Britanijoje, pripažįstame, kad tai pagrįsta. Bet netgi šiose šalyse klasė senąja prasme nėra dominuojantis konflikto pagrindas; kad ir kokios naujos pasidalijimo ir antagonizmo ribos atsirastų, jos kol kas neskatina organizuotos kovos tarp naujų turinčiųjų ir naujų neturinčiųjų.

Yra priežasčių, dėl kurių taip turi būti. Viena – tai daugumos sunkios rankos dydis bei svoris. Kiekvienam sunku susitaikyti su dominuojančia daugumos klase, o dar sunkiau tiems, kurie pagal apibrėžimą yra už ribos. Kita priežastis – socialinio konflikto individualizavimas atvirose visuomenėse. Galbūt solidarūs veiksmai organizuotose grupėse visais laikais yra antras pagal gerumą metodas savo interesams ginti. Energijos ir emocijų kaina yra didelė, be to, reikia daug laiko norint ką nors nuveikti. Kai tik įmanoma, žmonės stengsis prasimušti savo pačių pastangomis. Jungtinėse Valstijose toks konflikto pobūdis jau seniai dominuoja. Šiandien tai būdinga daugumai šalių. Individualus mobilumas užima klasių kovos vietą.

Kol žmonės veikia organizuotomis grupėmis, tol jos dažniau bus ypatingos interesų grupės ar socialiniai judėjimai negu klasių partijos. Tokia segmentacija buvo paaiškinta socialiniais pokyčiais. Kadangi pilietybės teisės yra kone visuotinės, vietoje apibendrintų pilietinių, politinių ar socialinių teisių reikalavimų iškyla gyvenimo sričių skirtumų akcentavimas. Žmonės kovoja, kad būtų pripažįstama moterų tokia pat vertė, jie kovoja prieš užterštumą, netgi už nusiginklavimą, tačiau jie daro tai remdamiesi bendru pilietybės pamatu. Šiuo atžvilgiu socialiniai judėjimai kuriami griežtai laikantis pilietinės visuomenės principų. Netgi pilietinis nepaklusnumas prasmingas tik tada, kai galima priimti prielaidą, jog egzistuoja tvirta pilietinių teisių – ir pareigos paklusti įstatymui – struktūra.

Vis dėlto išlieka klausimas: kodėl ilgą laiką neturintieji darbo ir nuolatos skurstantieji nesusitelkia ir nepradeda žygio į savo sostines reikalauti pilietybės – visos savo dalies? Kodėl nėra bent jau nedarbo partijos ar skurdo partijos? O jeigu toks klausimas per drąsus, tai kodėl užribio klasė neįsisiautėja ir nesulaužo baldų name, kurį daugumos klasė pasistatė sau?

Retkarčiais ji tai daro. Visi mes saugome atmintyje vaizdinius įvykių, kurie skaudūs netgi prisiminus po ilgo laiko. Kai 1985 m. Europos taurės futbolo rungtynės Brusselio Heysel stadione pratrūko smurtu ir žmogžudystėmis, ilgamečiai žaidimo sirgaliai pajuto norą nusigręžti. Humaniškas ir įtaigus lordo Scarmano pranešimas apie 1981 m. „Brixtono neramumus" negali ištrinti iš atminties televizijoje pasirodžiusių įtūžusių veidų, ant policijos pasipylusių akmenų ir padegamųjų bombų, plėšikavimų ir netvarkos. Amerikoje maištai ir policijos smurtas turi senas tradicijas; bet vis dėlto atmintyje iš-

lieka 1984 m. karingų skvoterių apšaudymas iš malūnsparnio Filadelfijoje. Policininkų su šalmais ir skydais, kovojančių su demonstrantais, reginys tapo kone nuolatinis vakaro žinių siužetas. Viduriniosios klasės teroristai, pasivadinę keistais organizacijų vardais – *Rote Armee Fraktion* ar *Brigate Rosse* – ima įkaitais verslininkus ir politikus, o po to jų lavonus palieka politikų automobilių kabinose. O ką jau kalbėti apie kasdienį smurtą, plėšimus ir vagystes miestuose. Vargu ar yra ko stebėtis, kad Barbara Tuchman turėjo daug skaitytojų, kai keturiolikto amžiaus „tolimą veidrodį" priešpriešino dvidešimto amžiaus pabaigos veidui. „Maras, karas, mokesčiai, plėšikavimas, bloga valdžia, neramumai ir Bažnyčios skilimas" buvo tais laikais „nepažįstami ir keisti pavojai bei nelaimės"[17]. Sąrašą galima nesunkiai sumoderninti, kad jis skambėtų: AIDS, karas, mokesčiai, terorizmas, blogos vyriausybės, maištai ir dvi priešiškos branduolinės supervalstybės.

Į galvą ateina dar viena mintis. *Komunistų manifeste* Marxas ir Engelsas beveik probėgšmais pakomentavo reiškinį, kurį jie pavadino *liumpenproletariatu*. Šios „visuomenės padugnės" (šitaip kai kas išvertė šį žodį) yra, kaip gana griežtai sako Marxas ir Engelsas, „pasyvios senosios visuomenės puvenos". Tai ne ta medžiaga, iš kurios daroma revoliucija. Nors jos atstovai galų gale gali būti įtraukti į revoliucijos verpetą, iš tikrųjų jų padėtis daro juos reakcinės veiklos rezervu. Theodoras Geigeris ketvirtojo dešimtmečio pradžioje pratęsė šią temą. Žemiausias sluoksnis „socioekonomiškai neturi vietos". Jo mentalitetui būdingas ne organizuotas interesų gynimas, bet „padūkęs maištingumas". „Komunizmas ir nacionalsocializmas šitoje aplinkoje vertinami daug geriau negu socialdemokratijos ir profsąjungų *realpolitika*."

Mes žinome, kad egzistuoja dirbančių gyventojų „nuosėdos", kurios neranda vietos užimtumo sferoje, prarado sugebėjimą gyventi pastovų gyvenimą ir todėl parsisamdo, neklausdamos, kieno interesus gina savo kumščiais, vėzdais ir lazdomis[18].

Ir vis dėlto tai nepaaiškina devintojo dešimtmečio socialinio konflikto. Toks jausmas, tarsi, sudėję vieną prie vieno, atrastume, jog suma nelygi keturiems. Nemažą dalį sudarė tai, ką galėtume pavadinti situaciniu konfliktu – padriki viešojo smurto aktai, kuriais nedaug pasiekiama, išskyrus dalyvių žaizdas ir stebėtojų baimę. Bet netgi tie, kurie pradeda siautėti, dažnai nėra užribio klasės atstovai. Iš tikrųjų užribio klasė – tiek Šiaurės Europoje, tiek Amerikoje – nėra nei linkusi į smurtą, nei dargi priešiška oficialiai visuomenei. Jeigu nuolatiniai skurdžiai ar bedarbiai apskritai kada balsuoja, tai jų preferencijos nedaug kuo skiriasi nuo kitų žmonių. (Jos nesiskyrė netgi ketvirtajame dešimtmetyje, kai rašė Geigeris. Hitlerį į valdžią išrinko ne bedarbiai, nors jų likimas galėjo šiek tiek sietis su viduriniosios klasės isterija.) Kaip pasakė vienas autorius, užribio klasė „yra susvetimėjusi ir populistinė, bet ne radikali"[19]. Ji susiskaldžiusi šimtais būdų, tad daugelis jos narių ieško savų išeičių. Ji per daug nesuka sau galvos klausimais, keliančiais nerimą amžininkams. Ji letargiška.

Tačiau ji susvetimėjusi. Ši būklė tokia pat svarbi kaip ir jausmas. Lemiamas dalykas, kurį galima pasakyti apie užribio klasę ir nuolatinius bedarbius yra tas, kad visuomenėje jie neturi savo dalies. Galima visai rimtai pasakyti, kad visuomenei jie nereikalingi. Daugelis daugumos klasės atstovų trokšta, kad jie paprasčiausiai išnyktų; o jeigu jie taip padarytų, vargu ar kas nors pastebėtų jų išnykimą. Tai žino tie, kurių padėtis yra to-

kia. Visuomenė jiems pirmiausia atrodo tolima. Ją simbolizuoja daugiausia policija ir teismai, o kiek mažiau – valstybės įstaigos ir pareigūnai. Žmonių atsiskyrimas nuo oficialios visuomenės retai būna toks absoliutus, kaip galima spręsti iš tokių teiginių. Individualus socialinis mobilumas daug kam ir toliau tebėra gyvybinga alternatyva agresijai ir apmaudui. Jie ir dabar, kaip anksčiau, sutinkami tiek užribio klasėje, tiek už jos ribų. Antra vertus, jausmas, kad neturi savo dalies visuomenėje, atrodo, paplito plačiau, ne vien grupėse, kur jo pagrindas yra nedarbas ir skurdas. Ypač jauni žmonės linkę skolintis vertybių iš socialinių paribių netgi tada, kai jie turi darbą ir galėtų rasti sau vietą tarp daugumos. Užribio klasės kultūra ir viduriniosios klasės kontrkultūra keistai susilieja; galima sakyti, kad „nepriklausyti" yra priklausymo požymis. Nesukti sau galvos dėl oficialiosios visuomenės normų bei vertybių tapo labai populiarus įprotis.

Galima įrodinėti, kad šis įprotis – ryškiausias OECD visuomenių bruožas paskutiniais XX a. dešimtmečiais. Jis turi pavadinimą: tai anomija. Atrodo, kad visuomenių vaizduotė, kurianti jų įtampų bei antagonizmų išraiškas, yra beribė. Gatvės mūšiai ir smurtiniai streikai, rinkimai ir derybos dėl darbo užmokesčio, kolektyvinis ir individualus mobilumas – visa tai tų pačių gelminių jėgų apraiškos. Šiandien prisidėjo dar vienas variantas. Konfliktai iškyla ne kaip mūšių linijos, nubrėžtos revoliuciniame kare, ir net ne kaip demokratinė klasių kova, bet kaip anomija.

Ši sąvoka pakankamai svarbi, kad prie jos sustotume. Aš pavartojau seną anglišką žodį „anomija", kuris Oxfordo žodyne vadinamas „nebevartojamu"; ten nurodomas vertingas Williamo Lambarde'o 1591 m. pateik-

tas apibrėžimas, pasak kurio šis žodis reiškia „visur keliantis netvarką, abejones ir netikrumą“[20]. Moderniajame socialiniame moksle jis priskiriamas Emile'ui Durkheimui, kuris žodį *anomija* vartojo norėdamas pažymėti tai, kad dėl ekonominių ar politinių krizių nustoja galioti socialinės normos. Dėl to žmonės taip prarasdavo ryšius, kad imdavo savižudybę laikyti vienintele išeitimi. Robertas Mertonas mūsiškiam „anomijos“ supratimui pridėjo dar vieną briauną, apibrėždamas ją kaip „kultūros struktūros žlugimą“, atsirandantį tada, kai žmonės dėl savo socialinės padėties nepajėgia prisiderinti prie savo visuomenės vertybių[21]. Jeigu jauni žmonės yra mokomi siekti karjeros kantrumu ir sunkiu darbu, bet savaime suprantamas būdas pelnyti pinigus – tai spekuliuoti ateities ir pasirinkimų arba užsienio valiutų biržose, atsirandanti anomija.

Šią sąvoką galima paversti specifinio moderniųjų visuomenių bruožo apibūdinimu. Dažnai sakoma, kad smurtiniai nusikaltimai („sunkūs nusikaltimai“) pastaruoju metu smarkiai padažnėjo. Tai patvirtinantys duomenys yra padriki ir negalutiniai. Tikrai padažnėjo nusikaltimų, susijusių su nuosavybe ir su narkotikais; žmogžudysčių (ir savižudybių) dažnumas visada svyravo, taip yra ir dabar; sunkių nusikaltimų (užpuolimų, smurtinių apiplėšimų, iššaginimų) skaičius kai kuriose šalyse tarp šeštojo ir devintojo dešimtmečio padvigubėjo, bet kitose šalyse nedaug pasikeitė. Tačiau egzistuoja svarbesnis dalykas – tai ne normų pažeidimų dažnumas, bet visuomenių nesugebėjimas su jais tvarkytis. Normatyviniame devintojo dešimtmečio pasaulyje atsirado tam tikros „užgintos“ sritys. Iš dalies jos yra, kaip tai nurodo pats jų pavadinimas, sritys, į kurias įstatymo jėgoms „užginta“ eiti. Policija tai neigs, bet tikrovėje miestų cen-

truose, taip pat požeminiuose traukiniuose bei stotyse yra „apribotų" sričių; kad ir kas ten nutiktų, vargu ar tai bus sankcionuota. Kartais ateina mintis, ar tik kai kurios mokyklos ir net universitetai taip pat nebus virtę „užgintomis" sritimis vyraujančių normų įtvirtinimo požiūriu.

Simbolinės „užgintos" sritys mūsų visuomenėse yra dar svarbesnės. Jos susiję su tuo, kaip yra taikomas ar, tiksliau, netaikomas įstatymas. Vadinamasis „kaltojo išteisinimas" tapo paplitęs šiuolaikinės visuomenės reiškinys[22]. Yra žinoma, kad žmonės pažeidė įstatymą, jie netgi prisipažįsta tai padarę, bet taip pat žinoma, kad jie išvengia bausmės. Dar svarbiau tai, kad, atlikdami tokius veiksmus, jie patys žino išvengsią bausmės. Ypač įspūdinga šiuo požiūriu problema yra jaunimas. Socialinių papročių tendencija ištisus dešimtmečius buvo tokia: laikyti „visuomenę" atsakingą už jų veiksmus ir todėl leisti jiems išvengti bausmės už žmogžudystę; per tuos pačius dešimtmečius maždaug pusę visų tradicinių nusikaltimų ir dar didesnį procentą smurtinių nusikaltimų įvykdė jaunuoliai iki dvidešimt vienerių metų amžiaus. Normatyvinė „užginta" jaunimo sritis yra turbūt reikšmingiausia iš visų, nes ji paverčia išimtimi tuos, kurie turėtų mokytis iš visuomenę sutelkiančių normų.

Šiuo požiūriu anomija apibūdina tokią situaciją, kurioje už normų pažeidimą nesulaukiama bausmės. Iš dalies tai užribio klasei būdingas reiškinys. Amerikoje netekėjusių motinų vyrų „dingimas" kelia klausimus, į kuriuos reikia atsakyti. Taigi Amartya Senas ne visada teisus, sakydamas, kad įstatymas yra tarp galimybių buvimo ir teisių suteikimo; kai kurie, neturintys jokių teisių, paprasčiausiai pasiima tai, kas įmanoma, o įstatymo jėgoms per sunku su jais kovoti. Iš esmės anomija nusako kur kas bendresnę būseną. Tai smurtas

prieš vaikus ir prievartavimas vedybiniame gyvenime, mokesčių vengimas ir kitos ekonominių nusikaltimų formos. Žmonės neturi savo dalies visuomenėje, todėl nesijaučia varžomi jos normų. Tačiau tai tik viena medalio pusė. Kita pusė – smukęs visuomenės pasitikėjimas savo normomis; nebeverčiama laikytis normų.

Čia, kaip ir visur kitur šioje knygoje, aš nenoriu sugadinti pasakojimo pernelyg sutirštindamas spalvas. Normos pažeidinėtos visada, ir visos visuomenės turėdavo sunkumų, versdamos laikytis savo normų. Tam tikras normų nesilaikymas gali būti netgi sveikas dalykas; pagaliau juk vienas iš būdų paraližuoti ekonomiką – tai „dirbti pagal taisykles", o tai pasakytina apie visą visuomenę. Ir vis dėlto aš manau, ar tik naujausia socialinio konflikto forma nebus tokia, kuria sprendžiamas pačios visuomenės sutarties klausimas. Tai sakydamas, aš turiu galvoje ne subtilesnius visuomenės sutarties išplėtimus, skirtus patobulinti pilietybės teises, nors svarbūs ir jie. Turiu galvoje elementarius visuomenės sutarties straipsnius apie teisę ir tvarką. Liberalai nemėgsta šių žodžių, kurie savo raide dažnai užmuša įstatymų dvasią. Vis dėlto kaip tik šis klausimas yra kertinis dėstant modernųjį socialinį konfliktą.

Šių laikų pasaulyje tebėra dar daug ankstesnio konflikto liekanų. Joms priklauso senosios klasių kovos variantai. Neatsirado joks naujas konfliktas, kurį būtų galima palyginti su anuo. Daugumos klasės ir užribio klasės santykis ne toks, iš kurio galėtų kilti – ar kiltų – organizuoti konfliktai, panašūs į buvusius tarp buržuazijos ir darbininkų klasės. Bet jis kelia klausimą, turintį svarių padarinių. Visuomenė, kuri atrodo susitaikiusi su nuolatiniu egzistavimu grupės, neturinčios joje realios dalies, pati sau kelia pavojų. Tai abstraktus teiginys,

kaip ir pasakymas, kad sumažėjo visuomenės pasitikėjimas savo normomis. Jis reiškia, kad daugumos klasė nebepasitiki savo padėtimi. Ji nubrėžia ribas ten, kur jų neturi būti, ir svyruoja, kada reikia priversti laikytis jos taisyklių.

Šis etapas gali būti laikinas. Yra šalių, kurioms netinka daugelis šio skyriaus teiginių,– tai Švedija ar Šveicarija, ar pagaliau Japonija. Skirtumai tarp šalių, kurioms šie teiginiai tinka, buvo pabrėžiami viso dėstymo metu. Tačiau Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Vakarų Europoje netikrumo požymiai yra neabejotini. Šį skyrelį aš pavadinau „Anomijos pavojai". Kai kurie iš jų akivaizdūs. „Visur kelti netvarką, abejones ir netikrumą" – jau pakankamai blogai. Bet didesnis pavojus yra kitas. Anomija negali tęstis. Tai kvietimas uzurpatoriams primesti netikrą tvarkos pojūtį. Liberalai taip nemėgsta „teisės ir tvarkos" šalininkų būtent todėl, kad jie, aiškiai nesuprasdami institucijų, kaip tik tai provokuoja. Anomijos pavojus – tai visokiausio pobūdžio tironija.

8. NAUJA VISUOMENĖS SUTARTIS

Kas nori pokyčių?

Socialinė demokratija yra miela, bet kartu ir smaugianti. Nelengvai sugalvotume geraviškesnį politinį konsensusą negu demokratinio valdymo konsensusas ginant socialines pilietybės teises. Jį papildo protingo grupių bendradarbiavimo visose šalyse bei viso pasaulio pačių šalių bendradarbiavimo pojūtis. Be to, kai šio požiūrio šalininkams iškyla pavojus, juos sutiksime laisvės ir teisingumo gynėjų gretose. Tokie socialdemokratai turi visokiausių politinių pavadinimų: dešinieji leiboristai, sąjungininkai ir „skysti" toriai Britanijoje, socialdemokratai, krikščionys demokratai ir laisvieji demokratai Vokietijoje, visa krikščionių demokratų ir socialistų koalicijos partnerių *pentapartito* Italijoje bei didžioji dviejų politinių blokų Prancūzijoje ir Jungtinėse Valstijose dalis. Sunkiau išvardyti tuos, kurie čia nepriklauso.

Ir tikrai, kodėl žmogui nebūti socialdemokratu? Todėl, kad šis gražus paveikslas turi kitą pusę. Pagrindinis jos pavadinimas – biurokratija. Šis Weberio košmaras pasirodo prisidengęs daugeliu pavidalų. Jau esu pažymėjęs, kad vienas iš jų – korporatizmas. Politologai yra labai išsamiai jį aprašę, o neseniai nuo korporatizmo pereita prie neokorporatizmo; šiaip ar taip, jis apima valdymą pagal susitarimą, taigi – keistą vadovavi-

mo, o kartu ir demokratijos neigimą. Kitas biurokratijos pavidalas – senoji gerovės valstybė. Tai ne tik sudėtingas *A* išteklių perdavimas *B*, bet ir *A* išteklių – *A*, pakeliui užpildant „formas" ir atstovint eiles prie pašalpos įstaigų. Vienas iš biurokratijos instrumentų – dideli mokesčiai; faktiškai tai jos gelbėjimosi ratas. Be mokesčių nėra administravimo. Visi socialinės demokratijos keliai, šiaip ar taip, baigiasi didžiąja vyriausybe, nors galbūt tiksliau būtų pasakyti – silpna vyriausybe ir stipria biurokratija. Netgi socialinės demokratijos pasaulio didvyriai dažniausiai būna superbiurokratai, o ne vadovai, turintys novatorišką krypties pojūtį; griežtai formali Maxo Weberio vadovavimo samprata įgijo pripažinimą.

Tai kone apverčia klausimą: kodėl žmogus turėtų būti socialdemokratas? Atsakymas būtų toks, kad socialinė demokratija atstovauja daugumos klasės interesams. Paskutiniu metu, daugumos klasei pradėjus svyruoti, jie galbūt kiek pašlijo, tačiau tebėra paplitę ir svarūs. Daugumos klasės interesai dar tam tikrą laiką dominuos OECD pasaulio politikoje. Meteorologai juokauja, kad patikimiausia rytdienos oro prognozė, kurią jie gali pateikti, – tai, jog jis bus labai panašus į šiandienos. Sekti jų pavyzdžiu – tai ne blogiausia, ką gali padaryti mokyti politikai. Bus prisitaikymų prie socialinės demokratijos padėties – įdomių prisitaikymų, atskleidžiančių naujų daugumos sprendimų ir reikalavimų supratimą, – bus ir sukrėtimų, kuriuos sukels jos pretenzijos dominuoti, bet apskritai ji vyraus. Tai nėra niūri pranašystė. Galbūt ji padarys būsimo dešimtmečio politiką šiek tiek nuobodoką, bet po šio sūkuringo šimtmečio tai ne pats blogiausias dalykas. (Vienintelės realios tokio nuobodulio aukos yra politikos analitikai ir teoretikai, dėl kurių, deja, nedaug kas lies ašaras.) Pa-

žangiuosius ir toliau glumins jų nesugebėjimas sugalvoti iš tiesų naują programą, o naujieji dešinieji atras, kad jų skelbiamas radikalizmas ne taip atitolina juos nuo socialinės demokratijos, kaip jie tikėjosi. Vis dėlto yra problemos, yra ir spaudimas daryti pakeitimus. Šio baigiamojo skyriaus, kuriame aš pamėginsiu analizuoti ir dešimtąjį dešimtmetį, pagrindiniai klausimai yra problemos, spaudimas ir kai kurie galimi atsakymai.

Akivaizdu, kad tai spekuliatyvumo pratybos, tačiau ne vien jos. Laikantis šios esė stiliaus, pirmasis klausimas, kurį turėtume iškelti, yra ne klausimas, kaip elgtis būtų gražiausia, bet – kas ir kodėl iš tikrųjų suinteresuotas sulaužyti socialinės demokratijos formas. Čia mes susiduriame su dviem naujomis devintojo dešimtmečio politinėmis jėgomis – tečerizmu ir žaliaisiais.

Abu terminai nusako po vieną pavyzdį, padedantį apibūdinti didesnę jėgą. Yra ne tik ponios Thatcher politika, bet ir reiganomika, ir „rinkos grafo" Lambsdorffo, ir pono Chiraco, ir kitų programos. Ekonomikos akcentavimas yra svarbus dalykas. Čia mes susiduriame su radikalia aprūpinimo partija. Itin stebina jos sėkmė Britanijoje; tai retas asmeninio vadovavimo, ištikimybės partijai netgi tada, kai ji priešinasi daugelio senųjų konservatorių valiai, ir rinkimų sistemos, paverčiančios vos perkopusias 40 procentų barjerą mažumas didelėmis parlamento daugumomis, derinys. Kad ir koks būtų istorinis paaiškinimas, tečerizmas yra asociacijas žadinantis radikalių pokyčių programos apibūdinimas.

Jos pagrindinis tikslas – pasiūlyti daug ir įvairių pasirinkimų korporacinio sustabarėjimo pasaulyje. Šie pasirinkimai iš esmės ekonominiai. Atrodo, kad kai kurie tečerizmo propaguotojai primena garsųjį Prancūzijos Louiso Philippe'o ministro Guizot raginimą: *Enrichissez-*

vous, messieurs – turtėkite, ponai ir ponios. Sparčiai įgyti pinigai įvertinami socialiniais pažymėjimais, kartais likus tik akimirkai iki kortų namelio griuvimo. Ironiją galima papildyti ne vienu pavyzdžiu. Kas šiandien beprisimena serą Freddie Lakerį? Keletas koledžų tyliai nuėmė lenteles su aukotojo pavarde nuo pastatų, padovanotų Ivano Boesky, nes šis vardas juos trikdo. O vis dėlto „kazino kapitalizmas" sukūrė neregėtus turtus. Susan Strange išgyvena tai niūriai, kone apokaliptiškai, įsivaizduodama 1999 m. gruodžio 31 dienos Naujųjų metų sutikimą, kuriame „taures kels tik tie finansininkai-lošėjai, kurie išgyvens daugiaaukščiuose įstaigų pastatuose, kylančiuose virš kapitalistinio pasaulio miestų centrų"[1]. Tačiau tai gali būti tradicinis – socialdemokratinis – pasipriešinimas naujiems turtėjimo būdams, nes, suprantama, tie, kurie praturtėjo devintajame dešimtmetyje, – tai *nouveaux riches*, išsišokėliai ir parveniu.

Naujasis ekonominės nuotaikos pasikeitimas rado stulbinamai daug intelektualių šalininkų. Nė vienas jų nemąstė taip plačiai ir giliai kaip Schumpeteris, kurio teorijos apie novatoriškumą verslumo pagrindu gaivinamos devintajame dešimtmetyje. Schumpeteris pats pradėjo abejoti savo tikėjimu „naujovėmis, kurių retkarčiais griebiasi palyginti mažas kiekis ypač energingų verslininkų". Jie taiko mokslines žinias, plėtoja naujas organizavimo formas, užkariauja naujas rinkas ir apskritai daro tai, kas dar nežinoma[2]. Kaip Weberis numatė biurokratijos likimą, taip ir Schumpeteris numatė, kas atsitiks tam, ką jis vadino „socializmu"; pagalvoję apie tečerizmo kontrrevoliuciją, turėtume elgtis atsargiai ir neleisti vienai kregždei pranašauti pavasario. Bet jeigu „pasiūlos ekonomika" kuo nors ir domisi, tai kaip tik iniciatyvos skatinimu; tai rodo ir „Laffero kreivė", sakanti

mums, jog mokesčiai mažina našumą. Daugelis naujų technologijos kaprizų turi tą patį tikslą; Danielo Bello tikėjimą „mokslo-technikos luomu" platino daugybė vulgarintojų. Visa tai sudaro platesnį tikėjimą, kuris arba propaguoja, arba konstatuoja „krypčių pakeitimą". Tarp intelektualinio neokonservatizmo ir tečerizmo nebūtinai turi būti ryšys, tačiau abu jie yra radikalūs nukrypimai nuo įgytos išminties, kuri tikrai tuščiai vadinasi „konservatoriai". Taigi jų sąjunga nėra atsitiktinė.

Norint suprasti šio radikalaus „konservatizmo" sėkmę, svarbu suprasti, kad aprūpinimo sprogimas palietė ne tik kelis „be perstojo rūkančius jaunuolius", kurių „akys įbestos į kompiuterių ekranus, mirgančius nuo besikeičiančių kainų". Reikalas ne tik tas, kad šių jaunuolių gana daug – greičiau šimtai tūkstančių negu tūkstančiai, bet ir tas, kad tai tam tikra paspirtis tiems, kurie spokso į ekranus kontroliniuose pramonės įmonių kambariuose ar net prekių sandėliuose, prie klientų aptarnavimo prekystalių ir kelionių agentūrose. Faktas, kad tečerizmas neapsiriboja tik pinigais, išplečia interesą. Sulaužomos senosios monopolijos; išmontuojamos sustabarėjusios sistemos; valstybinės firmos parduodamos viešai; dekartelizuojamos ypatingų interesų grupės; apkarpoma profsąjungų galia. Svarstomas švietimo pasirinkimo klausimas. Valstybės tarnybos, tarp jų ir sveikatos apsauga, atveriamos konkurencijos vėjams. Nė vienas politikas šiais visais atžvilgiais nenuėjo taip toli kaip ponia Thatcher Britanijoje, nors galbūt ponas Reaganas pradžioje rado pagavesnę ir ne tokią socialdemokratišką publiką. Taip pat egzistuoja ir kultūriniai tečerizmo variantai iki pat Bettino Craxi itališkojo ar Davido Lange'o naujazelandiškojo „socializmo".

Kas remia tokio pobūdžio pokyčius? Daugumos klasė to nedaro, nors pavieniai naujosios politikos fragmentai gali patraukti kai kuriuos jos narius. Didžiosios mokyklų demonstracijos Prancūzijoje sutraukė milijonus, ir panašaus susidomėjimo pavyzdžių yra visur. Šimtai tūkstančių žmonių nusipirko privatizuotų įmonių akcijų. Daugybė žmonių patenkinti, kad jiems mažiau vadovauja neperprantamos organizacijos ar anonimiška biurokratija. Tačiau sunku iš šių teiginių nustatyti, būtent kokiai grupei socialdemokratijos pasaulis atrodė toks dusinantis, kad ji norėjo radikalių pokyčių. Žodis „jupiai" vartojamas apibūdinti jauniems miesto (arba kylantiems karjeros laiptais) profesionalams, kurie, sakoma, norėjo daugiau erdvės iniciatyvai. Kai kuriems tai neabejojamai tinka. Taip pat akivaizdu ir tai, kad biurokratizuotose OECD pasaulio visuomenėse buvo daugiau verslumo dvasios, negu galima buvo manyti septintajame ar aštuntajame dešimtmetyje. Tačiau jeigu įmanoma nustatyti grupes, kurios visiškai atsparios tečerizmui – nuskriaustieji, taip pat valstybės tarnautojų grupės, kurias aprašiau anksčiau, tai jo patrauklumas yra difuziškas. Tai idėjų rinkinio, lyderio ir neapibrėžto daugumos protų nepasitenkinimo samplaika.

Todėl kyla klausimas, ar tečerizmas išsilaikys. Ar tai epizodas, ar nauja socialinė jėga? Toks klausimo formulavimas gali būti klaidingas. Esama epizodų, turinčių išliekamąją reikšmę, ir tečerizmas gali būti vienas iš jų. Britanijoje jis dar ilgai nebus pamirštas. Jis sudaužė ypatingo derinio, sudaryto iš to, ką anglai vadina „klase" ir korporatizmu, formą. Jungtinėse Valstijose Reagano administracijos tečerizmas daug kam priminė tradicines amerikietiškas vertybes. (Priešingai ponios Thatcher aiškinimams, tai nėra tradicinės Viktorijos laikų ar kokios

kitokios Anglijos vertybės[3].) Naujasis konsensusas socialinės politikos srityje, grindžiamas individualiomis pastangomis, – jį demokratai mėgsta klaidingai vadinti „nauja visuomenės sutartimi" – faktiškai demonstruoja amerikietiškos svajonės atgimimą[4]. Tokiose šalyse kaip Prancūzija ir Vokietija vaizdas toli gražu ne toks aiškus. Tačiau atrodo, kad visur ypatingas aprūpinimo klausimų pabrėžimas iš tikrųjų tik išryškins teisių klausimus. Vis labiau aiškės, kad „daugiau pasirinkimų", kaip juos supranta tečerizmas, neišvengiamai tampa „daugiau pasirinkimų" mažumai. Kyla vienintelis klausimas: ar senoji dauguma vėl įsitvirtins ir vėl įsivyraus naujas socialinės demokratijos epizodas, ar atsiras naujas liberalusis radikalizmas, kuris susitaikys su didesnės aprūpinimo formų įvairovės laimėjimais bei su daugiau erdvės tiems, kurie užsiiminėja verslu, bet visą dėmesį sutelks į politiką teisių suteikimo srityje.

Tečerizmas yra specifinis Britanijos reiškinys, o žalieji būdingi tik Vokietijai. Žaliųjų partijos susiformavo daugelyje Europos šalių, o „Vaivorykštės grupė" Europarlamente kelia nerimą daugeliui geriau įsitvirtinusių politinių grupuočių. Tačiau dažniausiai žalieji – tai tik socialinių judėjimų pertvarkymas į politines organizacijas. Socialinis judėjimas reaguoja į vieną iš žmonių socialinės padėties aspektų – grėsmę gyvenamajai aplinkai. Kadangi ši grėsmė liečia kiekvieną, tai jai atstovaujanti „partija" pati savaime yra aiškus prieštaravimas. Nuo to partija netampa mažiau reali ar mažiau būtina, tačiau tai reiškia, kad galiausiai reikės priimti daugumos sprendimus siekiant sumažinti neapgalvotos gamybos bei vartojimo daromą žalą. Daugumos klasę sunku pastūmėti, todėl gali prireikti organizacijų bei veiksmų, kuriuos daugelis laiko įkyriais. Tačiau nėra jokios priežas-

ties, kodėl aplinkos kontrolė negalėtų tapti socialdemokratų darbotvarkės dalimi – daug kur tai jau įvyko.

Tačiau Vokietijos žalieji derina ekologiją su dviem kitomis interesų grupėmis. Jie tapo skėčiu susvetimėjusioms mažumoms ir vienija tuos, kurie norėtų suskaldyti visą daugumos klasės „sistemą". Pirmosioms priklauso reikšmingi socialiniai judėjimai, tokie kaip feminizmas, ir kartu paribio grupės, tokios kaip pedofilai. Jų koalicija kelia nesmagumą, ir tikriausiai egzistuoja didelė tikimybė, kad feministės nepasitenkins savo idėjų propaganda apsiribodamos viena maža politine partija, o pedofilai tuo tarpu pradės šią partiją trikdyti (kaip atsitiko panašioms grupėms Britanijos leiboristų partijoje, kur jos pradėjo atstovauti vadinamiesiems „kvaišiems kairiesiems", ypač Londone). Išlieka tai, ką patys žalieji vadina „fundamentalistų" sparnu, kurį beveik galima apibūdinti kaip partiją visoms partijoms pribaigti. Jo pažiūrų brukimas – tai bandymas ištirpdyti visas tvirtas ir pastovias valdžios struktūras pačioje visuomenėje, taigi ir pačioje žaliųjų partijoje. Kiekvienas „demokratijos pamatų" knygos kablelis panaudojamas tiesioginiam tikslui siekti. Pareigūnai turi būti reguliariai keičiami rotacijos būdu, visais atvejais įgaliojimus jiems turi suteikti asamblėjos, atviros visiems; tokios asamblėjos vyksta dažnai ir virsta šeimų susitikimais – su kūdikiais, šuniukais ir visu kitu.

Devintajame dešimtmetyje kurį laiką ekologijos, mažumų ir demokratizacijos junginys Vokietijoje buvo tvirtai remiamas gyventojų, itin universitetiniuose miestuose, kur žalieji surinkdavo 20 ir daugiau procentų balsų. Galbūt egzistuoja ryšys anapus akivaizdžiai „viduriniosios klasės", gal net „akademinio" viso projekto pobūdžio. Septintąjį ir aštuntąjį dešimtmetį besiplečiančių

universitetų absolventų karta rado darbą valstybės tarnybose, kurios plėtėsi panašiu tempu. Bet kita karta sužinojo, kad šis kelias uždarytas. Aštuntajame dešimtmetyje pažabojus viešąsias išlaidas, valstybės tarnybos staiga sustojo plėtęsi. Tuo metu daugelį egzistavusių valstybės tarnybos postų užėmė palyginti jauni žmonės, kurie neužleis šių postų dar dvidešimt ar daugiau metų. Toks blokavimas kėlė frustraciją ir susvetimėjimą. Aš nesu atskirai aptarinėjęs akademinės srities atstovų nedarbo. Galima įrodinėti, kad jo padariniai labai smarkiai skiriasi nuo bendrojo nedarbo padarinių ir jis skatina rastis aktyvistus[5]. Jis taip pat kuria ir „amžinus studentus", kurie trinasi universitetuose metų metais, arba žmones, kurių „alternatyvus gyvenimo būdas" tikrovėje yra žiauraus skurdo variantas, ir žaliuosius.

Tokia padėtis ilgai netrunka. Kita karta arba visai nestoja į universitetus, arba nepretenduoja į darbą valstybės tarnybose. Tai ne vienintelė priežastis, kodėl žaliųjų partija vidujai nestabili. Kai kuriems jos nariams geriau padeda parankesnės partijos, kuriose jie gali ištirpti. Kitiems labiau reikia socialinių judėjimų už parlamento ribų negu parlamentinių politinių partijų. O fundamentalistai įsilies į „geležinį oligarchijos dėsnį". Prieš kurdami partiją, jie turėjo pasiskaityti Robertą Michelsą. Organizacijos turi tam tikras prielaidas ir padarinius, kurių įveikti dar niekam nepavyko. Žalieji daug aiškiau yra epizodas negu tečerizmas. Čia nenorima pasakyti, kad jie yra epizodas be padarinių. Ar tai politinė partija, ar ne, bet ji tikrai pakeitė politikų darbotvarkę keliose šalyse. Jie taip pat suteikė politiniam mąstymui bent šešėlį „postmaterialistinių" vertybių[6]. Tiesą sakant, gali pasirodyti, kad tai ir yra ilgiausiai trunkantis jų poveikis.

Taigi susidaro toks vaizdas: dominuoja socialinės demokratijos nuotaika, kuriai atstovauja daug įvairių politinių partijų, o epizodiškai didįjį konsensusą bando sulaužyti arba novatoriškumas ir verslumas, arba fundamentalioji demokratija ir alternatyviniai gyvenimo būdai. Nesiruošiu ištraukti *deus ex machina*, kad sušvelninčiau pažįstamą ir kiek slegiantį vaizdą. Ši knyga nebūtų buvusi parašyta, jeigu ne viltis ir nuojauta, kad gali egzistuoti radikali liberalioji alternatyva. Kita šio skyriaus dalis bus skirta tyrinėti keletui idėjų, kurios yra reikšmingos. Tačiau, kalbant apie ateities klasę – interesų išsidėstymą, kuris kursto pokyčių troškimą, – šiuo metu galima pasakyti tik tai, kad dabartinė situacija yra nestabili. Daugumos klasė prarado pasitikėjimą ir tapo protekcionistiška visomis šio žodžio prasmėmis. Socialdemokratija priėjo arti liepto galo. Rinkėjai tapo nepastovūs. Daugelis politinių įtikinėjimų yra lėkšti, juos lengvai gali paveikti individų vykdoma prievarta ar nenumatyti įvykiai. Tai grėsminga padėtis, tačiau kartu tai ir galimybė.

Liberalų darbotvarkė

Johnas Maynardas Keynesas mokėjo labai mielai apibrėžti savo minorinį liberalizmą. „Jeigu esi gimęs politiniu gyvūnu, tai be galo nepatogu nepriklausyti kokiai nors politinei partijai; tai šalta, vieniša ir tuščia". Jis negalėjo įsivaizduoti savęs konservatoriumi: „tai manęs nelinksmintų, nejaudintų ir nepamokytų". Leiboristų partija kai kuriais atvejais buvo geresnė, bet, kai užeidavo kalba apie klasę, Keynesas manydavo esąs „apsišvietusios buržuazijos šalininkas". Šiaip ar taip, jam

kėlė nerimą „partija, kuri nekenčia egzistuojančių institucijų ir tiki, kad milžiniška gera valia atsiras vien tik jas nuvertus". Tai kas gi lieka? „Esu linkęs manyti, kad liberalų partija vis dėlto yra geriausias būsimos pažangos įrankis – jeigu tik ji turės stiprią vadovybę ir teisingą programą." Šioje esė aš nedaug kalbėjau apie liberalizmą, nors laisvės pažanga yra galutinis jo tikslas. Tai darydamas, būčiau jį aprašęs panašiai kaip Keynesas, nors Keynesas, suprantama, rašė apie visiškai kitokias partijas 1925 ar netgi 1938 metais, kai laiške prasitarė: „liberalų partija yra traukos centras ir turėtų būti naujo pažangiųjų jėgų rikiavimosi židinys"[7].

Geriausiai šis skirtumas matyti programoje. Keynesas (1925 m.) siūlo penkis liberalų darbotvarkės punktus: „taikos klausimai" (pacifizmas), „valdžios klausimai" („daugiau" valdžios, tačiau ji turi būti perduota „korporacijoms"), „lyčių klausimai" (moterų emancipacija), „narkotikų klausimai" (kaip kovoti su pripratimu) ir „ekonomikos klausimai" („sąmoningai... kontroliuoti ir panaudoti ekonomines jėgas socialinio teisingumo ir socialinio stabilumo interesams"). Išskyrus lyčių klausimus, Keyneso „naujasis liberalizmas" šiandien galėtų atrodyti nelabai liberalus. Jis tikrai stipriai dvelkia tuo, ką aš vadinu „socialine demokratija", taip pat netgi moralizuojančia poza. Bet galbūt visa tai tik įrodo, kad liberalizmas, kaip sako vienas autorius, „yra modernybės politinė teorija"[8]. Jis eina moderniųjų laikų keliais, reikalaudamas tik pažangos, kad kuo didesniam individų skaičiui būtų išplėstos gyvenimo galimybės.

Dešimtojo dešimtmečio liberalų darbotvarkė išplaukia iš šioje esė atliktos socialinio konflikto ir politinių pokyčių analizės. Ji turi keturis pagrindinius punktus: istoriniai klausimai, teisių suteikimo klausimai, institucijų

klausimai ir tarptautiniai klausimai. Pirmieji trys bus plačiau aptarti šiame skirsnyje, o paskutinis bus atskiro skirsnio apie „pasaulinę pilietinę visuomenę" tema.

Pirmoji kiekvienos radikalios ir pažangios politinės darbotvarkės prielaida šiandien – tai išmokti praeities pamokas, o ypač aštuntojo ir devintojo dešimtmečių pamokas. Tai nėra taip paradoksalu, kaip atrodo. Tai glaudžiai siejasi su strateginių pokyčių samprata, kuri bus išaiškinta paskutiniame šio skyriaus skirsnyje (ir čia padės Keynesas). Iš esmės tai reiškia, kad politika, nusistačiusi suardyti viską, kas egzistuoja, negali pažengti labai toli; ji tikrai nesugebės didinti realių gyvenimo šansų dabar gyvenantiems žmonėms. Bandymas apsimesti, kad galima pradėti kurti pasaulį nuo brūkšnio, yra dar ir vaikiškas. Jis daro žmones netinkamus politikai.

Aštuntojo dešimtmečio pamoka yra ta, kad vienpusiškumas negali būti veiksmingas. Šis receptas niekada nebuvo labai išmintingas, ir jis tikrai priešingas liberalų internacionalizmui. Tačiau nuo aštuntojo dešimtmečio vienašališki veiksmai, ypač gynybos ir ekonominės politikos srityse, tapo pražūtingi. Šį teiginį reikia patikslinti kalbant apie labai mažas arba labai tolimas šalis, nors ir jos, veikdamos vienašališkai, tik pabrėžia savo nepriklausomybės trūkumą. Jeigu Naujoji Zelandija nepaiso savo gynybos sutarčių, ji tampa iš dalies satelite, o iš dalies – didesnių galybių žaisliuku; tas pat tinka kiekvienai šaliai, besistengiančiai atsiriboti nuo pasaulio ekonomikos, kad ir kokia chaotiška ši atrodytų. Išmintingos mažos šalys, tokios kaip Šveicarija, žino tai nuo seno ir apskritai sugebėjo pasiekti naudingą pusiausvyrą tarp autonomijos, taip pat ir neutralumo, ir susitaikymo su tarpusavio priklausomybe.

Nenoromis, bet nedviprasmiškai aš nesvarsčiau šioje knygoje gynybos klausimų ir dabar nebekeisiu šio pasiaukojimo ritualo. Pripažinti pasaulio ekonomiką – o tai kitas didelis iššūkis vienašališkumui – vadinasi, atsižadėti visų pastangų eiti vienam. Net jeigu nepuolame į isteriją dėl protekcionizmo ir pripažįstame, kad jis egzistuoja daugeliu pavidalų, šiandien negalime neigti, kad bandymas uždaryti ekonomines sienas geriausiu atveju yra naudingas trumpam laikui, tačiau labai greitai jis neišvengiamai virs dideliais nuostoliais. Tai daug kas pripažįsta. Dažnai nėra taip aišku, kad vidaus politika, grindžiama prielaida, jog visi dalykai ekonomikoje lygūs, ir to besilaikanti, yra pasmerkta. Tarptautinių ekonomikos ryšių vėjai perpučia visus vidaus ekonomikos plyšius ir užkampius. Jie tikrai paveikia viską, kas tik padaryta siekiant perskirstyti turtą, organizuoti transferą ir reformuoti gerovės valstybę.

Tai nėra maldavimas fatalistiškai pripažinti pasaulio ekonomiką tokią, kokia ji yra. Priešingai, tarptautiniai ekonominiai santykiai šiandien kelia kai kuriuos svarbiausius politikos klausimus. Bet nė vienas iš tų, kurie nutaria išeiti, nedalyvaus sprendžiant šiuos klausimus, o šiais laikais gyvybiškai svarbu nepainioti trokštamų pokyčių juodraščių su esama tikrove.

Panašiai galima pasakyti ir apie devintojo dešimtmečio pamokas. Jos siejasi su svarbiais politiniais epizodais – tečerizmu, žaliaisiais, o ypač su pirmuoju. Svarbu pripažinti naujas vertybes ir naujus ekologinės savivokos poreikius. Tačiau dar svarbiau susitaikyti su gyvenimo galimybių didėjimu, kurį galima pasiekti ir kuris tam tikru mastu pasiektas iš naujo pabrėžiant aprūpinimo klausimus. Atverti bevaisį biurokratijos pasaulį – viena iš pagrindinių liberalios politikos užduočių. Ją su-

daro tiek novatoriškumo ir verslumo skatinimas, tiek ir korporatizmo struktūrų pakeitimas individualiu dalyvavimu, ir veiksminga demokratijos bei vadovavimo sąveika. Būtų klaidinga tvirtinti, kad tečerizmas šį tikslą pasiekė, o ką jau kalbėti apie tai, kad pasiekė jį liberalams priimtinais būdais; tačiau juk retai teisingi dalykai įvyksta pagal taisyklę. Susitaikyti su devintuoju dešimtmečiu – tai pirmiausia reiškia, kad nebėra kelio atgal, į jaukias socialinės demokratijos dienas. Yra tiktai kelias pirmyn, į naują laisvę.

Šis kelias pirmiausia kelia teisių suteikimo klausimus. Nors liberalų darbotvarkėje pripažįstamas pastarųjų metų aprūpinimo šuolis, tačiau visų pirma joje rūpinamasi pilietybe. Iš dalies tai klasikinė politikų liberalų tema. Lyčių klausimai iki šiol neišspręsti. Pilietinėms teisėms visada gresia pavojai. Žmogaus teises visur reikia aktyviai ginti. Liberalai turi būti šių judėjimų avangarde. Vis dėlto naujieji teisių suteikimo klausimai pirmiausia yra socialiniai. Jie susiję su tendencija šalinti žmones iš socialinio daugumos pasaulio nuolatiniu nedarbu, miestų centrų tvankuma, regionų skirtumais ir užribio klase. Geranoriški senojo stiliaus socialdemokratai nesiims šių problemų, nepadės jų išspręsti ir naujųjų konservatorių receptai. Galima netgi pasakyti, kad jie, priešingai, jas padidino, susitelkdami tik ties viena gyvenimo galimybių puse.

Svarbiausia ir vienintelė mūsų laukianti programinė užduotis – detalizuoti liberalią pagrindinių bendrųjų teisių suteikimo visiems piliečiams politiką. Jos principai turėtų būti aiškūs, bent jau šios esė skaitytojams. Imkime nedar[illegible] Kadangi aiškiai vis labiau trūksta darbo (ta prasme, kuria aš apibūdinau praeitame skyriuje), be to, turint galvoje, kad darbo kaip rakto nuo pajamų,

savigarbos ir gyvenimo organizavimo reikšmė išlieka, visiškas užimtumas ir toliau yra trokštamas tikslas. Darbo rinka gali jį pasiekti tik sumokėjusi tam tikrą kainą, tai yra amerikietišką skurdo kainą. Šalys, kurios nenori eiti šiuo keliu, turi surasti būdus, kaip perskirstyti darbus. Tai iš dalies galima padaryti trumpinant darbo laiką. Iš dalies tam reikia lankstesnių darbo sąlygų, įvairių sutarčių formų, reikia mažinti viršvalandžius". Visos šios ir panašios priemonės yra skausmingos darbo pasaulio pasiturintiesiems, tačiau jos būtinos norint išlaikyti visuomenę.

Galima neabejoti, kad darbo perskirstymas – tai tik pradžia liberalaus požiūrio į tai, ką aš pavadinau darbo problema. Viena vertus, kyla bendruomenės paslaugų klausimas. Gali būti, kad kiekvienas, be pajamų ir realizacijos mokesčio, turės mokėti laiko mokestį, kad ir koks jis būtų. Antra vertus, „laisvo" nuo darbo laiko gausėjimas teikia naujas galimybes veiklai. Iš naujo apgalvoti išsilavinimo vietą žmonių gyvenime – tik vienas akivaizdus iššūkis šiame kontekste. Darbinio gyvenimo metu galima daug padaryti ugdant autonomiškos veiklos jausmą heteronomiško darbo sąlygomis. Tačiau viso to pamatas – darbas visiems. Pakartosiu svarbų dalyką, jog tai daroma ne tam, kad įgyvendintume fikcinę „teisę į darbą", kuri tik maskuoja drausmės troškimą. Dabar dar labiau negu Keyneso laikais visiškas užimtumas yra „trumpalaikis tikslas". Tačiau esamomis socialinėmis sąlygomis tai būtina piliečių visuomenės, kuri padeda paversti teises realybe, sąlyga.

Panašiai galima būtų kalbėti apie skurdą, o dar konkrečiau – apie trukdymą formuotis užribio klasei. Aš jau kalbėjau apie tai, kaip sunku sulaužyti deprivacijos ciklą, ypač jeigu prie skurdo ir kitų trūkumų prisideda et-

ninė ar rasinė diskriminacija. Bendrosios politikos nepakanka norint pagelbėti žmonėms išlipti iš tokios situacijos; dažnai nepakeičiama yra bendruomenės plėtros veikla ir netgi individualus patrauklumas. Tačiau reikia ir tam tikrų bendrų priemonių. Tai yra švietimo galimybės. Mano nuomone, tai turėtų būti ir minimalių pajamų visiems garantija. Tai garantija ne tokių pajamų, kurias būtų galima lyginti su normaliu darbo užmokesčiu arba kurios savaime sudarytų sąlygas santūriai ir patogiai gyventi. Tačiau tai turėtų būti teisė, nepriklausanti nuo politinės mados spaudimų. Kuo paprastesnė jos konstrukcija, tuo geriau; štai kodėl aš vis dėlto labiau vertinu negatyvią pajamų mokesčių sistemą, kuri atsikrato visų biurokratinių komplikacijų[10].

Už tokių pasiūlymų slypi gerovės valstybės, kuri, tegu ir pagrįsta bendrų pilietybės teisių visiems principu, buvo paversta socialine valstybe, samprata. Tokia, žinoma, buvo radikali Williamo Beveridge'o idėja, kai jis 1942 m. pasiūlė savo garsųjį planą. Visi piliečiai turėjo gauti „pajamas, atitinkančias pragyvenimo lygį, todėl, kad turi į jas teisę, ir netikrinant jų pajamų, kad individai galėtų jų dėka laisvai vystytis"[11]. Beveridge'as daug kalbėjo apie kitą šių pajamų pusę – draudimo metodą („pelnai mainais į indėlius, o ne laisva Valstybės pašalpa – štai ko nori Britanijos žmonės"), tačiau jis labai aiškiai matė universalumo (ir, beje, indėlių neproporcingumo pelnams) principo svarbą socialiniam sutelktumui bei solidarumui. Šiandien būtina iš naujo įtvirtinti šį principą. Pajamų tikrinimas tyliai sugrįžo, ir sąvoka „nusipelnantys skurdžiai", priešpriešinama „nenusipelnantiems", pabrėžia daugumos klasės ketinimus greičiau išmesti žmones, negu priimti į savo tarpą. Tiek kainos, tiek skonio sumetimais socialines paslaugas turi suda-

ryti bendras pagrindas visiems ir individualios pastangos pakelti šį lygį. Tačiau bendras pagrindas – tai ne tik kalbos figūra. Tai pilietybės gynimas naujo privilegijų puolimo akivaizdoje.

Trečiasis liberalų darbotvarkės klausimų rinkinys atrodo dar miglotesnis; aš jį pavadinau „institucijų klausimais". Faktiškai jis yra liberalų pažiūrų į įstatymų valdžią ir socialinę tvarką šerdis. Kelis kartus esu užsiminęs apie „skystą" liberalizmą. Šiuo žodžiu įprasta vadinti politinę nuostatą reliatyvinti principus tol, kol jie pasidaro nebeaiškūs[12]. „Skysti" liberalai yra tie, kurie visada gali paaiškinti, kodėl dalykams, nepriimtiniems iš principo, vis dėlto turėtų būti leidžiama įvykti. Iš dalies tai tiesiog mąstymo forma ar netgi kalbos maniera, kurią neretai susiformuoja žmonės, pripratę prie civilizuotų diskusijų ir nesitikintys, kad kiti pažeis nerašytą elgesio taisyklių rinkinį. „Skysti" žmonės yra mieli, „sausi" – ne. Tačiau iš dalies aš kalbu apie aiškų santykį su normomis, glaudžiai susijusiomis su „užgintomis" anomijos sritimis. Baudžiamosios teisės reforma daug padarė, kad policija, teismai ir kalėjimai taptų humaniškesni. Tačiau stengdamasi priskirti visą nuo normos nukrypstantį elgesį „visuomenei", ji kiek persistengė, kad galų gale kaltas tapo nebe nusikaltėlis, o jo auka. Kai kurios „užgintos" sritys – jaunimas ar kaltųjų išteisinimas – iš tikrųjų yra reformų, skirtų humanizuoti įstatymus, tačiau pasibaigusių institucijų išskydimu, rezultatas. Panašūs dalykai atsitiko visur, kur elgesio kodai susilpnėjo tiek, kad pasidarė nebeįmanoma priversti paklusti normoms. Kai kuriems žodis „liberalus" tapo apskritai palaido požiūrio į visas taisykles ir normas sinonimas.

Nebuvo galima padaryti didesnės klaidos laisvės vardu. Viena, palaidos institucijos neveiksmingos. Tie, kurie mano, kad mes gyvename ar netgi turėtume gyventi žavingame Rousseau Emilio pasaulyje, iš kurio žodyno „bus pašalinti netgi tokie žodžiai, kaip „paklusti" ir „liepti", o tuo labiau tie, kurie reiškia pareigą ir įsipareigojimą", greičiau atsidurs grėsmingame ir žvėriškame Hobbeso pasaulyje, kur vyksta visų karas su visais, visi žmonės išgyvena „nuolatinę baimę" ir, be abejo, „nėra visuomenės". Jeigu nesilaikome įsikibę institucijų, daugiau nelabai turime kuo remtis. Dar daugiau, institucijos – tai vienintelis įrankis gausinti gyvenimo galimybes visiems. Galima įsivaizduoti saujelę žmonių, turtėjančių – vis labiau save aprūpinančių – ikiinstituciniame pasaulyje, nors visi didieji XVII ir XVIII a. autoriai parodė, kad netgi tokios saujelės turtai negali išlikti be nuosavybės institucijos, taigi – be pilietinio valdymo. Be abejo, civilizuojanti teisės suteikimo jėga reikalauja kreipti dėmesį į normas, sankcijas bei instancijas, kurios jas įtvirtina ir palaiko.

Toks institucinis liberalizmas turi praktinių padarinių. Aš vengiau neapibrėžtų kalbų apie teisėtumo krizę šiuolaikinėse visuomenėse, nes regiu nedaug jos apraiškų, o ją skelbiantieji turi labai toli ieškoti įrodymų, kuriuos taip nepaprastai trokšta paaiškinti. (Keynesas yra pasakęs labai žavių dalykų apie „katastrofos partiją"[13].) Tačiau ir tie egzistuojantys anomijos ženklai verčia aiškiau suprasti institucijas. Tam būtina liautis veisus taisykles ir normas, tapusias visų modernių biurokratinių visuomenių požymiu. Ir abejoti, ar verta itin pabrėžti tai, ką žada tokia daugybė kandidatų į parlamentą, kurie, praėjus metams po išrinkimo, didžiuojasi įstatymų,

priimtų jiems padedant, skaičiumi, tačiau šis dalykas tebėra svarbus. Dar viena užduotis – kurti institucijas. Tai reiškia atkurti institucijas jų tikslų ir ketinimų atžvilgiu. Įstatymai be įstatymo dvasios mažai paveikia. Čia reikia to, ką įprasta vadinti „diskursu" – tai racionalūs ginčai ir pagrįsti argumentai. Visiškai gali būti, kad toks diskursas pats savaime skatins rūšiavimo procesą ir kartu didesnę koncentraciją. Visus įstatymus ir institucijas grindžia socialinio žaidimo taisyklų šerdis, kurią vadiname konstitucija.

Vieną iš naudingiausių impulsų liberaliai politinei minčiai pastaruoju metu suteikė tie, kurie nerimauja dėl „konstitucinės sutarties". Daugiausia tai politiniai ekonomistai, kurie pripažįsta, kad „institucijos tikrai svarbios" ir stengiasi „padėti individams kaip piliečiams, kurie galiausiai ir kontroliuoja savo socialinę tvarką, nuolatos ieškoti tų politinio žaidimo taisyklių, kurios geriausiai padėtų siekti jų tikslų, kad ir kokie jie būtų"[14]. Gali būti, kad tokie „konstituciniai politiniai ekonomistai", kaip Jamesas Buchananas, yra linkę priimti vieną taisyklių juodraštį, tolimą ne tik politikos, bet ir istorijos įgeidžiams. Kai ši tema buvo paliesta pirmą kartą, aš nurodžiau, jog pati visuomenės sutartis yra istorijos objektas. Jos turinys mūsų laikais nebe tas pats, koks buvo 1925 m. Keynesui ar netgi Johnui Locke'ui 1690 m., kai pasirodė jo *Esė apie pilietinę valdžią*. Nauja visuomenės sutartis įkūnija pilietines teises, lygiai kaip ir valdžios ribas, kurias numato šis statusas. Tačiau ji tebėra laisvės konstitucijos, tai yra institucijų, kurias liberalams verta aistringiausiai ginti, variantas.

Kreipimosi į jaunus žmones pastabos

Šios esė dėstymas artėja prie pabaigos, tačiau kai ko dar trūksta. Galų gale realūs žmonės realiose gyvenimo situacijose negali gyventi pagal politinę darbotvarkę – nebent jie būtų aktyvistai. Jie prašo atskleisti vertybes, kuriomis turėtų vadovautis. Laisvė pačia elementariausia prasme yra tokia vertybė. Tai paprastas troškimas nebūti aptvertam. Tie, kurie myli laisvę, nori sulaužyti bet kokį vergovės narvą – biurokratijos, nepakeliamos žmogui padėties ar koncentracijos stovyklos. Bet politika, taip pat ir liberali politika, tramdo šį paprastą troškimą. Aš ką tik tvirtinau, kad ji pripažįsta institucijas, ir raginau jas ginti. Vargu ar ši tezė galėtų sukelti jaunimo entuziazmą. Faktiškai tokį entuziazmą šiandien sukelti sunku. Kartais aš pagalvodavau, ką pasakyčiau, jeigu būčiau paprašytas kreiptis į jaunus žmones, baigiančius mokyklą ar koledžą. Šios pastabos – tai užrašai, tokio kreipimosi fragmentai, ne pats kreipimasis.

Mat, kalbant banaliai, lengvų atsakymų nėra. Penktajame dešimtmetyje atsakymas būtų buvęs akivaizdus: kovoti už laisvę, nagais ir dantimis ginti viską, kas pasiekta! Pasaulis apskritai ir individų gyvenimai buvo neatsiejamai susipynę, ir kiekvienas būtų tai supratęs. Šeštajame dešimtmetyje nebūtų buvę sunku pasakyti: sunkiai dirbk, ir tau bus atlyginta! Buvo galima rūpintis karjera, džiaugtis pirmaisiais malonumais – įsigyti šaldytuvą, automobilį, namą. Septintajame dešimtmetyje dėmesio centras pasislinko: materialinė gerovė – puiku, bet yra ir kitų dalykų, kuriais reikia rūpintis. Vietnamo karas, socialinės reformos, demokratinis dalyvavimas – visa tai buvo temos, kurias verta paminėti įkvepiančiame kreipimesi. (Prisipažįstu, kad mėgavausi sa-

vo agitacinėmis kalbomis septintajame dešimtmetyje ir nebūčiau jų labai keitęs, versdamas jas kreipimusi diplomų įteikimo proga.) Aštuntajame dešimtmetyje viskas labiau susipainiojo: užsisekite saugos diržus, ateina sūkuriai! Toks patarimas vargu ar užvaldytų koledžo absolventų vaizduotę. Iš tikrųjų aštuntasis dešimtmetis buvo laikas, kada (su pasimėgavimu) kalbėta apie niūrumą ir pasmerktumą, apie artėjančią aplinkos arba branduolinę katastrofą, apie ekonomikos augimo ribas. Tiesą sakant, tai buvo gana geri laikai kreiptis į jaunus žmones.

Bet devintasis dešimtmetis toks nėra. Žmonės persisotino pastarojo dešimtmečio niūrumu. Ne tik nebuvo išspręsta nė viena problema, bet, kaip savo nusiminimui pastebėjo kairieji politikai, ilgainiui žmonės nustojo klausytis. Išskyrus retkarčiais iškylančią dramą, kaip „Band Aid" pop koncertą, skirtą padėti badaujantiems Etiopijoje, jie nori užsiimti kitais, geresniais dalykais. Jų nelengva rasti. Amerikos prezidentas su viltimi pasakė savo auditorijai, kad jis remia socialinį judėjimą aukštyn. Keista, bet jis atrodė kaip žmogus iš šeštojo dešimtmečio, nors tikrai galvoje turėjo devintąjį dešimtmetį ir norėjo būti optimistas.

Faktiškai du iš pažiūros patrauklūs gyvenimo būdai, kurie siūlomi jauniems žmonėms devintajame dešimtmetyje, nors skirtingi visais kitais aspektais, turi vieną bendrą bruožą: abu jie skatina pripratimą. Vienas – tai pripratimas prie pinigų. Jau buvome sutikę „be perstojo rūkančius jaunuolius", sėdinčius „įstaigų dangoraižiuose, kurie kyla virš visų didžiųjų pasaulio miestų". Stebėtina, kad moteris, tapydama „kazino kapitalizmo" portretą, piešė tik vaikinus. Iš tikrųjų daug jaunų moterų taip pat susirado darbą kur nors naujoje finansinių pa-

slaugų visatoje ir dirba po dvyliką valandų per parą. Apyaušriu važiuodamos reguliariu traukiniu, jos skaito finansinius dienraščius, o prietemoje, grįždamos traukiniu namo, vežasi pilną portfelį analizių. Ir vaikinai, ir merginos tikisi pirmaisiais savo darbo po universiteto metais gauti profesoriaus atlyginimą ir padvigubinti jį per porą metų. Retkarčiais jie žaidžia, tačiau teniso ar bėgiojimo imasi taip pat stropiai kaip ir darbo. Jie tiki tuo, ką daro, ir todėl kartu su kitų pinigais investuoja savuosius. Pasitaikius geresnei progai, jie pakeičia darbdavius, lygiai kaip padeda susilieti ir atsiskirti kompanijoms, naikina senus vardus ir atranda naujus. Jų vaidmenų modeliai – istorijos apie didžiulę sėkmę, kurių herojai Trumpas, ar Hansonas, ar Goldsmithas ir daugybė smulkesnių vardų, žinomų tik nedaugeliui. Jie nori pelnyti milijonus ne tiek todėl, kad jiems jų labai reikėtų pirkti ar daryti tai, ką nori, bet todėl, kad jie siekia sėkmės, o pinigai – vienintelis jų matas. Faktiškai tai yra naujosios finansinio kapitalizmo bangos verslininkai.

Ši grupė gana gausi, nors ne visi jos nariai pelno milijoną per metus, sulaukę trisdešimt penkerių metų. Kaip ir visi į viršų vedantys keliai, šis nusėtas kritusiais šalikelėse. Gali net būti, jog beveik visi kopiantys šiuo keliu, turi būti pasirengę, kad jų sėkmę atsvers sunkus ir lėtas nuosmukis sulaukus tokio amžiaus, kokio būdami jų tėvai dar tikėjosi vieno ar dviejų lemiamų karjeros šuolių. Tikrai gali būti, kad šansai parsinešti namo laimėjimus iš kapitalizmo kazino niekada nebebus tokie geri kaip iki 1987 m. spalio mėn. Pripratusiems prie ko nors sunku susitaikyti su nuosmukiu. Gyventi jiems – tai skristi aeroplanu be stabdžių, todėl, susidūrus su pavojumi, reikia didinti greitį. Pagalvojus apie naujuosius pinigų pelnytojus, kyla netikrumo jaus-

mas, netgi nepaisant akivaizdžių dvasinių ir fizinių pripratimo sukeliamų šalutinių poveikių. Tačiau vis dėlto asmeninė rizika nesulaikys jaunuolių, kuriems šis kreipimasis gali būti skiriamas.

Kitas pripratimas yra greičiau brangus negu pelningas. Jis yra toks: užuot kilus į viršų, išeiti lauk. Šiedu dalykai tam tikru būdu susiję. Yra pasakojimas apie neįprastą sėkmę pasiekusio prekiautojo narkotikais iš didelio miesto prie Amerikos vakarų pakrantės laidotuves. Jo šermenų kortežas buvo daugiau kaip mylios ilgumo ir jį sudarė daugybė jo aukų, mylėjusių jį už nevaržomą dosnumą, kuris priversdavo juos pamiršti jo nevaržomą žiaurumą. (Motinos tikriausiai nepamiršo.) Jis nupirkdavo visus ledus iš viso miesto ledų prekiautojų ir išdalydavo juos veltui; sumokėdavo, žinoma, doleriais, kuriuos paaugliai vogdavo, kad galėtų nusipirkti antrarūšio kreko ir kitokių narkotikų. Ši narkotikų scena nušviečia ribą tarp pripratimo prie sėkmės ir pripratimo prie nesėkmės: yra tie, kurie tai parduoda ir pelno milijonus, ir yra tie, kurie tai vartoja; jiems reikia šimtų, bet jie jų neturi. Ir vieni, ir kiti netyčia laužo normas, be kurių negali gyvuoti laisva visuomenė.

Pripratinti prie išėjimo lauk nebūtinai turi narkotikai. Esu užsiminęs apie keistą užribio klasės kultūros ir vadinamosios viduriniosios klasės „kontrkultūros" suartėjimą. Abi jos – protestas prieš biurokratizuotą daugumos klasės pasaulį. Iš tikrųjų, kaip jau matėme, netgi kazino kapitalizmas yra to paties požiūrio variantas. Priešiškumas nejudriai, nuobodžiai tikrovei, jos dusinančioms vertybėms ir gyvenimo būdui – bendras kai kurių jaunimo pamėgtų pasirinkimų vardiklis. Bėda yra ta, kad alternatyvos iš esmės negatyvios. Jos beprotišką drabužių bei šukuosenų stilių derina su kurtinančio

triukšmo – sunkiojo roko ar disko muzikos mėgimu ir su ieškojimu būdų, kaip sukurti distanciją tarp savęs ir nusistovėjusio pasaulio. Tačiau nė vienas šių dalykų niekur neveda. Žinoma, niekas ir nesitiki, kad jie ves, tačiau tai yra keistas akligatvis.

Tai tinka netgi kalbant apie švelnesnes pripratimo formas, nors kai kurie joms pasidavusieji ketina rasti alternatyvius gyvenimo būdus. Kad ir kaip tai būtų paradoksalu, jaunuoliai jaučiasi pasimetę biurokratinės vergovės narve. Jie ieško saitų. Socialiniai devintojo dešimtmečio judėjimai dažnai siekdavo dviejų artimų tikslų – tiesioginio, tai yra neleisti platinti raketas arba reikalauti lygių teisių moterims, ir netiesioginio, tai yra sukurti naują solidarumo klimatą. Net Vokietijos žalieji daugeliui narių buvo tiek pat šeima, kiek ir partija su visais kivirčais ir panašiais dalykais. Patiri šiltą jausmą sėdėdamas per naktį su dešimtimis kitų prie Amerikos oro bazės ir kalbėdamas apie gyvenimą ir mirtį, apie žavų, meilės kupiną gyvenimą bei siaubingą mirtį nuo branduolinių apdegimų ir vėžio.

Mano kreipimasis į jaunus žmones aiškiai nejuda į priekį. Kam vaizduoti, kad juokiesi iš tų, kurie stengiasi daryti ką nors kita? Kas yra tokio patrauklaus buhalterio gyvenime: jis susituokia, gauna paaukštinimą, išsiskiria, gauna paaukštinimą, rūpinasi savo vaikais, gauna paaukštinimą, vėl susituokia ir anksti išeina į pensiją, nes jo kompaniją nusiperka dvidešimt aštuonerių metų vunderkindas ir ją reikia racionaliai pertvarkyti norint paversti sėkmingu pelno centru didesnėje korporacijoje? Galime įsivaizduoti, kad vargšas žmogelis ima gerti (kadangi nedrįsta daryti ką blogesnio) ir šitaip menkai teskatina savo vaikus sekti jo pėdomis.

Visa esmė yra surasti gyvenimo būdą, kuris neapsiribotų nei biurokratija, nei pripratimu. Ne, esmė yra ne „surasti", bet sukurti jį. Jauni žmonės privalo daryti tai, kas turi prasmę. Prasmė turi du aspektus. Tai, ką žmonės daro, privalo būti džiugu ir svarbu.

„Džiaugsmas" – tai, trumpai sakant, asmeninis išgyvenimas. Tą patį galima pasakyti daugybe skambesnių žodžių. Kai kas kalba apie savirealizaciją ir panašius dalykus. Aš manau, kad visai pakanka, jeigu žmogus patenkintas tuo, ką daro, ir retkarčiais vis tuo pasidžiaugia. Idealiu atveju tai žmogaus darbas, tai yra veikla, užpildanti normalias dienas. Nėra abejonių, kad finansiniai vikruoliai džiaugiasi tuo, ką daro. Sėkmė yra džiugi. Tačiau sėkmę galima matuoti įvairiais būdais. Saikingas pinigų kiekis gali ne tik praversti, bet ir sudaro daugelio sėkmės istorijų dalį. Malonu susipažinti su įdomiais žmonėmis. Pats darbo procesas gali teikti pasitenkinimą. Jausmas, kad kažką nuveikei, kartu yra ir sėkmės jausmas. Gerai padarytas darbas – tai dalykas, kurį vertina beveik kiekvienas.

Čia aš stengiuosi pabrėžti, kad džiaugsmas yra svarbesnis negu karjera. Be abejo, šie du dalykai gali būti susiję; kai kas džiaugiasi nauja žvaigžde savo antpečiuose. Tačiau kažkas negera atsitiko gyvenimo kaip karjeros vaizdiniui. Jis prasideda motinos pasididžiavimu pirmaisiais talento ženklais; kitas žingsnis – gerai mokytis mokykloje, netgi labai gerai, kad galėtum patekti į gerą koledžą ar universitetą. Ten vėlgi svarbu gerai atitikti egzaminų standartus, jeigu tai pavyksta, laukia darbas turinčioje gerą reputaciją organizacijoje, kurioje galima nuolat kilti aukštyn... Matome, kad daugeliui tokie dalykai prarado patrauklumą. Nejučiomis iš mokymosi atimama didelė dalis džiaugsmo – juk čia turėtų

rūpėti įgūdžiai, žinios, kūrybiškumas, laisvas mąstymas, o ne karjera. Žiūrint bendriau, žmonės priverčiami žiovauti, dar nepradėję gyventi. (Be to, jie paversti senesniais, negu turi būti, kad galėtų ką nors daryti.) Mano prašymas būtų toks: pasirūpinti trupučiu mėgavimosi kiek ankstėliau.

Šis prašymas skirtas ne tik turtuolių vaikams. Tikriausiai aš patariu tai daugumos klasės vaikams, nors ir užribio klasės vaikams negana vien tik darbo, į kurį jie patys nežiūri rimtai. Tai prašymas išsiveržti iš tramdomųjų „karjeros mąstymo" marškinių ir laikytis kitų sėkmės standartų. Viena vertus, yra džiaugsmas, bet kita vertus – tai, ką darai, turi būti svarbu. Džiaugsmas – asmeninis mėgavimosi pojūtis, tačiau tai, kas yra svarbu, sprendžia ir kiti. Čia tavo darbas susiejamas su kitų vertybėmis. Čia apibrėžiama, kas reikšminga, o kas ne. Čia pripratimas atskiriamas nuo veiklos.

Dar kartą pasakysiu, kad neketinu kalbėti perdėtai pakiliai. Svarbūs gali būti įvairūs dalykai: gražiai pasiūtas drabužis, kuris patinka kitiems, gerai suplanuota kelionė pagyvenusiems žmonėms, kurie nori pamatyti pasaulio, o turi nelabai daug pinigų, filmas apie sunkią afganų pabėgėlių padėtį Pakistane. Filmas turi du specifinius aspektus. Vienas yra meninės išraiškos forma. Jai gali prireikti ypatingų, gana retų įgūdžių, tačiau man teko girdėti, kaip jauni žmonės vartoja žodį „kūrybiškas", kalbėdami apie daugybę dalykų, kurie įkandami kiekvienam. Pagaminti ką nors naujo – nebūtinai unikalaus ar originalaus, tačiau padaryti savo rankomis ar protu – daugeliui yra to, kas svarbu, dalelė.

Antrasis filmo aspektas toks: jis yra apie pabėgėlius. Aš nenoriu šauktis pasaulio geradarių, tačiau daugelis svarbių dalykų, šiaip ar taip, susiję su teisingumu, ar

greičiau su pasaulio neteisybių gydymu. Vieni norės kovoti su jomis, kurti organizacijas, dalyvauti demonstracijose, rašyti ir pardavinėti brošiūras – visa tai puiku. Kiti norės jas kaip nors naikinti, geriau uždegs garsiąją žvakelę, negu keiks tamsą, ir reikės uždegti daugybę žvakelių, kas visi galėtų matyti. Darbas, kuris tiesiogiai ar netiesiogiai gerina kitų žmonių gyvenimą – ar tai būtų darbas, ar savanoriška veikla, laisvalaikio užsiėmimas, bet kas – yra itin svarbus.

Jis turi ir prasmę. Šiais laikais su prasme daromos didelės apgavystės. Gudrūs „prasmės verslininkai" pasipelnė iš žmonių troškimo atrasti saitus padrikame pasaulyje. Jie įkūrė bažnyčios tipo organizacijas, už nemažą mokestį apvalančias, daugiausia per televiziją, žmonių sąžinę. Kaip gabūs pardavėjai, jie verčia žmones jaustis esant dėkingus, kad gali mokėti pinigus už tai, ko nežinia ar nori. „Šventumo sugrįžimas" kartu yra ir nepaprastai, tiesiog beviltiškai rimtas dalykas, ir pagunda greitai sutvarkyti padėtį, kuri negali būti veiksminga. Ne visada lengva pasakyti, kaip šioje srityje atskirti tikrus dalykus nuo akių dūmimo. Netgi institucijų, turinčių ilgą istoriją, patina nėra garantija prieš apgaulę. Aš manau, kad svarbu būti skeptiškam, bet negalima neleisti skepticizmui virsti cinizmu. Mes nežinome atsakymų į daugybę klausimų; nė vienas žmogus jų nežino. Todėl greičiausiai esama atsakymų, kurie pranoksta mūsų kasdienius potyrius. Galbūt vieni gali daugiau pasakyti apie tai negu kiti. Tačiau nėra neklystančių žmonių. Todėl nė vienas žmogus negali iki galo pretenduoti į mūsų gyvenimą.

Viena iš priemonių atsispirti netikro šventumo pagundai – tai daryti ką nors. Manau, tai apibendrina devintojo ir dešimtojo dešimtmečių patarimus: dėl Dievo

meilės, darykite ką nors! Darykite ką nors, kas turi prasmę, nes tai smagu jums ir reikšminga kitiems. Šiame netobulame pasaulyje yra daugybė darbo.

Suteikdami savo gyvenimui prasmę, žmonės atskleidžia, kad tam reikia rėmo. Kreipimasis į jaunus žmones neturi būti politinis, tačiau daromos politinės prielaidos. Negalima daryti to, kas džiugu ir svarbu, jeigu įstrigome deprivacijos rate arba gyvename aplinkoje, kurioje koks nors asmuo arba jėga pasisavino galią manipuliuoti žmonėmis. Netgi pasirinkimai, šiandien atsiveriantys jauniems žmonėms, suponuoja laisvas visuomenes. Galbūt jiems labiau rūpi, ką pasirinkti, ir nėra reikalo kaltinti jų už jų preferencijas. Aš niekur neįrodinėjau, kad politinis dalyvavimas pats savaime yra vertybė ar netgi pareiga, susijusi su pilietybe. Politikos vaizdinys, tapęs šios esė pagrindu, gana smulkiai paaiškintas su Maxo Weberio pagalba – tai ne aktyvistų ir nuolatinių politinių ginčų visuomenė, bet budrūs piliečiai, pasirengę ginti laisvės institucijas ir jautriai reaguojantys į jų principų pažeidimus. Tuo pačiu metu kažkas turi būti suinteresuotas šių institucijų saugojimu, plėtojimu ir darbu jose. Jeigu daugiau žmonių būtų suinteresuoti, tai duotų tik naudą. Mat laisvės politika niekada nėra prabanga.

Pasaulinė pilietinė visuomenė

Iš visų dalykų, kuriuos reikia padaryti, sunkiausi, atkakliausi ir svarbiausi susiję su Trečiuoju pasauliu. Vidiniuose Amerikos miestuose ir galbūt Britanijoje atsirandanti užribio klasė – menka ir izoliuota problema, palyginti su skurdu ir neteisybe viso pasaulio mastu. Vis

dėlto šios dvi problemos turi bendrų bruožų. Taip pat ir pasaulio mastu vienų augimas paliko kitus užnugaryje, nors proporcijos liūdnai apsivertė. OECD visuomenėse dauguma verčiasi palyginti gerai, tik mažuma išmesta anapus, tačiau pats OECD pasaulis sudaro tik žmonijos mažumą. Didžioji dauguma visų žmonių kenčia skurdą ir deprivaciją. Kitas panašumas – tai ribota makropolitikos sėkmė. Lygiai kaip sostinėse kuriama ekonominė ir socialinė politika nepaliečia užribio klasės, taip ir didingi tarptautinių institucijų planai nedaro ilgalaikės įtakos Afrikoje, Azijoje ir Lotynų Amerikoje. Tai nereiškia paviršutiniškais apibendrinimais menkinti tokios politikos ir tokių organizacijų reikšmę. Aišku, kad jos būtinos ir turi paveiksle išlikti. Tačiau paveikslo spalvos, taigi ir visas jo poveikis, kuriamos kitaip. Jas sukuria daug tūkstančių individų, kurie ką nors daro tose vietose, kur gyvena. Dauguma šių individų kilę iš šalių, kurios dabar išgyvena dažnai skausmingus pokyčius. Kai kurie gimę besivystančiose šalyse. Jų darbas itin vertingas; galbūt įprastine prasme nėra „džiugu" gabenti vandenį į pabėgėlių stovyklą Kambodžos pasienyje ar permontuoti generatorius bado nusiaubtuose Sudano rajonuose, tačiau tai neabejojamai svarbu.

Paprastas žmoniškumas gali būti pakankama priežastis daryti tokius dalykus, tačiau jie turi platesnę reikšmę. Keletą kartų esu aiškinęs, kad pilietines visuomenes išlaikyti įmanoma tik suvokiant jas kaip laiptelius į pasaulinę pilietinę visuomenę. Tai Kanto argumentas. Kai kuriuose atsitiktiniuose straipsniuose didysis filosofas samprotavo ne taip griežtai kaip *Kritikose*, nors ne mažiau įtikinamai. Man ypač patinka vienas straipsnis, pirmą kartą pasirodęs 1784 m. ir išverstas kaip *Visuotinės istorijos su kosmopolitiniais ketinimais idėja*[15]. Vienas

šiame straipsnyje išdėstytas kritinis argumentas panaudotas ankstesniame skyriuje konfliktui paaiškinti. Ketvirtajame pasiūlyme (viso jų yra devyni) Kantas sako, kad „priemonė, kurią Gamta naudoja skatindama visų žmonių sugebėjimus vystytis, yra jų antagonizmas visuomenėje, kol jis galiausiai tampa teisėtos tvarkos tarp žmonių priežastimi". Tada jis pateikia žmogaus „nevisuomeniško visuomeniškumo" sampratą; jis tampa akstinu palikti Arkadiją ir didesnę vertę suteikti žmogaus gyvenimui negu ten ganomų avių. „Tad turime padėkoti Gamtai už nesuderinamumą, už beširdišką konkurencijos tuštybę, už nepasotinamą troškimą turėti ir valdyti". Konfliktas – tai pažangos civilizacijos ir galų gale pasaulinės pilietinės visuomenės link šaltinis.

Kanto dėstymas tiesmukas ir įtikinamas (nors Karlas Popperis, šiaip priklausantis kantiškajai tradicijai, pritartų gal ne visoms jo grandims). Turint galvoje laisvą žmonių valią, negalima sakyti, kad jie siekia aiškaus bendro tikslo; tikrovėje matome prieštaravimus, netgi chaosą. Vis dėlto šiame chaose gali būti slapta „intencija", užuomina į tai, kokia viso to baigtis. Taigi pažiūrėkime, ar galime ją surasti. Yra lemta visiškai išsivystyti visiems prigimtiniams kūrinių sugebėjimams. Vyro (ir moters: Kantui pasisekė, jis galėjo vartoti vokiškąjį *Mench* – žmogus) skiriamasis prigimtinis sugebėjimas yra protas, tačiau jis visiškai išsivysto tik rūšyje, o ne kuriame nors viename individe. Be to, toks vystymasis – tai vyrų ir moterų darbas visuomenėje. (Tai sukuria pažangos paradoksą: kaip galime pateisinti, „kad ankstesnės kartos, atrodo, atliko savo daug darbo reikalingas užduotis tik vėlesnių kartų labui?") Vystymosi metodas yra konfliktas, „antagonizmas" (kaip jau matėme); tai

lemia penktąjį Kanto pasiūlymą: „Didžiausia žmonių rūšiai kylanti problema, kurios sprendimo ieškoti Gamta verčia žmogų, yra pasiekti visuotinę pilietinę visuomenę, kuri įgyvendina teisę tarp žmonių". Žmonių nevisuomeniškumas stumia istoriją priekin, tačiau jam kartu reikia konstitucinių varžtų, visuomenės sutarties. Tai bus paskutinis žmonių pasiektas tikslas, jeigu jis kada nors bus visiškai įgyvendintas. Kelias į jį yra skausmingas: Jis eina per revoliucijas visuomenių viduje ir per karus, vykstančius tarp jų. Bet galų gale viena pasaulio valdžia tokia pat būtina kaip centrinė valdžia konkrečiose visuomenėse, nes karas ir netgi nuolatinis pasirengimas karui „stabdo visišką žmogaus prigimties išsivystymą". Taigi prisiminę pradines prielaidas, turime traktuoti istoriją kaip slapto Gamtos plano „sukurti tobulą tiek vidinių, tiek išorinių politinių santykių sąrangą kaip vienintelę situaciją, kurioje gali visiškai išsivystyti žmonijos sugebėjimai", įgyvendinimą.

Kantas visų pirma yra savikritiškas. Jis svarsto (paskutiniame, devintajame, pasiūlyme), ar nėra iki absurdo keista suvokti istoriją atsižvelgiant į numanomus racionalius tikslus, ir priduria, kad nė viena iš jo idėjų nepagreitins istorijos tėkmės ir nepavers nebūtina sąmoningos veiklos. (Filosofija jam visada siejosi su tuo, kaip galėtume mąstyti apie daiktus, turėdami galvoje tai, kad iš tikrųjų nežinome, kokie jie yra.) Vis dėlto sunku po dviejų šimtmečių užsikrėsti jo apsišvietusiu optimizmu. Viskas gali susiklostyti visai kitaip, žmonija dar gali susinaikinti ar bent jau toliau vystytis „lėčiau". Tačiau tai nepanaikina moralinio aspekto. Tam, kad išplėstume savo gyvenimo galimybes, mums reikia laisvės konstitucijos. Mums reikia pilietinių visuomenių kla-

sikine šio žodžio prasme. Pilietines visuomenes verta ginti; pagaliau juk pilietybė pirmą kartą pasirodė scenoje kaip vertybė, už kurią jaunieji atėniečiai atidavė gyvybes. Tačiau kol ją reikia ginti ginklavimusi ir karu, jos plėtra bus sulėtinta ir netobula. Sulėtinta ir netobula ji bus tol, kol pilietybė – tik saujelės privilegija, o didžioji žmonijos dalis kovoja, kad išliktų. Sunku paneigti moralinį pasaulinės pilietinės visuomenės aspektą.

Kaip galima buvo tikėtis, praktiniai tokios pozicijos padariniai problemiškesni. Tam tikros tvarkos moralinį aspektą lengva paversti nepateisinamu imperializmu. Periklis buvo visiškai teisus, kai gyrė Atėnų atvirumą ir nereikalavo, kad Sparta pasikeistų, išskyrus, žinoma, tai, kad ji susilaikytų nuo puolimų. Tai tikrai tiesiogiai svarbus dalykas. Tolesnis žingsnis į Pasaulinę Pilietinę Visuomenę – visų vyrų ir moterų visuotinių teisių pripažinimas sukuriant tarptautinės teisės organą. Egzistuojančios užuomazgos apgailėtinai ribotos ir silpnos. Dažniausiai tai pseudoteisiniai, panašiai kaip įstatymai skambantys tekstai, su kuriais nesusijusios jokios sankcijos. Sukurtos netgi teismus primenančios instancijos, kurių nuosprendžių niekada neverčiama vykdyti. Galbūt tai kelias pirmyn, turime išbandyti visus ką nors žadančius kelius. Regioninės priemonės, tokios kaip Europos Bendrija, paženge žingsnį ar du toliau, bent jau dėl sutarčių, kuriomis jos remiasi. Kad ir kaip galų gale atrodytų pasaulinė pilietinė visuomenė, ji bus ta, kuri, kaip pasakė Kantas, „įgyvendina teisę tarp žmonių".Laisvė, paklūstanti teisei, prasideda pripažinus visuotines žmogaus teises. Kovoti už tokį pripažinimą – dar viena užduotis, kuri yra svarbi.

Apie strateginius pokyčius

Kyla pagunda užbaigti knygą pakiliu tonu, tačiau aš (beveik) atsispirsiu šiai pagundai. Tolimus tikslus lengva išreikšti žodžiais; klausimas, kaip juos pasiekti. Iš dalies tai pirmųjų žingsnių klausimas. Keletas jų buvo probėgšmais paminėti kaip iliustracijos šiame ir ankstesniuose skyriuose. Tačiau metodo ir būdo klausimas kur kas esmingesnis. Tai požiūrio ir to, ką kai kas vadins „dispozicija", klausimas. Kaip turėtume spręsti problemas, jeigu norime praktiškai įgyvendinti šioje esė pateiktą analizės kryptį?

Asmenys, apsigyvenę mano vadinamajame panteone, turi nemaža bendro. Visi jie pratę mąstyti ir gali tikėtis, kad juos laikysime proto žmonėmis. Paprastai jų patyrimas praktinės politikos srityje būdavo trumpas, dažniausiai trukdavęs ne ilgiau kaip metus. Wilhelmas von Humboldtas kaip ministras prisimenamas už tai, ko jis nepadarė turėdamas ministro postą – pavyzdžiui, Berlyno universiteto įkūrimas, o Alexis de Tocqueville'is kaip užsienio reikalų ministras vargu ar iš viso prisimenamas. Maxas Weberis tebuvo tik kandidatas į Weimaro nacionalinę asamblėją. Dabar nedaug kas prisimena vienerius metus, Williamo Beveridge'o praleistus būvant parlamento nariu nuo Berwick-on-Tweedo, arba Raymondo Arono misiją André Malraux kabinete. Josephas Schumpeteris kelis mėnesius buvo finansų ministras Austrijos vyriausybėje, neatitinkančioje jo pažiūrų. Antra vertus, Maynardas Keynesas išliko, kaip sako Schumpeteris, „kurčias užburto politinių pareigų rato kerams"[16]. Tai nesutrukdė baronui Keynesui iš Tiltono kalbėti aukštutiniuose Britanijos parlamento rūmuose ir, žinoma, nepakeitė jo savivokos – kaip iš prigimties ly-

gaus pasaulio vadovams, į kurį jie gali kreiptis pagalbos, ištikus krizei.

Tai tik formalioji istorijos pusė: stengiamasi daryti įtaką esantiems valdžioje dirbant greta jų arba kreipiantis į juos spaudoje. Svarbiausias dalykas – tai patarimų turinys ar bent jau kokybė. Tais atvejais, kuriuos turiu galvoje, patarimai buvo tuo pačiu metu ir radikalūs, ir konservatyvūs. Kalbant dar tiksliau, konkretus radikalus patarimas būdavo duodamas atsižvelgiant į bendrą konservatyvią sistemą. Tie vyrai nesirengė keisti sistemų, bet jie (bent jau kai kurie iš jų) jas pakeitė. Tebesitęsia ginčai, ar Keynesas savo *Bendrosios Teorijos* (*General Theory*) argumentais išgelbėjo kapitalizmą ar jį sužlugdė, ar galbūt išgelbėjo sužlugdydamas. Šis ginčas kiek metafizinis. Pagaliau, kas gi tas kapitalizmas? Tačiau jis žadina jausmą, kad reikia institucijų pokyčių, o tai būdinga retam moderniojo pasaulio autoriui ar veikėjui.

Atrodo, šis jausmas kone prievarta nustumia žmones prie ribos tarp ekonomikos ir politikos. Pastaruoju metu atgaivinus politinę ekonomiją ir, apskritai, visą XVIII a., ši riba gerokai atgijo. Nedaugelis rašytojų gali taip gerai pavedžioti po jos šalikeles kaip Albertas Hirschmanas. Jo „išėjimo" ir „balso" skirtis nurodo du žmogaus elgesio būdus, kurie paverčia realiomis ir valdomomis tokias abstrakčias sąvokas kaip „rinkos nesėkmė" ar „vyriausybės nesėkmė". Kada nesiseka, žmonės dažnai turi du pasirinkimus: jie gali išeiti arba skųstis. Pirmasis būdas, išėjimas, yra tipiškas ekonominis pasirinkimas, antrasis, balsas – politinis. Tačiau patys įdomiausi elgesio būdai siejasi su „šių dviejų jėgų susijungimu", jų „nepagaunamu optimaliu mišiniu"[17]. Hirschmanas, kaip ir kiti strateginių pokyčių šalininkai, bjaurisi manichėjais, ar tai būtų išėjimo šalininkai – tečerininkai, ar žalieji –

balso aktyvistai. Jis maldauja „suprasto sudėtingumo", ir tai yra variantas konservatizmo, kuris pripažįsta, kad, kiek žinome, teturime vieną gyvenimą, todėl geriau susitaikykime su jo varžtais ir darykime, ką reikia[18].

Hirschmano vartojami žodžiai yra iškalbingi ir galbūt kiek netinkami. Jis pats rašo apie „vargšelį" (universiteto prezidentą), kuris pažymėjo, kad ši knyga parašyta „iš apačios". Taip ir yra. Politika Hirschmanui – tai „balsas", tai yra protestas, o ne „veiksmas" ar „pokytis". Bent jau atrodo, kad pasaulį jis mato jo aukų – skurdžių ir prispaustųjų – akimis. Keynesui jie rūpėjo ne mažiau, bet jo išeities taškas buvo visiškai kitoks. Jis visada ieškojo veikimo „iš viršaus" svertų. Susidūrus su didele problema, instinktas jam pakuždėdavo ieškoti jų tame kampelyje, kuriame susidurdavo aprūpinimas ir teisės. Jo laikais tai reiškė pirmą kartą atkreipti politikų dėmesį į aprūpinimo klausimą. Robertas Skidelsky primena mums, kad tokie buvo ilgalaikiai Keyneso bestselerio *Taikos ekonominiai padariniai* (*The Economic Consequences of the Peace*) padariniai. „Tai buvo ekonomikos sukilimas prieš politiką." Taip pasakyti ne visai teisinga. Čia svarbus ne mūšis, bet susijungimas. Skidelsky tai parodo toliau kalbėdamas apie „naują ekonomistų-politikų veislę" trečiajame dešimtmetyje: jie „kalbėjo apie aukso standartą ir prekybos balansą taip pat laisvai, kaip ikikariniai politikai kalbėjo apie dviejų valdžių standartą ir valdžios balansą". „Idėja, kad sukurti perteklių – pagrindinė valdančiųjų užduotis, gimė 1919 m., nors pilnametybę ji pasiekė tik po Antrojo pasaulinio karo."[19]

Ekonominiuose padariniuose pabrėžiama, kad paprastų, kone mechaniškų reparacijų primetimas Vokietijai sužlugdys ekonomiką, kurią turėtų apmokestinti. Tai buvo įžanga į pagrindinį Keyneso teiginį, išdėstytą dešim-

čia metų vėliau pasirodžiusiame veikale *Bendroji teorija*. Šis teiginys yra toks: be efektyvios paklausos negali būti visiško užimtumo ir efektyvaus ekonominių išteklių naudojimo. Tačiau efektyvi paklausa nėra automatiška; jai gali prireikti vyriausybės veiksmų, tarp jų ir perskirstymo. Savo knygos „Baigiamosiose pastabose" Keynesas vartojo griežtus žodžius: „ekonominės visuomenės, kurioje mes gyvename, išsiskiriančios ydos – tai jos nesugebėjimas garantuoti visiško užimtumo ir prievartinis, šališkas turto bei pajamų paskirstymas"[20]. Dar svarbiau tai, kad jis siūlė stiprius vaistus. Savo esė jis pasiūlė pakeisti teisių suteikimo struktūras, kad padidėtų aprūpinimas. Kertinė Keyneso politinių receptų sąvoka – tai „efektyvi paklausa". Nepakanka pasikliauti tik pasiūla ir rinkos veikimu; būtina panaudoti socialinius ir politinius pokyčius ekonomikos augimui skatinti, kad žmonės galėtų reikalauti daugiau.

Aš nesakau, kad šis vaistas pritaikomas šiandien. Kitu metu gal būtina skatinti augimą, kad teisės įgytų turinį. Paties Keyneso pasisakymams šiuo klausimu būdinga didi dviprasmybė – galbūt tai lemia jo pripažįstamas „išėjimo" ir „balso" derinys. Tai verčia mus svarstyti, ar šiandien jis būtų paklausos kūrėjų, ar pasiūlos šalininkas. Asmeniškai aš labai laukiu Skidelsky'o meistriškai parašytos Keyneso biografijos antrojo tomo, norėdamas daugiau sužinoti apie šią dviprasmybę. Tačiau tema aiški. Ji vėl pasirodo vėlesniuose Keyneso raštuose, kaip antai 1940 m. straipsniuose „Kaip sumokėti už karą" („How to Pay for the War"); čia jis išplėtoja planą, „kuriam prireikia visuotinio pasiaukojimo laikotarpio – ne kaip preteksto atidėti trokštamas reformas, bet kaip galimybės judėti toliau negu iki šiol, mažinant nelygybę"[21]. Keynesas ir vėl verčia apskritimus kvadratais: už karą

būtina sumokėti, bet negalima pakenkti vartojimui ir būtina įgyvendinti teisingumą. Kvadratais paversti apskritimai niekada nėra tikrai veiksmingi. Pažvelgę į faktus, suprasime, kad Hirschmanas buvo teisus, kalbėdamas apie „nesuvokiamą optimalų mišinį". Tačiau jeigu liberalui gali būti leista padaryti vieną utopinį nusižengimą, tai jau tikrai ne šį – nustoti bandžius tuo pačiu veiksmu skatinti ir teisių plėtimą, ir aprūpinimo augimą.

Šioje knygoje paminėti keli galimų reformų, skirtų tokiam tikslui pasiekti, pavyzdžiai; galima nesunkiai pridėti dar. Šiame etape jie tėra iliustracijos. Pagrindinis klausimas skurdžiose pasaulio valstybėse – kaip suderinti ekonomikos plėtrą ir pilietybę. Kartais šis tikslas pasiekiamas organizuojant kooperacines įmones. Panašų poveikį gali turėti ne taip seniai atrasti įvairūs privatizavimo variantai ir smulkaus verslo skatinimas. Aišku, kad šiam kontekstui priklauso visas OECD pasaulio politikos krypčių spektras – nuo pelnų pasidalijimo iki bendrų ekonominių sprendimų. Gali būti netgi daugiau strateginių grandžių tarp pilietinių teisių ir aprūpinimo pasiūlos. Viena iš jų galėtų būti garantuotos minimalios pajamos visiems, galėtų būti bendrų bendruomenės tarnybų „laiko mokestis". Šiaip ar taip, bendruomenės plėtros schemos – vidiniuose miestuose ir visur kitur – dažnai pataiko į žmonių teisių ir jų ekonominių poreikių sankirtą. Be to, galbūt jau atėjo laikas pasirodyti naujam Keynesui ekonominės politikos teorijoje, nors, žinoma, jo nesugebės „sukurti" jokia mokslo politika, kad ir kokia subtili bei gerai finansuojama.

Taigi strateginis pokytis – tai veiksmas, kurio imasi asmenys, pagal savo postą turintys tai daryti; jis skirtas žmonių gyvenimo galimybėms praktiškai pagausinti. Jam skiriamas visas arsenalas kritiškų komentarų,

kuriuos pateikia Karlas Popperis apie „utopinę inžineriją" bei visi mėginimai „permodeliuoti visą „visuomenę" pagal aiškų planą ar juodraštį"[22]. Tuo pačiu tai daugiau negu Popperio „dalinė socialinė inžinerija". Netgi atsiribojant nuo nevykusių žodžių – atrodo, jie suponuoja grynai techninį politinį sprendimų pobūdį, – dalinė inžinerija primena greičiau reaktyvų negu konstruktyvų požiūrį į veiksmo bei pokyčių lėtumą, kuris daugeliui nepriimtinas. Tikriausiai neatsitiktinai šį terminą visų pirma vartojo didieji pragmatikai, labiau rūpinęsi metodu negu tikslu. Popperis būtų teisus, teigdamas, kad tai reiškia jo pažiūrų nesupratimą. Jis ne tik kalba apie „uždavinį reformuoti visuomenę", bet ir apie galimybę, „kad dalinių reformų sekas galėtų įkvėpti viena bendra tendencija". Aš turiu pagrindo tikėti, kad pasaulis pripažintų strateginio pokyčio sampratą. Tačiau ji skiriasi nuo sąvokų, išplėtotų *Istoricizmo skurde*. Ji apima krypties pojūtį ir „atsargumą bei pasirengimą neišvengiamoms staigmenoms". Be to, krypties pojūtis yra daugiau negu formalus, o įgyvendinimo metodai – daugiau negu techniniai.

Pagrindinė šios esė tema buvo pokyčio kryptis. Būna laikai, kada strateginiai pokyčiai verčia labiau pabrėžti aprūpinimą, o kitu metu jie skatina plėsti teises. Liberalų labiausiai trokštami pokyčiai taikosi į du dalykus. Lūžio taškai laisvės politikoje yra tie, kai daugiau žmonių yra įtraukiama ir tuo pačiu metu pasiūloma daugiau galimybių. Tai niekada neįvyksta savaime. Tam reikia gerai suvokti nepriimtiną nelygybę netgi tada, kai mokesčiai sumažinami, o verslas skatinamas; tačiau taip pat reikia nepamiršti poreikio laikyti atvertas galimybes ir jas suteikti jų neturėjusiems, kai naikinamos privilegijos. Martinezo paradoksas yra iššūkis, o ne lemtis, ir

didžiaisiais moderniosios istorijos momentais jį pavykdavo išspręsti.

Revoliucijos – melancholiški istorijos momentai. Ekstravagantiški jų pažadai labai daug kainuoja ir negali būti ištesėti. Tačiau kartu jos yra paskutinė žmonių vilčių atrama. Net konservatoriai ieško įkvėpimo revoliucijose, kai tos išnyksta iš betarpiškos atminties. Koks įkvėpimas gali vadovauti strateginiam pokyčiui? Daugelis autorių, rašiusių socialiniais klausimais, pasidavė pagundai samprotauti apie geistiną tikslą. Modelis tebėra Immanuelio Kanto rimta vizija ir ironiškas jos pateikimas. Maxas Weberis visada buvo labai niūrus. Raymondas Aronas retai leisdavo sau samprotauti, nors vieną kartą „Šimtmečio viltyse ir baimėse" („Hopes and Fears of the Century") jis prasitarė, kad „amžinosioms teisingos tvarkos problemoms spręsti" veiksmas tinka geriau už svajones. Politiniai ekonomistai kartais vadovaujasi vizija, kuri paverčia juos netinkamus darbui. Nei Marxo „komunistinei visuomenei", nei Millio „sustingusiai valstybei" nereikalingi patarėjai ekonomistai. Keynesas laikėsi panašaus požiūrio. Svarstydamas „mūsų anūkų" galimybes, jis drąsiai pasakė, „kad žmonija sprendžia savo ekonominę problemą" ir ilgainiui pajėgs atsigręžti į geresnius dalykus. „Tačiau atsargiai! Laikas tam dar neatėjo."[23]

Tokios mintys gerokai įtikinamos. Aprūpinimas be teisių siūlo labai netobulas gyvenimo galimybes, o gyvenimo galimybėms priklauso dar ir toks sunkiau apibrėžiamas elementas kaip saitai. Tačiau vis tiek tai yra galimybės, o mūsų gyvenimas priklauso nuo to, kaip jas panaudojame. Gyvenime svarbu veikla ir prasmė; pilietybė ir tautų gerovė yra tik jų sąlyga. Juk galų gale modernios pilietinės visuomenės nėra tokia jau bloga vieta, jeigu tik neprarandame įkarščio jas tobulinti.

NUORODOS

Pratarmė

1. Ieškant žodžių „modernus" ir „modernybė" šaknų, man ypač naudingas buvo Hanso Roberto Jausso straipsnis: „Literarische Tradition und gegenwärtiges Bewusstsein der Modernität" rinkinyje *Literaturgeschichte als Provokation* (Suhrkamp: Frankfurt, 1970). Jürgenas Habermasas knygoje *Der philosophische Diskurs der Moderne* (Suhrkamp: Frankfurt, 1985) taip pat nurodo šį straipsnį. Jeano Baechlerio ir Walterio Bühlio straipsniai *European Journal of Sociology* (vol.IX, no.2, 1968), skirti „modernybės sąvokai", duoda daug informacijos tiek apie šią, tiek ir apie kapitalizmo sąvoką. Apskritai šia tema, o ypač apie „ginčą tarp praeities ir modernybės" žr.: Robert K. Merton: *On the Shoulders of Giants* (antras leidimas, Harcourt Brace: New York, 1985). Diskusija apie Hakevillą yra p. 47-49.

2. Deja, knygos, kuri nurodoma kai kuriose šios pastraipos pastabose, nėra anglų kalba; tai Peter Koslowski, Robert Spaemann ir Reinhard Loew (red.). *Moderne oder Postmoderne?* (Acta Humaniora VCH: Weinheim, 1986). Šioje knygoje yra netgi skyrelis, pavadintas „Po postmodernizmo".

3. Nuo to laiko aš, tiesą sakant, išleidau aštuonias, daugiausia nedideles, knygas. Kad nevarginčiau skaitytojo, cituodamas pats save ir remdamasis iš dalies neprieinamais šaltiniais, norėčiau trumpai paaiškinti, kas sieja anas knygas ir

šią. *Naują pasaulio tvarką?* (*A New World Order?* – University of Ghana Press: Accra, 1979) – tai paskaitų ciklas. Šiame paskaitų cikle, ypač keliose 6 skyriaus pradžios pastabose, ryškėja tas požiūris į tarptautinius santykius, kuris būdingas šitai knygai. *Gyvenimo šansai* (*Life Chances.* – Weidenfeld and Nicolson: London, 1981) – straipsnių rinkinys. Šioje knygoje „gyvenimo šansų" sąvoka yra patikslinta ir, tikiuosi, patobulinta (žr. p. 13 ir toliau). Rinkinyje yra esė apie socialinės demokratijos atsisakymą. *Apie Britaniją* (*On Britain.* – BBC Publications: London, 1982) – nerūpestinga knyga, bet čia aš išplėtojau kai kurias pastabas apie skirtumus tarp šalių (žr. p. 64 ir toliau). *Krizės galimybės* (*Die Chancen der Krise.* – DVA: Stuttgart, 1983) – tiesmuka politinė analizė, kurioje išdėstomi liberalizmo darbotvarkės elementai. Jie pateikti aštuntame šios knygos skyriuje. *Kelionės į vidų ir į išorę* (*Reisen nach innen und aussen.* – DVA: Stuttgart, 1984) – pirmoji mano publikacija, kurioje jau vartojama sąvoka „užribio klasė". Be to, ten dar yra nemaža autobiografinės medžiagos. *Teisė ir tvarka* (*Law and Order.* – Stevens: London, 1985) paremta Hamlyno paskaitomis, ir tai yra akivaizdu. Čia numatyta nemaža dabartinės knygos 5 ir 8 skyrių elementų, o ypač daugumos klasės ir „užribio klasės" skirtis, individualių teisės pažeidimų socialinių priežasčių samprata bei anomijos aiškinimas. Brošiūroje *Besiplečiantis Atlantas? Vidaus pokyčiai ir užsienio politika* (*A Widening Atlantic? Domestic Change and Foreign Policy.* – Council on Foreign Relations: New York, 1986) yra mano pastabos apie 1986 metus, apie Europos Bendriją bei JAV ir Europos santykius; pastabos kartojamos ir šitoje knygoje. Pagaliau straipsnių rinkinyje *Naujo liberalizmo fragmentai* (*Fragmente eines neuen Liberalismus.* – DVA: Stuttgart, 1987) yra beveik visa šitos knygos esmė, taip pat teisių ir aprūpinimo skirtis. Iš tikrųjų daugelis straipsnių, surinktų šiame vokiškame leidinyje, buvo pirmiausia parašyti anglų kalba ir paskelbti

įvairiuose leidiniuose. Manyčiau, kad dabartinė knyga pakeičia keletą ankstesnių publikacijų.

4. Giovanna Zincone: „Cittadinanza". In G. Zaccaria (red.) *Vocabolario del linguaggio politico.* – Edizioni Lavoro: Rome, 1987.

5. „Pasibaigus Antrajam trisdešimties metų karui, trukusiam nuo 1914 iki 1945 m., europiečiai ėmė savotiškai gardžiuotis patogiu gyvenimu saloje." Taip rašo Fritzas Sternas straipsnyje, pavadintame „Nuotaikos pasikeitimas Europoje" (A Shift of Mood in Europe) 1981 m. rugsėjo 2 d. *New Your Times.*

1. Modernybės revoliucijos

1. Marxas niekur nėra sistemingai išdėstęs savo teorijos. Be to, jis vėlesniais metais mažai kuo ją papildė, kaip ir daugelį kitų, griežtesnių savo socialinių teorijų. Todėl daugumą medžiagos galimą rasti jo ankstyvuosiuose raštuose, šiuo atveju tai *Filosofijos skurdas* (1846) ir *Komunistų Manifestas* (1848); bet yra dar garsioji „Pratarmė" *Politinės ekonomikos kritikai* (1859).

2. Tai rašoma ir 1844 m. *Paryžiaus rankraščiuose* apie ekonomiką ir filosofiją, ir *Šventojoje šeimoje* (1845) su aiškiomis nuorodomis į Feuerbachą ir Hegelį.

3. Karl R. Popper. *The Poverty of Historicism.* – 2-nd edn, Routledge and Kegan Paul: London, 1960.

4. Duomenų apie Nikaragvos ekonomiką yra palyginti gausu. Aš daugiausia rėmiausi dviem tyrimais: Bill Gibson. *Stabilization Policy in Nicaragua* (WIDER Project on Stabilization and Adjustment Programs: United Nations University, July 1986) ir Francisco J. Mayorga. *The Economic Trajectory of Nicaragua 1980–1984: An Overview* (Occasional Papers Series, No. 14, Latin American and Caribbean Center: Florida International University, 1986). Galbūt šiame tekste kiek sumenkinama Jungtinių Valstijų ir „kontrų" karo įtaka. Gibsonas (p. 49) pateikia vieną įtikinamą išorinių ir vidinių faktorių santykiš-

kos reikšmės įvertinimą: „Stabilizacijos politika Nikaragvoje dabar sumenkinta iki klausimo, kaip paskirstyti daugiau išteklių, mėginant atlikti rekonstrukciją, kuriai trukdo nykstančios prekybos sąlygos ir autentiškas vidinis konfliktas dėl pertvarkymų, kuriuos sukėlė revoliucija".

5. Originali Amartya Seno knyga yra *Poverty and Famines* (Clarendon Press: Oxford, 1981). „Vėlesnis straipsnis", apie kurį užsimenama žemiau, pavadintas: „Maistas, ekonomika ir teisės" (Food, Economics and Entitlements); jis paskelbtas keliuose leidiniuose, o lengviausiai prieinamas tikriausiai yra jo variantas, išspausdintas *Lloyds Bank Review* (1986 m. balandžio mėn.). 1986 m. Jungtinių Tautų Universitetas WIDER Helsinkyje organizavo simpoziumą, skirtą Seno tezėms ir keletui vėlesnių papildymų. Simpoziumo medžiaga dar nepaskelbta.

6. Robert F. Nozick. *Anarchy, State and Utopia.* – Basic Books: New York, 1974. Lawrence M. Mead. *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship.* – Free Press: New York, 1986.

7. Fred Hirsch. *Social Limits to Growth.* – Routledge and Kegan Paul: London, 1977. Plačiau apie tai žr. medžiagą iš : Adrian Ellis and Krishan Kumar (eds). *Dilemmas of Liberal Democracies: Studies in Fred Hirch's Limits to Growth.* – Tavistock: London – New York, 1983. Svarbiausias skirtumas tarp Hirscho ir šioje knygoje siūlomos koncepcijos yra toks: Hirschas „pozicines gėrybes" traktuoja kaip iš esmės arba atsitiktinai nekintamas, o aš aiškinu, kad įdomiausias klausimas – tai teisių ir aprūpinimo pokyčių santykis. Svarbiausios šioje analizėje yra tos Hirscho teksto vietos, kuriose jis įrodinėja, ko negali padaryti ekonomikos augimas.

8. Straipsnyje „Mourir à Jonestown" (*European Journal of Sociology*, vol. xx. no. 2, 1979) Jeanas Baechleris išanalizavo nepaprastai stiprų savižudybės impulsą, būdingą vadovui, bei

anominę jo sekėjų būseną tokiu būdu, kad ši analizė sąmoningai priminė Hitlerį ir paskutinius karo metus.

9. Visos citatos paimtos iš: K. Marx ir F. Engels. *Komunistų manifestas* (liet. cit.: Marksas K., Engelsas F. *Komunistų partijos manifestas*. – Vilnius, Mintis, 1970 m.) ir Alexis de Tocqueville. *Apie demokratiją Amerikoje* (*Democracy in America*, ed. J. P. Mayer. – Doubleday: Garden City, 1969).

Čia pateikiami pilni originalių tekstų fragmentai:

„Buržuazija suvaidino istorijoje nepaprastai revoliucinį vaidmenį" (Marksas/Engelsas, p. 47).

„Ši knyga parašyta, išgyvenant tam tikrą religinį siaubą, kurį sukėlė stebėjimas tos revoliucijos, kuriai neįmanoma atsispirti ir kuri nugali kiekvieną kliūtį ir netgi dabar žengia pirmyn tarp jos pačios sukurtų griuvėsių". (Tocqueville, p. 12)

„Kai Europos tautas valdė aristokratijos remiama karaliaus valdžia, visuomenė, nors ir buvo labai engiama, džiaugėsi keletu laimės tipų, kuriems šiandien sunku pritarti ar net juos įsivaizduoti". (Tocqueville, p. 13)

„Buržuazija visur, kur tik ji pasiekė valdžią, sunaikino visus feodalinius, patriarchalinius, idilinius santykius. Margus feodalinius pančius, kurie rišo žmogų prie jo „prigimtinių viešpačių", ji negailestingai sutraukė ir nepaliko tarp žmonių jokio kito ryšio, kaip tik vieną pliką interesą, beširdį „grynąją pinigą". Lediniame savanaudiško apskaičiavimo vandenyje ji paskandino šventąjį religinės ekstazės, riteriško entuziazmo, miesčioniško sentimentalumo virpesį" (Marksas/Engelsas p. 47–48).

„Tačiau, atsisakę mūsų protėvių socialinės padėties ir netvarkingai išdraikę sau už nugaros jų institucijas, idėjas ir kitką, ką turime vietoj jų?" (Tocqueville, p. 15).

„Visi nusistovėję, aprūdiję santykiai su juos lydinčiomis amžių pašventintomis sąvokomis ir pažiūromis – suardomi, visi naujai atsirandantieji santykiai pasensta, nespėję sukaulė-

ti. Visa, kas luomiška ir sustingę, išnyksta, visa, kas šventa, išniekinama, ir žmonės pagaliau yra priversti blaiviomis akimis pažvelgti į savo gyvenimo padėtį, į savo savitarpio santykius" (Marksas/Engelsas, p. 49).

„Religingi žmonės kovoja prieš laisvę, o laisvės mylėtojai puola religijas; kilnios ir didžiadvasiškos sielos garbina vergovę, o menki, liokajiški protai skelbia nepriklausomybę; sąžiningi ir apsišvietę piliečiai tampa visokios pažangos priešai, o žmonės be jokio patriotizmo ar moralės pasidaro civilizacijos ir švietimo apaštalai" (Tocqueville, p. 17).

10. Neseniai pasirodė keletas knygų apie kapitalizmą (ir demokratiją). Viena iš jų: Peter Berger. *The Capitalist Revolution: Fifty Propositions About Prosperity, Equality and Liberty.* – Basic Books: New York, 1986; cituojamas apibrėžimas yra p. 19. Priešingas (antikapitalistinis) požiūris dėstomas: Samuel Bowles, Herbert Gintis. *Capitalism and Democracy: Property, Community and the Contradictions of Modern Social Thought.* – Basic Books: New York, 1986. Aš daugiausia sužinojau perskaitęs kaip ir visada įžvalgią Roberto L. Heilbronerio esė: *The Nature and Logic of Capitalism.* – W. W. Norton: New York – London, 1985.

11. Svarbios vietos *Nacijų turte* (*Wealth of Nations*) – pirmasis pirmos knygos ir pirmasis trečios knygos *Apie natūralią gausos pažangą* (*Of the Natural Progress of Opulence*) skyriai.

12. Žr. David Hume. *A. Treatise of Human Nature*, ed. L. A. Selby-Bigge. – Clarendon Press: Oxford, 1888, p. 475.

2. Pilietybė ir socialinė klasė

1. Keletas svarbiausių šio ginčo protagonistų pastaruoju metu, suprantama, yra: John Rawls *A Theory of Justice.* – Harvard University Press: Cambridge , 1971; Robert Nozick. *Anarchy, State and Utopia.* – Basic Books: New York, 1974;

James Buchanan. *The Limits of Liberty*. – Chicago Press: Chicago, 1975. Visuomenės sutarties sąvokos istorijos klausimu aš su džiaugsmu pasikliauju veikalu: J. W. Gough. *The Social Contract*, 2-nd edn. – Clarendon Press: Oxford, 1957.

2. Viena iš temų, nuolat pasikartojančių šioje knygoje, yra diskusija su Jürgenu Habermasu, o ypač (nors jokiu būdu ne vien) su jo *Theorie des kommunikativen Handelns*. – Suhrkamp: Frankfurt, 1985). Diskusiją komplikuoja tai, kad aš sutinku su Habermasu dėl tam tikrų pamatinių vertybių, taip pat dėl teisės valdžios pripažinimo bei „konstitucinio patriotizmo" poreikio. Kalbant apie vokiškuosius klausimus, mudu aiškiai esame vienodų pažiūrų. Tačiau aš nesutinku nei su Habermaso hegeliškomis šaknimis, nei su jo rusoistinėmis viltimis. Jis taip pat mąsto sistemų ir totalinių pokyčių kategorijomis, jis svajoja „nevaržomos komunikacijos" nišas išplėsti visai visuomenei. Todėl ši nuoroda skirta Habermasui, bet diskusija dar nebaigta.

3. Raymondas Aronas parašė šia tema įsidėmėtiną straipsnį: „Ar galima daugianacionalinė pilietybė?" (Is Multinational Citizenship Possible? In *Social Research*, vol. 41, no. 4, 1974 žiema). Jis klausia: „Kaip gali pilietis priklausyti vienu metu keliems politiniams dariniams?". Jo atsakymas yra toks: negali. Žmogaus teisės realios tiktai pačioje (nacionalinėje) valstybėje. „Mano kartos žydai negali pamiršti, kokios trapios tampa šios žmogaus teisės, kai jos nebesutampa su pilietybės teisėmis." Europos Bendrija šio fakto nepakeičia, nes „nėra tokio padaro kaip „Europos pilietis"; tai netgi gali „prislopinti žmonių pilietybės jausmą". Gali atrodyti keista, kad taip kalba vienas iš nedaugelio tos kartos prancūzų, kuriems de Gaulle'is nepadarė įspūdžio. Tačiau čia glūdi tvirta analitinė šerdis: pilietybė ir teisė neatskiriamos, o vienintelė mums žinoma teisė yra nacionalinė.

4. Aš naudojausi Richardo Crawley parengtu, R. Feetham o peržiūrėtu Tukidido *Peloponeso karo istorijos* (*History of the Peloponnesian War*), leidimu, kurį išleido Encyclopaedia Britannica serijoje „Great Books" 1952 m.

5. Robert M. MacIver. *The Modern State.* – Oxford University Press: London, 1926, p. 97.

6. Tai mano padaryta skirtis. Harry Eckstein straipsnyje „Civic Inclusion and Its Discontents" (*Daedalus*, 1984 m. ruduo) vartoja sąvoką „pilietinis įtraukimas" įvardydamas tuos, procesus, kuriais visuomenės segmentai, anksčiau nebuvę jos (Charleso Tilly'o vartojama prasme) politinių ir socioekonominių institucijų, nariais, įkorporuojami į šias institucijas kaip „piliečiai". Žr. taip pat: Charles Tilly. *From Mobilization to Revolution.* – Addison-Wesley: Reading, Mass.–Menlo Park, Calif., 1978.

7. Man rašytame laiške Giovanna Zincone nurodė, kad moderni pilietybė negali būti perkeliama. Žmonės „nesinešioja" jos su savimi, kaip būdavo su Viduramžių pilietybe; ji siejama su ta teritorija, kuriai priklauso žmogus (su ribotomis tarptautinėmis garantijomis).

8. Lawrence M. Mead. *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship.* – Free Press: New York, 1986.

9. Geriausias iš man žinomų šios sąvokos istorijos aiškinimų yra Manfredo Riedelio straipsnis „Geselschaft, bürgerliche" žodyne: *Geschichtliche Grundbegriffe* (ed. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhard Koselleck). – Klett: Stuttgart, 1975).

10. 1950 m. jos paskelbtos šiuo pavadinimu (Cambridge University Press: Cambridge), o vėliau įtrauktos į rinkinį *Class, Citizenship and Social Development* (Doubleday: Garden City NY, 1965). Visos trys paskaitos trumpos, todėl aš nenurodžiau visų cituojamų puslapių.

11. Tai *Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* trečios knygos pirmo skyriaus pavadinimas; iš ten paimta ir citata.

12. Friedrich von Hayek. *The Constitution of Liberty.* – University of Chicago Press: Chicago, 1960, p. 46; Robert L. Heilbroner. *The Nature and Logic of Capitalism.* – W. W. Norton: New York–London, 1985, p. 45. Fred Hirsch. *Social Limits to Growth.* – Routledge and Kegan Paul: London, 1977, passim.

13. Friedrichas von Hayekas sužavėtas (op. cit.), Fredas Hirschas supykęs (op. cit.), o ironiškai pasisako: Michael Young, Peter Wilmott. *The Symmetrical Family.* – Routledge and Kegan Paul: London, 1973, p. 167.

14. „Gyvenimo sričių skirtumų" sampratą pirmą kartą klasių teorijai priešpriešino Frankfurto mokyklos autoriai. Žr. Jochen Bergmann, Gerhard Brandt, Klaus Körber, Ernst Theodor Mohl ir Claus Offe. „Herrschaft, Klassenverhältnis, Schichtung". In *Spätkapitalismus oder Industriegeselschaft.* – Proceedings of the 16th German Sociological Congress, Enke: Stuttgart, 1969. Panaši ir Johno Kennetho Galbraitho pasiūlyta „privataus turto" ir „viešo aplaidumo" skirtis.

3. Politika industrinėje visuomenėje

1. Tai darydamas, labai daug kur rėmiausi Peterio Flora istorinės statistikos rinkiniu: *State, Economy and Society in Western Europe 1818–1975: A Data Handbook*, o ypač 1 tomu: „The Growth of Mass Democracies and Welfare States" (Campus-Macmillan-St James's: Frankfurt-London-Chicago, 1983).

2. Straipsnis, skirtas keturiasdešimtosioms generolo George'o Marshallo Harvardo kalbos, pristačiusios Marshallo planą, metinėms (*Neue Zürcher Zeitung*, No. 129, 6/7, June 1987), prasideda sakiniu: „Retai būna taip, kad ekonominiai įvykiai bei sprendimai kurtų istoriją ir būtų prisimenami". Galbūt tai įvyksta tik tada, kai šie įvykiai ir sprendimai ne tik ekonominiai, bet ir politiniai, skirti ne aprūpinimui, bet teisėms. Marshallo planas pakeitė ekonominės veiklos pamatą, kaip tai daro valiutų reformos. Tai padarė ir 1929 m. „juodasis penktadienis", ir 1987 m. spalio 19 d. Wall Streete.

3. Keith Middlemas. *Politics in Industrial Society: The Experience of the British System Since 1911.* – Andre Deutsch: London, 1979.

4. Max Weber. *Gesammelte Politische Schriften*, 3rd enlarged edn, ed. J. Winckelmann. – J. C. B. Mohr-Siebeck: Tübingen, 1971. Cituojamas tekstas parašytas 1917 m.

5. Maxas Weberis rašė ir skaitė paskaitas politinėmis temomis visą gyvenimą, tačiau jo publikacijos tapo itin intensyvios likus keliems mėnesiams iki Pirmojo pasaulinio karo bei jam pasibaigus. Per kelias savaites straipsniai *Frankfurter Zeitung* apie „Politiką ir valdymą naujai tvarkomoje Vokietijoje" (*Politics and Government in the New Order of Germany*) virto 150 puslapių brošiūra. 1918-1919 m. „revoliucinio karnavalo", kaip Weberis jį vadino, metu jis nenoriai iškeitė savo prieraišumą konstitucinei monarchijai į respubliką su tiesiogiai renkamu prezidentu; apie rezultatus galima pasiskaityti straipsniuose apie „Būsimąją Vokietijos valdymo formą" (Germany's Future Form of Government). 1919 m. po garsiosios paskaitos „Politika kaip pašaukimas" (Politics as a Vocation) buvo kita – „Mokslas kaip pašaukimas" (Science as a Vocation); norint perskaityti spaudoje paskelbtą jos variantą, prireiktų kelių valandų. Visi šie kūriniai įtraukti į 1971 m. išleistą rinkinį, cituotą aukščiau, 4 išnašoje. Svarbiausia citata apie „vergovės narvą" ir klausimus, kuriuos jis kelia, yra p. 332–333. Šias citatas aš pats išverčiau iš vokiško originalo.

6. Visos citatos šioje ir kitoje pastraipoje yra iš: Seymour Martin Lipset: *Political Man: The Social Bases of Politics*, expanded edn. – The John Hopkins University Press: Baltimore, 1981. Šios pastraipos citatas žr. p. 303, 309 ir 310. Kitos pastraipos citatos iš p. 31 ir 475. Čia minimas kritikas Dankwartas Rustowas.

7. Nė viena Britanijos vyriausybė nuo 1945 m. (taip pat ir 1945-aisiais) nesurinko 50 procentų balsų; ponios Thatcher

1983 ir 1987 m. „nuošliaužos pergalės" rėmėsi 43 procentais balsų. Daugelyje šalių toks skaičius būtų palaikytas pralaimėjimo ženklu. Tad kalbant apie Britaniją, svarbus būtų teisėtumo klausimas: kodėl rinkėjai pripažįsta naujoviškos mažumos valdymą ir laiko jį teisingu?

8. John Goldthorpe, David Lockwood, Frank Bechhofer, Jennifer Platt. *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour.* – Cambridge University Press: Cambridge, 1968), ypač p. 73. Apie „įvaizdį" žr. Anthony Sampson. *Anatomy of Britain.* – Hodder and Stroughton: London, 1962.

9. Martin J. Wiener. *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980.* – Cambridge University Press: Cambridge, 1981.

10. Thorstein Veblen. *Imperial Germany and the Industrial Revolution* (1915, new edn.– Viking Press: New York, 1939). Citatos paimtos iš p. 249 ir toliau.

11. Staipsnyje, pavadintame „Keletas klausimų apie Weimaro Respubliką ir galimos paralelės su išplėtotomis šiandienos demokratijomis" (Some Questions About the Weimar Republic and Possible Parallels to the Developed Democracies Today). In Peter Koslowski (ed.). *Individual Liberty and Democratic Decision-Making.* – J. C. B. Mohr-Siebeck: Tübingen, 1987. Olsonas įrodinėja, kad Weimaro žlugimą galima paaiškinti jo siūloma kartelizacijos teze. Norėdamas pagrįsti savo argumentus, jis turi sumenkinti 1918–1919 m. revoliucijos reikšmę; jis tai ir daro, nurodydamas kultūrinį ir istorinį tęstinumą. Olsonas straipsnyje pripažįsta mano abejones dėl jo tezių.

12. Friedrich August von Hayek. *The Constitution of Liberty.* – University of Chicago Press: Chicago, 1960. Hayekas formaliai neapibrėžia šios sąvokos, nors jis kalba apie „laisvės konstituciją, konstituciją, kuri apsaugotų individą nuo bet kokios savivališkos prievartos" (p. 182). Man patinka, kaip jis vartoja žodį „konstitucija" pavadinti principams, glūdintiems

po įstatymais ir formaliomis taisyklėmis, bet jo laisvės apibrėžimas man atrodo varžantis. Giovanni Sartori nepaprastai protingoje ir labai tikslioje knygoje *Theory of Demokracy Revisited* (Chatham House Publishers: Chatham NJ, 1987) taip gerai pagrindžia žodžio „demokratija" vartojimą", kaip tik tai gali būti padaryta. Faktiškai aš retkarčiais vartosiu jį kaip „laisvės konstitucijos" santrumpą, nors pastaroji sąvoka man labiau patinka.

4. Totalitarizmo pagundos

1. Tai citata iš skyriaus „Working-Class Authoritarianism" iš: S. M. Lipset. *Political Man: The Social Bases of Politics* (expanded edn.) – The Johns Hopkins University Press: Baltimore, 1981 p. 97. Norėdamas išgelbėti kitų veidą, Lipsetas šiame straipsnyje daro išvadą, kad pradžioje darbininkų klasė galėjo parodyti kitokius modelius, bet „įvykiai po 1914 m. palengva šiuos modelius ištrynė". Galbūt leistina šiek tiek suabejoti šia geranoriška prielaida.

2. Roberto Michelso citatos pateikiamos iš vokiško jo knygos orginalo: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, reprint of the 2nd edn, ed. Werner Conze. – A. Kröner: Stuttgart 1957, ypač p. 25 ir 371. Pirmą kartą šią tezę suformulavo M. Ostrogorski 1903 m.: *La Démocratie et L'organisation des partis politiques*. Georgą Lukácsą cituoju iš: *History and Class Consciousness*, trans. Rodney Livingstone. – Merlin Press: London, 1971, p. 196.

3. Sombartas tai parašė prieš Pirmąjį pasaulinį karą: *Das Proletariat: Bilder und Studien*. – Rütten and Loening: Frankfurt/M., 1906, p. 86.

4. Emil Lederer, Jakob Marschak. „Der neue Mittelstand". In *Grundriss der Sozialkönomik* ix/1. – J. C. B. Mohr-Siebeck: Tubingen, 1926, p. 121. Daug vėliau panašią tezę subtiliai įrodinėjo David Lockwood. *The Blackcoated Worker*. – Allen

and Unwin: London, 1958. Priešingų pažiūrų laikosi Theodor Geiger. *Die soziale Schichtung des deutchen Volkes.* – F. Enke: Stuttgart, 1932, ypač p. 109 ir toliau.

5. Cituojama iš: Karl Renner. *Wandlungen der modernen Gessellschaft.* – Verlag Wiener Volksbuchhandlung: Vienna, 1953, p. 199 ir 211.

6. Tai dažnai cituojamas Carlo Friedricho apibrėžimas iš: Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (2nd edn). – Harvard University Press: Cambridge, 1965, p. 21.

7. Leonard Schapiro. *Totalitarianism.* – Praeger: New York-London, 1972, p. 118. Hannah Arendt. *The Origins of Totalitarianism.* – Harcourt Brace: New York, 1951, p. 312. Franz Neumann. *The Democratic and the Authoritarian State.* – Free Press: Glencoe, III., 1957, p. 245.

8. Richard Crossman (ed.). *The God That Failed.* – Bantam Books: New York–London, 1965, p.13. Ši tema ne kartą aptariama ir kitų rinkinio autorių kūryboje.

9. Fritz Stern. „National Socialism as Temptation". In *Dreams and Delusions: The Drama of German History.* – A. Knopf: New York, 1987, p.148.

10. Kai kurios iš šitų frazių paimtos iš S. M. Lipseto analizės „Fascism – Right, Left and Centre" jo knygoje *Political Man*, op. cit. Lipseto pateikiama „vidurio ekstremizmo" samprata tikriausiai nelabai vykusi, nes ji priskiria vietą grupėms, kurios, remiantis jo paties analize, kaip tik ir neturi socialinės vietos.

11. Žr. aukščiau, 8 išnašą. Citata yra p. 5.

12. Op. cit., p. 245.

13. Hannah Arendt citata yra p. 377 knygos, paminėtos 7 išnašoje. Franz Neumann. *Behemoth.* – Octagon Books: New York, 1963; „pastabą apie Behemotho vardą" žr. knygos pradžioje.

14. Karl R. Popper. *The Open Society and Its Enemies.* – Princeton University Press: Princeton, 1950, p.195.

15. Herbertas Spiro straipsnyje „Totalitarizmas", esančiame knygoje *Encyclopedia of the Social Sciences*, išsakė panašų požiūrį ir pridūrė: „Jeigu šie lūkesčiai pasitvirtins, tada trečioje socialinių mokslų enciklopedijoje, kaip ir pirmojoje, nebus žodžio „totalitarizmas". Šiuo klausimu aš esu linkęs sutikti su Leonardu Schapiro (op. cit., p.124): „Be jo mes būtume skurdesni jau vien todėl, kad neturėtume, kas mums primena tokius tautų istorijos etapus, – galbūt kiekvienos tautos istorijos, kada vieno individo fanatizmas, arogancija, negailestingumas, ambicijos ir puikybė gali panardinti milijonus vyrų ir moterų į beprotybę, kančias, baimę ir destrukciją".

16. Jeane Kirkpatrick. „Dictatorships and Double Standarts". In *Commentary* (November 1979). Prisiminkime, kad Ronaldas Reaganas buvo išrinktas prezidentu 1980 m. lapkričio mėn.

17. Savo straipsnyje Jeane Kirkpatrick atsikrato totalitarizmo, iškviesdama *deus* (arba, tiksliau sakant, *animal*) *ex machina*: „Kartkartėmis bet kurio tipo autokratijoje į valdžią ateina tikrai žvėriškas valdovas, pavyzdžiui, Idi Aminas, tėtušis Duvalier, Josifas Stalinas, Pol Potas, bet nė vienas tipas nuolat nesukuria tokių moralinių išsigimėlių (nors demokratija nuolat pastoja kelią jų atėjimui į valdžią)" (p.44). Ar Weimaro Vokietija nebuvo „demokratija"? Šiaip ar taip, kaip su Hitleriu?

18. Diskusija vyko daugelyje knygų ir žurnalų. 1985 m. žurnale *Transaction – Social Science and Modern Society* (vol. 22, no. 3, March-April, 1985) buvo išspausdinti septyni tekstai, pavadinti „Controversies: Kirkpatrick and Her Critics"; jiems priklauso ir Jeane Kirkpatrick tekstas. Tekstai gerai atspindi diskusijos temas bei įkarštį.

19. Žr. Peter Wiles. „Irreversibility: Theory and Practice". In *The Washington Quarterly* (vol. 8, no. 1, 1985).

20. Frazės paimtos iš Jeane Kirkpatrick straipsnio, p. 37 ir 38.

5. Arono pasaulis

1. Robert Colquhoun. *Raymond Aron*, vol.I: *The Philosopher in History*, vol.II: *The Sociologist in Society*. – Sage Publications: London, 1986. Datos „kelia nesmagumą" (nors paskyrimas į Sorbonne 1955 m. buvo tikrai reikšmingas), panašiai kaip ir apibūdinimai. Aronas niekada iš tikrųjų nebuvo filosofas, ir neturėtų trūkti žodžio „politika". Tačiau šios biografijos tomai suteikia labai daug informacijos apie Arono raštus. Juos reikėtų skaityti kartu su paties Arono *Mémoires* ir galbūt su ilgais interviu *Spectateur Engagé*.

2. Walt W. Rostow. *The World Economy: History and Prospect*. – University of Texas Press: Austin – London, 1978, ypač 5 skyrius. Žr. taip pat antrąjį tomą: Peter Flora. *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975: A Data Handbook*. – Campus–Macmillan–St James's: Frankfurt-London-Chicago, 1987.

3. Peter L. Berger. *The Capitalist Revolution: Fifty Propositions About Prosperity, Equality and Liberty*. – Basic Books: New York, 1986, p. 44; kiek kitokia formuluotė p. 211. Bergeris, žinoma, nėra ekonomistas ir turi sociopolitinių pokyčių pajautą, tačiau mėgsta rinktis ekonominį atsakymą.

4. Žr. Lester Thurow. „A Surge in Inequality". In *Scientific American*, vol. 256, no. 5 (May 1987), p. 30: „Nuo 1969 m. iki 1982 m. užimančių aukščiausią padėtį 10 procentų žmonių [Jungtinių Valstijų] pajamos išaugo pagal šiuos duomenis nuo 29 iki 33 procentų bendrųjų pajamų; dalis tų, kurie sudaro nuo 60 iki 90 percentilio, išliko tokia pat – 39 procentai, o žemiausios padėties 60 procentų stebėjo, kaip sumažėjo jiems tenkanti pajamų dalis nuo 32 iki 28 procentų".

5. Raymond Aron. *Eighteen Lectures on Industrial Society* (vertė M. K. Bottomore). – Weidenfield and Nicolson: London, 1967. Paskaitos, skaitytos 1955–1956 metais, faktiškai knygos pavidalu pirmą kartą pasirodė (prancūzų kalba) 1961 m.

Pagrindinės citatos tolesniuose puslapiuose paimtos iš p.73, 111, 118, 123, 142, 175, 190, 204 ir toliau, p. 241 ir toliau. 1965 m. pasirodžiusiame *Essai sur les libertés* (išversta į anglų kalbą kaip *Essay on Freedom*) Aronas pateikia teiginį, cituotą R. Colquhouno (vol. 2, p. 224), kuris rodo, kad jis suvokia šioje knygoje svarstomą problemą: „Industrinė visuomenė, kurioje mes gyvename ir kurią numatė praeito šimtmečio mąstytojai, yra iš esmės demokratiška Tocqueville'io nurodoma prasme – iš jos pašalinta paveldimoji aristokratija; ji paprastai, nors ir ne būtinai, demokratiška tuo požiūriu, kad niekam neatima pilietybės ir yra linkusi visiems suteikti materialinę gerovę".

6. Užuomina apie Fourastié paskatino mane paminėti dar keturias knygas, kurios labai siejasi su Arono pasauliu ir netgi su *Aštuoniolika paskaitų* (*Eighteen Lectures*). Colin Clark. *The Conditions of Economic Progress.* – Macmillan: London, 1940, 2nd edn, 1951. Arthur Lewis. *Theory of Economic Growth.* – Allen and Unwin: London, 1955. Jean Fourastié. *Le Grand Espoir du XXe siècle.* – Plon: Paris, 1950. Walt W. Rostow. *The Stages of Economic Growth.* – Cambridge University Press: Cambridge, 1960.

7. 1971 m. parašytoje pratarmėje angliškajam *Aštuoniolikos paskaitų* leidimui Aronas iš tikrųjų rašo: „Idėja apie tai, kad Sovietų ir Vakarų visuomenės pamažu artėja viena prie kitos ir turi tendenciją susilieti į mišrų pavidalą – idėja, kurią kritikai iš Maskvos priskyrė man ir ryžtingai atmetė, – daugių daugiausia tėra hipotezė. Pasirašau po ja tik su daugybe išlygų, kaip pamatys atidus šios knygos skaitytojas". Aš visiškai nepasirašau po ja, nes viena iš šios knygos temų – atsisveikinimas su visokio plauko ekonominiu determinizmu.

8. S. M. Lipset. *Political Man: The Social Bases of Politics* (expanded edn). – The Johns Hopkins University Press: Baltimore, 1981, p. 230. D. Andersono ir P. Davidsono knyga

pavadinta *Ballots and the Democratic Class Struggle.* – Stanford University Press: Stanford, 1943. Čia terminas vartojamas netiksliai, nuomonių tyrimo duomenų kontekste.

9. Theodor Geiger. *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel.* – Gustav Kiepenheuer: Köln-Hagen, 1949, p. 182 ir toliau. Netrukus po to keli vokiečių autoriai paskelbs, jog Vakaruose pasiekta „sulyginta viduriniosios klasės visuomenė" (Helmut Schelsky. „Die Bedeutung des Schichtungsbegriffes für die Analyse der gegenwärtigen deutschen Geselschaft", 1953) arba „beklasė visuomenė" (Siegfried Landshut. „Die Gegenwart im Lichte der Marxschen Lehre", 1956).

10. Joseph Schumpeter. *Capitalism, Socialism and Democracy* (2nd edn). – Harper: New York, 1942, p. 269. Kenneth Arrow. *Social Choice and Individual Values.* – Wiley: New York, 1951. Pagrindinis autorius, apie kurį čia užsimenama, yra, žinoma, Anthony Downs. *An Economic Theory of Democracy.* – Harper: New York, 1957.

11. Tai citata iš Roberto Colquhouno parašytos biografijos, paminėtos 1 išnašoje, vol. 2, p. 342. Visame 14 skyriuje apie „1968 m. gegužę" yra daug svarbios medžiagos. Be *Mémoires*, Aronas paliko mums du dokumentus apie savo požiūrį į 1968 m., analizės bandymą *La Révolution Introuvable* ir ilgą pokalbį su dviem kiek iš vėžių išmuštais 1968 metų vaikais *Le Spectateur Engagé.* Aš matydavausi su Aronu gana dažnai tiek iki 1968 m., tiek ir vėliau, ir pamačiau, kad jis kone nustodavo mąstęs, kai susidurdavo arba būdavo pašnekovų priverčiamas susidurti su 1968 m. Jis taip ir neatsipeikėjo nuo šito ir todėl nebėra toks reikšmingas vėlesnių įvykių analitikas. Galbūt šie įvykiai įžeidė jo unikalų prancūzišką anglosaksišką racionalumą ir šitaip parodė didžio liberalo ribotumą.

12. Tai nebūtinai turi būti blogas dalykas. Robertas Mertonas priminė man „atsieto susirūpinimo" sąvoką, kurią jis

išplėtojo kalbėdamas apie gydytojų vaidmenį. Žr. jo *Sociological Ambivalence and Other Essays*. – Free Press-Macmillan: New York – London, 1976, p.18 ir toliau.

13. Willy Brandt. *Die Abschiedsrede*. – Siedler: Berlin, 1987, p.32. Tolesnis kreipimasis į „darbą, kultūrą ir mokslą" – „galbūt tai ir nėra centras griežtąja prasme, tačiau tai visada dauguma" – neatrodo labai įtikinamas. „Kultūra ir mokslas" ne tik nėra dauguma, bet natūraliai suskyla savo politinio lojalumo atžvilgiu, o proletariato nykimas – viena iš socialdemokratinių partijų nesėkmių rinkimuose priežasčių.

6. Aštuntojo dešimtmečio krizė

1. Apie 1971 m. rugpjūčio 15 įvykius bei jų padarinius gerai pasakoja Susan Strange ataskaitoje apie „International Monetary Relations". In Andrew Shonfield (ed.). *International Economic Relations in the Western World 1959–71*, vol. II. – Oxford University Press: Oxford-London, 1976. Tikriausiai turėčiau paminėti, kad, kaip Europos komisijos narys, atsakingas už užsienio prekybą ir užsienio santykius, buvau tiesiogiai įveltas į šiuos įvykius ir faktiškai vadovavau Europos Bendrijos delegacijai specialiame GATT susitikime 1971 m. rugpjūčio 21 d.

2. Žinoma, trečiojo dešimtmečio knygos parašytos Jose Ortega y Gasseto ir Oswaldo Spenglerio. Aštuntojo dešimtmečio knygas parašė (eilės tvarka): Michael Shanks, Peter Atteslander, Alvin Toffler, I. Robert Sinai, Mancur Olson, Peter Berger, G. R. Urban, Mancur Olson ir Hans Landsberg.

3. Klaus Scholder. *Grenzen der Zukunft*.– W. Kohlhammer: Stuttgart, 1973, p. 83. Erhard Eppler. *Ende oder Wende*. – W. Kohlhammer: Stuttgart, 1975, p. 11.

4. Reikšmingos knygos yra šios: Aurelio Peccei. *The human Quality*. – Pergamon Press: Oxford, 1975. D. H. Meadows, D.

L. Meadows. *The Limits to Growth*. First Report to the Club of Rome. – Universe Books: New York, 1972. Mihajlo Mesarovic, Eduard Pestel. *Mankind at the Turning Point*. Second Report to the Club of Rome. – Reader's Digest Press: New York, 1974.

5. Pokytis buvo milžiniškas, ir jį verta pagrįsti dokumentais. Palyginti su 1960–1973 m., visuminio produkto augimo tempai sumažėjo: 1973–1983 m. nuo 4.17 iki 2.04 Jungtinėse Valstijose, nuo 5.56 iki 2.23 Prancūzijoje, nuo 4.43 iki 1.64 Vokietijoje, nuo 5.30 iki 1.80 Italijoje, nuo 10.43 iki 3.70 Japonijoje. Tiktai Britanijoje jie išliko stabilūs ir žemi: nuo 2.28 iki 2.22. Žr. Thelma Liesner. *Economic Statistics 1900–1983*. The Economist Publications: London, 1985, 1 lentelė, p. 127.

6. Walt W. Rostow. *The World Economy: History and Prospect*. – University of Texas Press: Austin-London, 1978.

7. Albert Hirschman. *Shifting Involvements: Private Interest and Public Action*. – Princeton University Press: Princeton, 1978, 1 skyrius.

8. Mancur Olson. *The Rise and Decline of Nations*. – Yale University Press: New Haven, 1982.

9. Cituojama iš: Ed. Mishan. *The Economic Growth Debate*. – Allen and Unwin: London, 1977. Wilfred Beckerman. *In Defence of Economic Growth*. – Jonathan Cape: London, 1974.

10. Galima įrodinėti, kad neminima pagrindinė priežastis, dėl kurios aštuntajame dešimtmetyje kai kas pridėta prie socialinės valstybės, buvo nuraminti darbininkai, kai pirmą kartą paaiškėjo prisitaikymo prie atšiauresnio tarptautinio klimato kaina. Toks sandoris gali būti padaromas tik vieną kartą, ir tai iš dalies paaiškina socialinį devintojo dešimtmečio klimatą.

11. Johano Strasser. *Grenzen des Sozialstaates*? – EVA: Köln-Frankfurt, 1979, p. 113.

12. Michel Crozier, Samuel Huntington, Joji Watanake. *The Crisis of Democracy*. – New York University Press: New York, 1975.

13. James Alt. *The Politics of Economic Decline.* – Cambridge University Press: Cambridge, 1979. Ypač žr. p. 269 ir toliau.

14. Žr., pavyzdžiui: Jürgen Habermas. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus.* – Suhrkamp: Frankfurt, 1973; Claus Offe. *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates.* – Suhrkamp: Frankfurt, 1972.

15. Knygoje *The Crisis of Democracy* (op. cit.). Keithas Middlemasas pateikė iškalbingą teiginį, labai primenantį mūsų aptariamąjį, savo veikale *Politics in Industrial Society: The Experience of the British System Since 1911.* – André Deutsch: London, 1979: „Panašiai kaip perkrauta elektros grandinė, sistema pradėjo sprogdinti daugiau saugiklių, negu to slogaus dešimtmečio elektrikai galėjo pataisyti".

16 . Daniel Bell. *The Coming of Post-Industrial Society.* – Basic Books: New York, 1973; *The Cultural Contradictions of Capitalism.* – Basic Books: New York, 1976, p. 70. Sunku susilaikyti nepakomentavus, kad, kai Bellas kalba apie socioekonominės struktūros ir kultūros „atsiskyrimą", jis faktiškai kalba apie savo knygų nutolimą viena nuo kitos. Mažai kas iš visuomenės kritikų – o gal ir nė vienas – taip jautriai reagavo į socialinius pokyčius kaip Danielas Bellas. Todėl jo knygos yra pokario laikotarpio keliaženkliai. Tačiau kartu jos atskleidžia ano laiko polinkius. *Post-Industrial Society* priklauso septintajam dešimtmečiui, o *Cultural Contradictions* – aštuntajam („sugrįžimas prie šventumo" – devintajam).

17. Ronald Inglehart. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics.* – Princeton University Press: Princeton, 1977, p. 3 ir 285. Apibrėžimus žr. p. 40-42. Lentelėje 2-6 apibendrinti „Vakarų visuomenės tikslai" (p.49). 1970, 1973 ir 1976 m. palyginimą galima rasti lentelėje 4-1 (p.104).

18. Krypčių apvertimas – vokiečių pamėgta frazė; antraštė *Tendenzwende* galima apibendrinti daug literatūros, pasiro-

džiusios prieš faktišką *Wende* 1982 m. Panašiai amerikiečių neokonservatizmas, telkęsis apie žurnalus *Commentary* ir *The Public Interest*, buvo 1980 m. politinio pokyčio pradžia.

7. Konfliktas išnykus klasėms

1. Susan Strange. *Casino Capitalism.* – Blackwell: Oxford, 1986. Profesorė Strange taip pat nusiteikusi niūriai: „Kada pradeda vyrauti vien tik sėkmė ir vis labiau nulemia tai, kas atsitinka žmonėms, o meistriškumo įgūdžiai, pastangos, iniciatyva, ryžtas ir sunkus darbas vertinami vis mažiau, tada neišvengiamai ima greitai nykti tikrumas ir pasitikėjimas socialine bei politine sistema" (p.2). Felix Rohatyn. „On the Brink". In *New York Review of Books*, vol. xxxiv, no.10 (11 June, 1987). Petter Jay pabrėžė tai keliuose viešuose pasisakymuose. Bestselerio autorius yra Ravi Batra. *The Great Depression of 1990.* – Simon and Schuster: New York, 1987. 1987-ųjų spalio 19-oji tikrai turėjo savas Kasandras.

2. Skaičius surinko Meinhardas Miegelis iš Bonos *Institut fiir Wirtschafts– und Gesellschaftspolitik* ir paskelbė *Die Zeit* 1987 m. vasario 20 d.

3. Apie tai aš daug sužinojau iš didžiulės knygos ir mažo straipsnio, kuriuos abu parašė autoriai, susiję su Naująja socialinių tyrimų mokykla. Hannah Arendt. *The Human Condition.* – University of Chicago Press: Chicago, 1958. Robert Heilbroner. *The Act of Work.* – Library of Congress: Washington, 1985.

4. Vaizdą papildo, kartais labai netikėtais aspektais, kiti žaidimai skaičiais. Pavyzdžiui, imkime valandų skaičių, kurį per metus dirba pramonės darbininkas. Nebus nieko nuostabaus, kad lentelės (sudarytos OECD šalių lygai) viršuje yra Japonija su 2156 valandomis, bet nustebsime, kad apačioje yra Vokietija – 1708 valandos. Šveicarijos (1913) ir Jungtinių

Valstijų (1912) rangas aukštas, Prancūzijos (1771) ir Britanijos (1778) – žemas. Žr. *Die Zeit*, 1987 m. vasario 20 d. (Kiek kitokius skaičius rasime Maddisono straipsnyje, kuris minimas žemiau, 6 išnašoje.) Jonathanas Gershuny čia pasakojamą makroistoriją pavertė mikroistorija ir suskaičiavo, kiek valandų per dieną žmonėms „sutaupė" darbo modernėjimas. Taip pat jis samprotauja apie asmeninius ir socialinius tokio pasikeitimo padarinius bei naują prasmę įgijusias galimybes suteikti daugiau laisvalaikio. Žr., pavyzdžiui: „Lifestyle, Innovation and the Future of Work". In *The Royal Society of Arts Journal*, vol. cxxxv, no. 5371 (June 1987).

5. Žr. José Harris. *Unemployment and Politics: A Study in English Social Policy 1886–1914*. – Oxford University Press: London, 1972. Alexander Keyssar. *Out of Work: The First Century of Unemployment in Massachusetts*. – Cambridge University Press: Cambridge, 1986.

6. Žr. Angus Maddison. „Growth and Slowdown in Advanced Capitalist Economies: Techniques of Quantitative Assessment". In *The Journal of Economic Literature*, vol. xxv, no. 2 (June 1987), p. 686.

7. Egzistuoja kalbos klausimai, kurie yra ir šis tas daugiau. Hannah Arendt (žr. 3 išnašą) skiria „darbuotis" (*labour*) – gyventi, „dirbti" (*work*) – daryti daiktus ir „veikti" (*action*). Robertas Heilbroneris visa tai vadina vienu žodžiu „dirbti" (*work*). Aš pritaikiau Marxo vartotą (heteronomiško) „darbo" (*work*) ir (autonomiškos) „veiklos" (*activity*) skirtį, kuri tolimais ryšiais susijusi su Aristotelio „praktiniu" ir „teoriniu" gyvenimu.

8. Todėl ilgalaikio nedarbo dažnumas yra svarbus čia pateikiamos analizės patikrinimas. Vokietijoje bedarbių, kurie neturėjo darbo mažiau kaip metus (ir todėl jiems buvo suteikiamas „bedarbio užmokestis", o ne „bedarbio pašalpa" ar „socialinė pašalpa"), sumažėjo nuo 57 procentų 1981 m. iki 50

procentų 1983 m., o vėliau iki 38 procentų 1986 m. Kitaip tariant, 1986 m. 62 procentai (iš 2.2 milijono) bedarbių buvo nuolatiniai bedarbiai.

9. Apie Europos nuostatą žr. straipsnius: Thomas Schmid (ed.). *Befreiung von falscher Arbeit* (2nd edn). – Wagenbach: Berlin, 1986. Čia cituojama „Amerikos" nuostata paimta iš R. Heilbronerio (žr. 3 išnašą), ypač p. 22 ir toliau.

10. Skaičiai paimti iš *Bureau of Census* publikacijų. Čia aš rėmiausi Marylando universiteto profesoriaus Franko Levy neskelbtu straipsniu „Poverty and Economic Growth". Žr. taip pat jo knygą *Dollars and Dreams: The Changing American Income Distribution*. – Russel Sage – Basic Books: New York, 1987.

11. Šį apibrėžimą pateikia Mary Jo Bane ir Paulas Jargowski straipsnyje „Urban Poverty: Basic Questions", parašytame Nacionalinei Mokslų akademijai (kol kas nepaskelbtas).

12. Žr. Richard P. Nathan. „Will the Underclass Allways Be with Us?". In *Transaction: Social Science and Modern Society*, vol. 24, no. 3 (March – April 1987). Robertas Reischaueris, Brookingso instituto vyresnysis bendradarbis, nepaskelbtame straipsnyje „America's Underclass: Four Unanswered Questions" rašo: „Jeigu užribio klasė apibrėžiama kaip gyventojų dalis, kuri yra nuskurdusi, neturi įgūdžių ar išsilavinimo ir ribotai prisijungia prie darbo jėgos, tai ji galėtų atstovauti 6 procentams valstybės gyventojų skaičiaus arba 43 procentams valstybės skurdžių. Iš šios grupės atėmus tuos, kurie nėra juodieji ar ispaniškai kalbantys, bei tuos, kurie negyvena dideliuose miestuose, užribio klasė sumažėja iki 1.2 procento gyventojų skaičiaus arba 8.7 valstybės skurdžių".

13. Yra keletas Williamo Juliuso Wilsono parašytų straipsnių, pavyzdžiui: „Cycles of Deprivation and the Underclass Debate". In *Social Services Review*, vol. 59, no. 4 (1985), bei nepaskelbtas pranešimas konferencijai „Social Policy and

Minority Groups: What Might Have Been and What Might We See in the Future" (1986), kurį aš čia citavau. Kai rašiau šią knygą, Wilsono knyga *The Truly Disadvantaged: Inner City Woes and Public Policy*. – University of Chicago Press: Chicago, 1987, dar nebuvo pasirodžiusi.

14. Straipsnyje, cituotame 12 išnašoje. Nedaug ką įrodo tai, kad Robertas Nathanas prie savo teiginio priduria nuorodą į klasės apibrėžimą, pateikiamą „sociologo Ralfo Dahrendorfo knygoje *Class and Class Conflict in Industrial Society*". Keno Auletta straipsniai buvo išleisti knyga: *The Underclass*. – Random House: New York, 1982.

15. Kai apie tai kalbama, dažnai klaidingai vartojami terminai. Turint galvoje neatsakingai lengvabūdišką tokių autorių kaip Adolphas Jensenas ar Hansas Eysenckas „genetiką", vienas malonumas skaityti, kaip Christopheris Jencksas rašo apie „Genes and Crime". In *New York Review of Books*, vol. xxxiv. no. 2 (12 February 1987). Vis dėlto Jencksas taip pat pažymi: „Manau, mes nė kiek ne arčiau supratimo, kodėl kultūros skiriasi viena nuo kitos ar kodėl jos ilgainiui keičiasi, negu buvome prieš trisdešimt metų".

16. Fritz Schumacher. *Small Is Beautiful*. – Blond and Briggs: London, 1973. Šioje knygoje rašoma tiek apie „tarpiškas technologijas" besivystančioms šalims, kiek ir apie Pirmojo pasaulio decentralizavimą.

17. Barbara Tuchman. *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*. – Knopf: New York, 1978.

18. Theodor Geiger. *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. – F. Enke: Stuttgart, 1932, p. 97, 111.

19. Lawrence M. Mead. *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*. – Free Press: New York, 1986, p. 22.

20. Lambarde'o apibrėžimas cituojamas pagal Oxfordo žodyną apie „anomiją". Apie Lambarde'ą, apie žodžio rašybą

(*anomie* ar *anomy*) bei visą sąvokos istoriją žr. labai informatyvią knygą: Marco Orrú. *Anomie: History and Meanings.* – Allen and Unwin: Boston, 1987.

21. Tai nuorodos į Émile Durkheim. *Suicide.* – Free Press: Glencoe, Ill. 1951, ir esė „Social Structure and Anomie" bei „Continuities in the Theory of Social Structure and Anomie". In Robert K. Merton. *Social Theory and Social Structure* (rev. edn). – Free Press: Glencoe, Ill., 1957.

22. Michael Zander. „What Is the Evidence on Law and Order?" In *New Society,* vol. 50, no. 897 (13 December 1979), p. 593. Zanderis aiškina, kad vien tik Britanijoje žinoma apie 10 000 kasmet atsitinkančių tokių atvejų.

8. Nauja visuomenės sutartis

1. Susan Strange. *Casino Capitalism.* – Basil Blackwell: Oxford, 1986, p.193. Citata apie „be perstojo rūkančius jaunuolius", kuri yra tekste toliau – iš p.1.

2. Šią citatą paėmiau iš Johno Maynardo Keyneso diskusijos apie Schumpeterį knygoje *Treatise on Money.* – Cambridge University Press: Cambridge, 1971, vol. 2, p. 85; ji įdomi tuo, kad šiuo atžvilgiu Keynesas „be išlygų pritaria" Schumpeterio požiūriui.

3. Galbūt ponia Thatcher neskaitė Martino Wienerio knygos *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980.* – Cambridge University Press: Cambridge, 1981. Šiaip ar taip, stebina, kad propaguoti savo politiką jai geriau sekasi Jungtinėse Valstijose negu Anglijoje. Ji atitinka amerikietiškąją tradiciją, kuri susijusi su priežastimis, dėl kurių žmonės prieš tris šimtmečius paliko Britaniją ir išvyko už jūrų ieškoti atvirų sienų.

4. 1987 m. raportas Niujorko gubernatoriui Cuomo buvo pavadintas „A New Social Contract: Re-Thinking the Nature and Purpose of Public Assistance". Tačiau ši „visuomenės

sutartis" paprastai siejama su „darbu" (žr., pvz., „Re-Writing the Social Contract for America's Have-Nots". In *New York Times*, 12 April 1987); mano manymu, tai greičiau privati negu visuomenės sutartis.

5. Taip buvo ir trečiajame dešimtmetyje. Žr. Theodor Geiger. *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. – F. Enke: Stuttgart, 1932, p.100-101, apie *Intellektuellenproletariat*.

6. Galbūt tai tik atsitiktinumas, kad Ronaldas Inglehartas nurodo Charleso Reicho *Greening of America*, svarstydamas „postmaterialistinį požiūrį" knygoje *The Silent: Revolution*. – Princeton University Press: Princeton, 1977, p. 64. Šiaip ar taip, Ingleharto knygoje yra daug mūsų diskusijai svarbios medžiagos.

7. Ankstesnės citatos yra iš: „Am I a Liberal?" In *Essays in Persuasion*, vol.ix: *Collected Writings*. – Macmillan: London, 1972, p.296, 299. Iš ten ir penkios liberalų darbotvarkės antraštės (p.301). Paskutinioji citata yra iš serui Archibaldui Sinclairui 1938 m. balandžio 4 d. parašyto laiško, skelbiamo *Collected Writings*, vol. xxviii. – Macmillan: London, 1982, p. 107.

8. John Gray. *Liberalism*. – University of Minnesota Press: Minneapolis, 1986, p. 82. Lietuviškai: John Gray. *Liberalizmas*. – Vilnius, 1992, p.86.

9. Čia turėjau galvoje Aukšto lygio ekspertų grupės raportą Generaliniam OECD sekretoriui apie *Labour Market Flexibility* (OECD: Paris, 1986).

10. Garantuotos minimalios pajamos buvo svarstytos, priimtos, atmestos ir vėl svarstomos nuo tada, kai Danielis P. Moynihanas išleido knygą *The Politics of a Guaranteed Income*. – Random House: New York, 1973. Labai vertingą diskusiją šia tema bei literatūros galima rasti (vokiškai): Klaus-Uwe Gerhardt, Arndt Weber. „Garantiertes Mindesteinkommen". In Thomas Schmid (ed.). *Befreiung von falscher Arbeit* (2nd edn). – Klaus Wagenbach: Berlin, 1986.

11. *Social Insurance and Allied Services: Report by Sir William Beveridge.* – HMSO: London, 1942, p.11. Žr. José Harris. *William Beveridge: A Biography.* – Clarendon Press: Oxford, 1977, sk.19 ir 17.

12. „Skystas" – tai, žinoma, apibūdinimas, kurį ponia Thatcher taiko savo oponentams konservatorių partijoje, Disraelio toriams, propaguojantiems „vieningą tautą". Oxfordo žodyne šis žodis nepripažįstamas, nebent tik junginyje: „skysti kvakeriai" (arba „mormonai"), kurie „nelabai griežtai laikosi savo sektos reikalavimų". Pastebėjau, kad Keynesas (laiške, cituotame 7 išnašoje) kalba apie „vandeningus leiboristus".

13. Dėl jo pateikiamo liberalo apibrėžimo žr. 7 išnašą.

14. Cituojama iš Jameso Buchanano. „The Constitution of Economic Policy". In *The American Economic Review*, vol. 77, no. 3 (June 1987). Buchananas šiame kontekste išvardija savo *Limits of Liberty* bei veikalus, parašytus drauge su Geoffrey Brennanu (*The Reason of Rules*) ir Gordonu Tullocku (*The Calculus of Consent*).

15. Iš tikrųjų tai Carlo Friedricho vertimas iš „Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht" jo redaguotoje knygoje: *The Philosophy of Kant: Immanuel Kant's Moral and Political Writings.* – New York, 1949. Aš naudojausi dar dviem vertimais (ir kartais juos jungiau). Tai: H. B. Nisbet. „Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Purpose". In Hans Reiss (ed.). *Kant's Political Writings.* – Cambridge University Press: Cambridge, 1970; Lewis White Beck. „Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Point of View". In Ernst Behler (ed.). *Immanuel Kant: Philosophical Writings.* – Continuum: New York, 1986.

16. Schumpeterio pasisakymas apie Keynesą cituojamas iš nekrologo: „John Maynard Keynes 1883-1946". In *American Economic Review*, vol.xxxvi, no.4 (September 1946).

17. Albert O. Hirschman. *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States.* – Harvard University Press: Cambridge-London, 1970, ypač p.19 ir sk.9.

18. Žr. „Around Exit, Voice and Loyalty". In Albert O. Hirschman. *Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond.* – Cambridge University Press: Cambridge, 1981, ypač p.265 ir (toliau) 223.

19. Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes*, vol. I. – Viking Penguin: New York, 1986, p.399. Dar vienas naujas Keyneso biografas, kurio knyga man taip pat pravertė, pasako svarbiausią dalyką apie revoliucionierių konservatorių jau knygos pavadinime. Charles H. Hession. *John Maynard Keynes: A Personal Biography of the Man Who Revolutionized Capitalism and the Way We Live.* – Macmillan: New York – London, 1984.

20. *The General Theory of Employment, Interest and Money*, vol.vii, rinkinyje *Collected Works.* – Macmillan: London, 1973, p. 372.

21. Taip pat *Collected Works*, vol. ix, *Essays in Persuasion.* – Macmillan: London, 1972, p. 373.

22. Žr. Karl Popper. *The Poverty of Historicism.* – Routledge and Kegan Paul: London, 1957, ypač p. 64–70, „Piecemeal versus Utopian Engineering".

23. J. M. Keynes, op. cit., 1972, p. 331.

RALFO DAHRENDORFO TEORINĖ MINTIS IR POLITINĖ SAVIVOKA

Vargas, o gimine tu nelaiminga žmonių niekingųjų!
Vien tik vaidai ir raudojimai – tavo lemtis nuo gimimo!
Empedoklis

Jie nesuvokia, kaip išsiskirdamas su pačiu savimi sutaria:
tai – atvirkščiai apgręžta dermė kaip lanko ir lyros.
Herakleitas

Ralfo Dahrendorfo tekstai neatsitiktinai sužadina moralinę nuovoką ir skatina atidžiau įsižiūrėti į paslaptingąjį *lanko ir lyros* įvaizdį. Tam tikru momentu pamanai, kad sero Dahrendorfo pasaulio matymas kažkuo labai panašus į lietuvišką mentalitetą ir sykiu labai skiriasi nuo jo. Skausmingas lietuvio gyvenimo patyrimas bemaž liudija, kad jis niekada nepatikėtų laisvo nuo vertybinių sprendinių mokslo galimybe. Ir tai yra tiesa. Jo lemtinga pasaulėjauta gana lengvai atpažįsta ir įspėja nepermaldaujamą Maxo Weberio metaforą, kad gyvenimas, kol remiasi savimi ir yra suprantamas iš jo paties, žino tik amžiną dievų kovą. Akivaizdu, kad „niekada vokiečiui, rusui ar prancūzui nebuvo taip sunku ir geliamai saldu būti savo tautos žmogumi, kaip tai buvo ir tebėra lietuviui" *(Viktorija Daujotytė)*. Dahrendorfas ne kartą yra pripažinęs, kad jo paties asmeniškas totalitarizmo patyrimas koncentracijos stovykloje, gilūs jauno žmogaus išgyvenimai vienumoje ypač sustiprino laisvės troškimą ir tikėjimą absoliučių vertybių egzistavimu. Tiek nacių, tiek sovietų prievarta jaunystės metais, taip pat jo tėvo nuolatiniai įkalinimai neabejotinai paveikė Dahrendorfo sąmonę. Galbūt skausmingi uždaros erdvės išgyvenimai vėliau paakino ir uždaros sistemos atmetimą? Į klausimą, kokie politiniai veikėjai jam sukelia didžiausią pasidygėjimą, jis atsako nuoširdžiai ir nesvyruodamas: „Bailiai, totalitarizmo bendrininkai".

Nors Dahrendorfas subtiliai ir atsakingai pripažįsta viešąją ir politinę socialinio mokslo prigimtį, jis, kaip ir Maxas Weberis, jokiu būdu netapatina teorijos ir praktikos. Įžvelgdamas sudėtingą mokslo ir politikos santykį, socialinių faktų ir vertybių jis neįkurdina uždarose sferose, bet stengiasi suprasti ir peržiūrėti mokslininko nusakomas ribas. Kartu jis vengia painiavos ir neužmiršta šių ribų egzistavimo.

Būtų galima toliau plėtoti šį žavų prieštaravimą ir paklausti save: ar tik ne čia atsiveria sociologo ir politiko sprendimo galios aistra ir kartu intelektualinės vaizduotės pažeidžiamumas? Vidinėmis galiomis turtinga, o išorine puse griežta ir įsakmi sociologijos erdvė galbūt ir primena Minotauro labirintą, tačiau mokslininkas ir praktikas įsipareigojusio žmogaus vardu tvirtai savo rankose laiko Ariadnės siūlų kamuolį, atidžiai peržengdamas „vidinius padalijimus" ir narpliodamas prieštaringus mazgus. Neatsitiktinai pirmajame savo teoriniame manifeste *Socialinės klasės ir klasinis konfliktas industrinėje visuomenėje* (1957 m.) Dahrendorfas įžvalgiai nurodo, kad sociologinė analizė galiausiai susiduria su dviveidžiu Janusu – abu jo žvilgsniai yra lygiaverčiai tos pačios tikrovės aspektai.

Apie laisvę mąstantis sociologas savo intelektualine ir praktine laikysena pagrindžia aristotelišką tiesą, jog filosofija (šiuo atveju plačiąja prasme) yra vienintelis laisvas mokslas, nes egzistuoja pats sau. Serą Dahrendorfą domina ne tik (ir ne tiek) sociologijos objektas, kiek skvarbus jos žvilgsnis ir ypatingi nuopelnai stengiantis *suprasti* šiuolaikines visuomenes. Todėl jis gana skeptiškai vertina „taikomosios sociologijos" galimybes. Nuomonė, kad politikuojantis sociologas neva pritaiko sociologiją politikai, yra nepagrįsta. Tai paprasčiausia iliuzija. Kita vertus, samprotaudamas apie Rytų Vidurio Europos politines, socialines ir ekonomines problemas, skatindamas kurti atvirąją visuomenę ir įgyvendinti demokratinius

pertvarkymus, jis deramai įvertina sociologinę tikrovę ir džiaugiasi skirtingomis ir savitomis šių visuomenių istorijomis bei politinėmis kultūromis. Būtent šia prasme 1989-ųjų metų revoliucinių įvykių grandinę jis pavadina *annus mirabilis*.

Šioje vietoje derėtų sustoti ir aptarti kai kuriuos numanomus interpretacinius skirtumus. Reikia pripažinti, kad daugelis Lietuvos žmonių tikriausiai kitaip negu Dahrendorfas apibrėžtų naujosios *visuomenės sutarties* ir *socialinės struktūros* sąvokas. Mūsų visuomenėje atpažintume labiau įtakingus rusoistiškus *bendrosios valios* koncepcijos bruožus, grindžiamus sekuliarizuoto socialinio solidarumo principais. (Įsidėmėtinas dalykas, jog Dahrendorfas labai nustebęs rusoizmo atgimimu XX a. pabaigoje.) Tiek Dahrendorfas, tiek Rousseau žvelgia į visuomenę įdėmiu sociologo žvilgsniu. Rousseau manymu, institutai formuoja tautos dvasią ir įskiepija aistringą meilę tėvynei, pagrįstą nesunaikinamais *moralinės vienybės* arba „pilietinės religijos" pradais, bet jokiu būdu ne *visų valia*, kuriai rūpi tik asmeniniai interesai. Tuo tarpu Dahrendorfas yra įsitikinęs, kad visuomenė pati savaime neįera morali. Todėl jis labiau žavisi filosofo empiriko Johno Locke'o nuosaikumu ir sveiku protu, kuris padeda išvengti rigorizmo kraštutinumų tiek intelektualinėje, tiek politinėje sferose. Dahrendorfą domina ne pilietinė religija, bet pilietinė visuomenė. Institutai visų pirma yra tobulėjimo instrumentai. Tai yra laisvės kūrimo ir išsaugojimo esminės prielaidos.

Toliau plėtojama svarbi Locke'o mintis, kad institutus sukuria normos ir bendroji įstatymų dvasia. Politinės visuomenės pradžia – tai sutikimas įstoti į tokią visuomenę, savanoriška sutartis, kurią paremia veiksmingų ir lanksčių organizacinių užuomazgų pradai ir sankcijų visuma. Visa tai sukuria palankias sąlygas įgyvendinti socialinį teisingumą, puoselėti absoliučias vertybes ir apsaugoti grynąją *įsitikinimų etiką* nuo inertiškos autokratijos ir biurokratijos savivalės bei visuotinio

monopolijų įsiviešpatavimo. Sutartinės teisės nebuvimas sunaikina ir pasirinkimo galimybes – konstitucinę atvirosios visuomenės sąlygą. Ne mažiau svarbu pažymėti, kad žmonių sukurti institutai neretai brandina nenumatytus padarinius. Kaip tik todėl būtina laiku ir tinkamai atsakyti į iš naujo kilusias problemas.

Uždarus ir sunkiai įžiūrimus latentiškus socialinius pokyčius dažnai trukdo įžvelgti *bendruomeniškumo* ideologija, kuri paprastai aprašo juos kaip natūralaus organinio augimo proceso „laikinus nukrypimus". Dahrendorfas atkreipia dėmesį į socialinio ir politinio konflikto universalumą. Visuomenėje toli gražu ne visi individai atsiduoda „aukščiausiai bendrosios valios vadovybei". Išties problemų savivoka reikalauja skirti didesnį dėmesį įvairioms konflikto formoms. Ne tik filosofas-valdovas, bet ir šiuolaikinis diktatorius, bandydami įveikti konfliktą visiems laikams, susinaikintų ir patys, nes šio reiškinio prigimtis peržengia socialinio pasaulio ribas – ten, kur yra gyvenimas, yra ir konfliktas. Metafizinis Leibnizo optimizmas skelbė, kad esamas pasaulis yra „geriausias" iš visų galimų pasaulių. Nuosaikus Dahrendorfo optimizmas šią tezę sociologiškai interpretuoja ir, regis, pagrįstai liudija, kad „geriausioji" iš egzistuojančių visuomenių yra empirinė *pilietinė visuomenė*.

Terminas „konflikto teorija" sociologų žodyne įgyja apibrėžtumą pasirodžius amerikiečių sociologo Lewis Coserio knygai *Socialinio konflikto funkcijos* (1956 m.), kurioje buvo aptariamos pozityvios konflikto funkcijos neperžiangiant struktūrinio funkcionalizmo rėmų. Amerikiečių sociologijoje besiformuojančią nuostatą, kad visi sociologai vienu ar kitu atžvilgiu yra funkcionalistai, netrukus labai kritiškai peržiūri europiečiai – Ralfas Dahrendorfas, Johnas Rexas bei kiti teoretikai. Jų manymu, „funkcionalizmo mitas" socialinę sistemą laiko nekintama duotybe. Socialinio organizmo stabilumas ir

pusiausvyros būsena yra grindžiami šia „savaime suprantama" prielaida. Neatsitiktinai Dahrendorfas prabyla apie galilėjišką mąstymo posūkį. Galbūt jis leistų kritiškai patikrinti įsigalėjusią intelektualinę paradigmą socialinėje teorijoje ir padėtų geriau įsisąmoninti, kad socialinės tikrovės elementai nuolatos kinta. Konflikto samprata glaudžiai siejama su pokyčiais.

Dahrendorfas dažnai ieško imlesnio termino, stengdamasis aprėpti įvairius konfliktų pasireiškimus. Kai kurie jų yra individualaus pobūdžio. Jis įsitikinęs, kad būtent šio tipo konkurencija ilgą laiką plėtojosi JAV. Tikėtina, jog tai buvo savitas pakeitimas kolektyvinių konfliktų, kuriuos skatino viską apimantys darbininkų sąjūdžiai pakankamai statiškose Europos visuomenėse. Jungtinėse Valstijose klasinis konfliktas transformavosi į individualų socialinį mobilumą.

Pats Dahrendorfas yra pažymėjęs, kad anksčiau svarstė tik formalius konfliktų aspektus ir adekvačiai nesusiejo jų su institutais ir tomis jėgomis, kurios daro įtaką šiems institutams. Nuosekliau aptardamas *normų* ir *sankcijų* sampratas, jis žengia toliau prie valdžios ir autoriteto problemų. Svarbiausias socialinės srities mokslininko uždavinys – sujungti formalią autoriteto santykių analizę su realių žmonių *interesais* bei įtakojančiomis jėgomis. („Išaugau aplinkoje, kurioje išoriniai politiniai įvykiai darė didžiulę įtaką...") Kiekvienas socialinis vaidmuo yra susijęs su atitinkamomis pozicijomis visuomenės struktūroje. Normatyvinė socialinių sankcijų sistema nenuilstamai stebi ir kontroliuoja žmonių į(si)pareigojimus. Kaip tik todėl legitimumas yra negatyvus reiškinys. Tai yra iššūkio arba pasipriešinimo galimybės stoka. Šiuo požiūriu normos turėtų būti kildinamos iš galios. Pažymėtina, kad Dahrendorfo analizė persmelkia normų, sankcijų ir valdžios struktūras, išryškindama santykius tarp jų. Maža to, sociologą domina netolygus normatyvinių įsipareigojimų paskirsty-

mas. Dahrendorfas stengiasi atsiriboti nuo vertybinių sprendinių, todėl vengia apibrėžti, kokia pozicija yra „legitimi", apibūdindamas konfliktus skirtingose visuomenėse. Išties tai dar vienas netiesioginis paliudijimas, kad *konflikto* sampratą jis nori išplėsti ir taikyti įvairioms sferoms.

Estetiniu požiūriu tokios visuomenės paveikslas nėra patrauklus. Įsisąmoninimas, kad visa socialinė tikrovė yra persmelkta konfliktų, yra nemalonus ir trikdantis, tačiau iš tikrųjų labiau stebina *konflikto* stoka. Sociologija neveda pažangos keliu į utopinę ramybės būseną. Pasak Dahrendorfo, visos utopijos (nuo Platono *Valstybės* iki George'o Orwello *1984-ųjų*) turi joms visoms bendrą požymį – šiose visuomenėse neįžvelgsime pokyčių.

Pagrindinė konflikto teorijos problema ir toliau intriguoja. Tai pastanga susieti nepriklausomos *struktūros* sąvoką ir *socialinio veiksmo* sampratą. Dahrendorfas stengėsi atrasti dalykus, kurie yra beveik nepriklausomi nuo pavienių individų ir atsitiktinių situacijų, todėl deramai vertino objektyvią struktūrų realybę. *Vaidmens* sąvoka – tai ilgalaikis individualių veiksmų ir elgesio principų pasikartojimas. Plačiąja prasme šį dėsningumą įvairių epochų intelektualai – Empedoklis, Nietzsche, Thomas Stearnsas Eliotas – apibūdino *amžinojo pasikartojimo* vardu. Tuo tarpu socialiniame pasaulyje šį taisyklingą vyksmą individai atranda, kuria ir keičia, bet jis visada išlieka autonomiškas ir egzistuoja pats sau. Skirtingos sąveikos formos arba struktūros, kurių prigimtį nusako prasmingi žmonių veiksmai, liudija socialinių susidūrimų arba „konflikto" reguliarumą. Bendrųjų įsipareigojimų ir viešpatavimo santykių struktūroje konfliktą lemia netolygios priėjimo prie trūkstamų valdžios ir autoriteto išteklių galimybės. Kitaip sakant, Dahrendorfo teorija yra ne tiek konflikto, kiek *galios* analizė.

Kontekstą, kuriame skleidžiasi Ralfo Dahrendorfo mintis, galima apibūdinti ir paprasčiau. Struktūra neišvengiamai ri-

boja žmonių veiklos galimybes ir pasirenkamo socialinio veiksmo kryptis. Todėl nepaprastai svarbu atverti žmonėms palankias galimybes kelti įvairius klausimus ir į juos atsakyti, taip pat kurti institutus, kuriuose susikerta nuomonių ir interesų įvairovė. Būtent šiuo atžvilgiu konfliktas yra *atvirosios visuomenės* nuoroda.

Ar man užteks drąsos
Visatą perverti žodžiu?
Dar iš tikro ne vėlu
Pagalvoti, pasiduoti ir pradėti iš pradžių.
Thomas Stearns Eliot

Algimantas Valantiejus

RODYKLĖ

Adenauer, Konrad 90, 114, 168
Afrika 30, 181, 190
Airija 61, 234, 237
Alt, James 203, 305
Anderson, D. 166, 301
Anomija 95, 238–246, 261, 312
  anomijos apibrėžimas 243
Antrasis pasaulinis karas 87, 125, 127, 149, 150, 156, 165
Antrasis trisdešimties metų karas 16, 58, 118, 121, 126, 144, 146, 152, 179, 288
Aprūpinimas 15, 45, 70, 73, 108, 110, 141, 143, 149, 152, 160, 161, 171, 216, 259, 281
  aprūpinimo apibrėžimas 34–35
  tolygus aprūpinimo plitimo procesas 86, 87
  aprūpinimas ir teisių suteikimas 38, 50, 57, 75, 76, 78, 149, 151, 281, 283
Arendt, Hannah 129, 134, 136, 298, 306, 307
Aristotelis 52, 54–55, 64, 66, 307
Aron, Raymond 74, 136, 147, 148, 154–159, 166, 171, 174, 175, 209, 279, 285, 292, 300–302
Arrow, Kenneth 108, 168, 302
Atėnai, graikų polis 55, 59, 81, 278
Atteslander, Peter 303
Aukštesnioji klasė, *žr.* elitas
Auletta, Ken 228, 309
Australija 166
Austrija 125
  Austrija–Vengrija 117
Austrijos Franz Ferdinand 117
Autokratija 95, 100, 139, 141, 160
  moderni autokratija 136
Azija 30, 141, 181, 182

Baechler, Jean 286, 289
Bane, Mary Jo 308
Baskų šalis 234, 237
Batra, Ravi 306
Baudelaire, Charles 12

Bebel, August 90
Bechhofer, Frank 296
Beck, Lewis White 312
Beckerman, Wilfred 193–194, 304
Belgija 234
Bell, Daniel 14, 155, 207–208, 251, 305
Berger, Peter 49, 151, 152, 291, 300, 303
Bergman, Jochen 294
Besivystančios šalys / trečiasis pasaulis 8, 29–30, 36, 58, 159, 162, 181, 184, 185, 267, 274
Beveridge, William 43, 88, 92, 219, 226, 262, 279, 312
Bismarck, Otto von 87, 89, 93, 94, 96, 112, 114
Biurokratija 111, 142–143, 159, 162, 170, 201, 247, 259, 270
  biurokratija pagal Maxą Weberį 93, 98–99
  valstybinė tarnyba 101, 106, 197–199
Blum, Leon 91
Boesky, Ivan 250
Bowles, Samuel 291
Brandt, Gerhard 294
Brandt, Willy 173, 178, 211, 303
Brennan, Geoffrey 312
Britanija 24, 37, 48, 61, 70, 85, 87–89, 102, 105–110, 114, 117, 139, 211, 215, 228, 233, 238, 307
Britanijos konservatorių partija (toriai) 109–110, 167, 179, 247, 249, 256
Brzezinsky, Zbigniew 139, 141, 298
Buchanan, James 265, 292, 312
Bühl, Walter 286
Burke, Edmund 39
Buržuazija 22, 25–26, 36, 45, 57, 71, 119, 245, 290

Callaghan, James 168, 211
Carter, Jimmy 139
Chirac, Jacques 249
Chruščiovas, Nikita 133, 158
Churchill, Winston 87, 88, 90
Clark, Colin 155, 157, 301
Colquhoun, Robert 300, 302
Connaly, John 183
Conze, Werner 293, 297
Crawley, Richard 293
Craxi, Bettino 251
Crossman, Richard 132
Crozier, Michel 203, 304
Cuomo, Mario 310

Dahrendorf, Ellen 11, 17
Dahrendorf, Gustav 99, 146–147, 159
Darbas 216–219, 260–261, 309
  darbas ir pilietybė 63, 224
Darbininkų klasė, *žr.* proletariatas

Daugumos klasė 172, 178–179, 191, 230–232, 238, 241, 245, 248, 252, 253, 256, 262
Davidson, P. 166
De Gaulle, Charles 90, 148, 168, 175, 292
De Janosis, Peter 15
Demokratija 34, 42, 97, 102, 107, 113, 115, 139, 144, 166, 291
demokratijos apibrėžimas 48–49, 95
demokratizacija 100, 173, 199, 254
demokratijos minimumas 96, 111
ekonominė demokratijos teorija 107, 170–171, 202
Den Siaopinas 161
Downs, Anthony 302
Durkheim, Emile 243
Duvalier, „tėtušis" 29, 299

Eckstein, Harry 293
Eysenck, Hans 309
Ekonomikos augimas 8, 28, 38, 105, 108, 115, 117, 149, 154–155, 188–196, 210, 213–214
Elitas / elito grupės 91, 96, 98, 109, 141, 216, 218
Ellis, Adrian 289
Engels, Friedrich 57, 240, 290–291
Erazmas Roterdamietis 46, 149
Europa 8, 86, 128, 156, 164, 173, 176, 213, 225, 228
Europos Bendrija 182, 185, 210, 278, 287, 292
Europos Parlamentas 96, 253

Fašizmas 135–136
Ferguson, Adam 51
Filipinai 140, 161
Fisher, Louis 132, 133
Flora, Peter 294, 300
Fourastié, Jean 155, 157, 301
Franco, Francisco 136
Freyer, Hans 132
Friedrich, Carl 298, 312
Fundamentalizmas 13, 235, 254

Garantuotos minimalios pajamos 42, 262, 283, 311
GATT (Bendroji sutartis dėl muitų ir prekybos) 145, 182, 184, 305
Geiger, Teodor 123, 124, 167, 169, 170, 240, 241, 298, 303, 311, 313
Gerhardt, Klaus–Uwe 312
Gerovės valstybė 32, 63, 88, 103, 164, 177, 200–201, 262
Gershuny, Jonathan 307
Gibson, Bill 288
Gide, Andre 132
Gintis, Herbert 291
Giscard d'Estaing, Valéry 211

Gyvenimo šansai 10, 40–43, 52, 83, 162, 212, 231, 258, 282
gyvenimo šansų apibūdinimas 36–38
Goffman, Irving 94
Goldsmith, James 268
Goldthorpe, John 108, 296
Gorbačiovas, Michailas 37, 158, 161
Gough, J.W. 292
Gray, John 311
Grey, Edward 118
Guizot, Francois 249

Habermas, Jürgen 286, 292, 305
Hayek, Friedrich von 77, 115, 136, 294, 296
Hakewill, George 12–13, 46
Halévy, Elie 148
Hanson, Lord 268
Hardie, Keir 90
Harris, Jose 307, 312
Harrod, Roy 35
Heath, Edward 110, 167, 211
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 23, 95, 136, 137
Heidegger, Martin 132
Heilbroner, Robert 77, 291, 294, 307, 308
Hindenburg, Paul von 100
Hirsch, Fred 35, 73, 77, 194, 289, 294
Hirschman, Albert 192, 280, 281, 283, 306, 315
Hitler, Adolf 70, 113, 114, 121, 127, 128, 133, 134, 138, 147, 148, 241, 290, 299
Hobbes, Thomas 52, 185, 264
Honkongas 62, 161
Humboldt, Wilhelm von 43, 92, 279
Hume, David 51, 52, 291
Huntington, Samuel 304

Idi Aminas 136, 299
Industrinė revoliucija 24, 25, 49, 77, 109, 111, 149
Industrinė visuomenė 146–158, 162, 164
Inglehart, Ronald 209, 210, 305, 311
Intelektualai 121, 126, 131–132, 144, 176
Ispanijos pilietinis karas 127, 133
Įstatymo valdžia (*dar žr.* pilietybė, pilietinės teisės) 70, 71, 115, 136, 144, 263
Italija 238, 247, 304
Izraelis 62, 235

Young, Michael 294
Jay, Peter 214, 306
Japonija 50, 118, 141, 163, 166, 213, 304, 306
Jargowski, Paul 308
Jaurès, Jean 91
Jauss, Hans Robert 286

JAV 8, 20, 27, 36, 39, 44, 48, 61, 72, 76, 86, 101–105, 110, 114, 130, 144, 153, 156, 164, 166, 168, 182, 183, 185, 198, 204, 210, 211, 213, 224–229, 233, 247, 304, 306, 310
pilietinės teisės JAV 66, 103–105, 232
JAV konstitucija 53, 70, 101, 104
JAV užsienio politika 28, 140, 183–185
Jefferson, Thomas 193
Jensen, Adolph 309
Johnson, Lyndon 103, 173
Jones, T. 41
Jünger, Ernst 132
Jungtinės Tautos 144, 182, 185
Jupiai (jauni miesto profesionalai) 110, 126, 252

Kambodža 62
Kanada 166
Kant, Immanuel 51, 56, 82, 95, 185, 275, 276, 277–278, 285, 312
Kapitalizmas 10, 22, 48–50, 70, 77, 113, 155, 280, 291
kapitalizmo apibrėžimas 49–50
„Kazino kapitalizmas" 184, 208, 214, 250, 267, 268
Keynes, John Maynard 7, 39, 43, 73, 86, 88, 92, 219, 256–258, 261, 264–265, 279, 280–282, 285, 310, 312, 313
Keyssar, Alexander 307
Kennan, George 182
Kinija 7, 20, 32, 134, 160, 159, 161
Kirkpatrick, Jeane 138, 139–141, 144, 160, 161, 299
Klasė 11, 67, 69, 73, 83, 84, 91, 95, 101, 108, 167, 228–230
Marxo klasių teorija 20–21, 57
klasių konfliktas 11, 56, 57, 73, 78, 80, 153, 172, 238
demokratinė klasių kova 118, 165–173, 196
Koestler, Arthur 129, 132
Kondratjevo ciklai 192, 195
Konfliktas 47, 56, 81, 238, 241, 245
gyventi su konfliktu 10
modernusis socialinis konfliktas 9, 11, 14, 66, 69, 165, 214, 239, *žr.* klasė, klasių konfliktas
Körber, Klaus 294
Korporatizmas 88, 170, 178, 196, 205, 247, 249
korporacinis pamatas 87, 106
Koslowski, Peter 286, 296
Kuba 160
Kumar, Krishan 289
Kuznets, Simon 150

Laisvė 8, 9, 44, 51, 71, 115–116, 137, 144, 152, 162, 163, 212, 264–266, 284
Laisvės konstitucija/ laisvės sąranga 100, 115, 136, 144, 170, 205, 296–297
Laker, Freddie 250
Lambarde, William 242, 309
Lambsdorff, Otto 249
Landsberg, Hans 303
Lange, David 251
Lasalle, Ferdinand 89, 204
Lavinimas 73, 196
  švietimas 35, 217, 230, 251, 262
  mokymasis 271
Le Bon, Gustave 123
Lederer, Emil 124
Leninas, Vladimiras 128
Leonardo da Vinci 149
Levy, Frank 225, 308
Lewis, Arthur 301
Liberalų partijos 39, 256
Liberalizmas 14, 59, 76, 93, 155, 191, 245, 256–265
Liesner, Thelma 304
Lipset, Seymour Martin 102, 121, 168, 295, 297, 298, 301
Liumpenproletariatas, *žr.* proletariatas
Lygybė, *žr.* nelygybė
Lloyd George, Davis 88
Locke, John 51, 52, 265
Lockwood, David 108, 296, 297
Loew, Reinhard 286
Lotynų Amerika 112, 136, 140, 141, 275
Lukács, Georg 122, 297

MacDonald, Ramsey 91, 124
MacIver, Robert 293
Maddison, Angus 307
Maine, Henry 47, 48
Mayorga, Francisco J. 288
Malraux, André 148, 279
Mann, Golo 148
Mann, Thomas 132, 148
Mannheim, Karl 127
Mao Dzedūnas 136
Marschak, Jakob 124
Marshall, Alfred 67
Marshall, George 294
Marshall, Thomas H. 66–76, 108, 153, 154, 165
Marshallo planas 165, 294
Martinezo paradoksas 27–36, 43, 284
Marx, Karl 20–26, 44, 45, 51, 56, 57, 78, 79, 119, 123, 131, 136, 137, 240, 285, 288, 290–291, 307
Masių visuomenė 122, 130, 131
Mead, Lawrence 32, 289, 293, 319
Meadows, Denis 189, 303
Merton, Robert K. 13, 16, 243, 286, 302, 310
Mesarovic, Mihajlo 189, 304

Michels, Robert 90, 122, 127, 255, 297
Middlemas, Keith 87, 88, 295, 305
Miegel, Meinhard 306
Mill, John Stuart 71, 285
Mishan, Ed 193, 194, 304
Mobilumas/judrumas 62, 238, 242
  mobilumas ir modernybė 47, 101
Modernus, modernybė, modernizacija 58, 74, 113, 128, 136, 138, 149, 236, 257, 286
  modernybės apibrėžimas 12, 46–47
  modernybės prieštaravimai 189, 199
Mohl, Ernst Theodor 294
Moynihan, Daniel P. 311
More, Thomas 47
Moterų teisės 10, 66–67, 239, 254, 257
Müller, Hermann 91, 99, 124
Mussolin, Benito 127, 135

Nacionalinė valstybė 58–61, 81–82
Nacionalsocializmas 113, 128, 130–131, 135, 148, 240
Nathan, Richard 227–229, 308
Naujoji Zelandija 166, 258
Nedarbas 8, 213–224, 239, 253, 258, 279 (užimtumas)
Nelygybė 52–58, 67, 68, 75–77, 140–153, 172
  galimybių ir rezultatų lygybė 73, 177
Neumann, Franz 129, 134, 140, 298
Nikaragva 27–29, 36, 37, 39, 40, 50, 160, 288–289
Nisbet, H. B. 312
Nixon, Richard 182, 211
Nizan, Paul 147, 156
Nozick, Robert 32, 289, 291

OECD 12, 73, 164, 187, 194, 311
OECD šalys 36, 80, 150, 152, 157, 162, 165, 171–173, 176, 181, 184, 187, 192, 198, 206–207, 213, 215, 218, 220, 224, 234, 238, 242, 248, 252, 272, 281
Offe, Claus 294, 305
Olson, Mancur 113, 192–193, 296 303, 304
Orrú, Marco 310
Ortega y Gasset, José 123, 303
Ortega, prezidentas 40
Ostrogorski, M. 297

Parlamentas 92, 97
Partijos, politinės 102, 109, 122, 166–168, 239, 253
Pasaulinė pilietinė visuomenė 14, 51, 62, 83, 163, 186, 275–278
Pasaulio bankas 37, 145, 182, 185

Pasiūlos ekonomika 35, 38, 39, 205, 250
Patrauklumas Ltd. 229
Peccei, Aurelio 189, 303
Periklis 59, 81, 278
Pestel, Eduard 189, 303
Pietų Afrika 47, 187
Piliečio pareigos 32, 62–64
Pilietinė visuomenė 17, 37, 46, 81, 82, 115, 135, 237, 239, 278, 285
pilietinės visuomenės apibrėžimas 50–51, 64–65
Büergerliche Gesselschaft 20, 65, 293
Pilietybė, pilietiškumas 9, 20, 26, 32, 58–65, 79, 80–81, 85–87, 104, 108, 110, 144, 151, 163, 167, 172, 176, 191, 211, 232, 236, 245, 262–263, 277
pilietinės teisės 60, 67, 69–70, 78, 79, 103, 104, 117, 176, 233
politinės teisės, balsavimo teisė 60, 66, 69, 71, 79, 80, 85
socialinės pilietinės teisės 69, 73, 79, 80, 171, 193,
pilietybė ir socialinė klasė 65–74, 78, 83, 84
Pirmasis pasaulinis karas 61, 87, 113, 117–118, 127, 159, 164
Platonas 136, 137
Platt, Jennifer 296
Pol Potas 136, 299
Popper, Karl 23, 136, 137, 237, 276, 284, 288, 313
Postindustrinė visuomenė 14, 206–210, 307
Prancūzija 18, 25, 48, 87–89, 114, 117, 148, 204, 211, 247, 304, 307
Prancūzijos revoliucija 18, 23–25, 36
Proletariatas 25, 57, 89, 117–127, 209, 245
liumpenproletariatas 240
Protestantiška etika 38, 71, 208–209

Rasė, *žr.* narystė
Rawls, John 291
Reagan, Ronald 139, 251, 252, 299
Reich, Charles 311
Reischauer, Robert 308
Renner, Karl 124, 298
Revoliucija 12, 27, 54, 113, 119–220, 126, 158–159, 285
revoliucijos aprašymas 18
revoliucijos apibrėžimas 24
Marxo revoliucijos teorija 20–26
Riedel, Manfred 293
Riesman, David 130
Rinkos 37, 94, 191, 218
priėjimas prie rinkų 32, 49, 70, 78
rinkų žlugimas 76, 280

Rohatyn, Felix 214, 306
Romos klubas 189, 190, 191, 204, 209
Roosevelt, Franklin D. 103
Rostow, Walt 150, 157, 192, 302, 305
Rousseau, Jean-Jacques 95, 264
Rustow, Dankwart 295

Saitai 45, 129, 236
saitų apibūdinimas 41
Sartori, Giovanni 297
Sartre, Jean-Paul 147
Scarman, Leslie 239
Schapiro, Leonard 129, 298
Schelsky, Helmut 302
Schmidt, Helmut 211
Schmitt, Carl 132
Scholder, Klaus 303
Schumacher, Fritz 194, 309
Schumpeter, Joseph 7, 98, 108, 155, 157, 168, 250, 279, 302, 310, 312
Scitovsky, Tibor 194
Sen, Amartya 29–35, 244, 289
Shanks, Michael 303
Shaw, George Bernard 10
Silone, Ignazio 132
Sinai, I. Robert 303
Sinclair, Archibald 311
Skidelsky, Robert 281, 282, 312
Skurdas 9, 35, 37, 38, 80, 226, 230, 239, 260
Smith, Adam 50, 76, 77, 291–292
Socialinė demokratija 124, 155, 191, 196, 247-248, 257–258
socialdemokratinis konsensusas 178-179
Socialiniai/visuomeniniai judėjimai 81, 90, 96, 177, 239, 254, 255
Socialistų partijos 89, 120, 122, 124, 147, 167, 211, 233, 247, 254
Socializmas 10, 39, 50, 157, 159
socializmo apibrėžimas 159
„realiai egzistuojantis" socializmas 124, 142, 159, 160
Solženicynas, Aleksandras 136
Sombart, Werner 76, 123, 297
Somoza, prezidentas 36, 39, 140
Sovietų Sąjunga, Rusija, 7, 117, 121, 128, 130, 133, 134, 138, 156–162, 185
Spaemann, Robert 286
Spender, Stephen 132, 133
Spengler, Oswald 303
Spiro, Herbert 299
Stalinas, Josifas 121, 125, 128, 133–135, 138, 148, 159, 182, 299
Stern, Fritz 16, 130, 288, 298
Strange, Susan 214, 250, 303, 306, 310
Strasser, Johano 201, 202, 304
Strateginiai pokyčiai 9, 12, 78, 125, 177–185, 258, 279–285

Sutartis, visuomenės 52-53, 245, 265
Suteikimas / teisių suteikimas 15, 37, 47, 62, 71, 73–75, 80–82, 88, 105, 108, 141, 143, 153, 160, 162, 171, 187, 190, 216, 223–224, 231, 253, 260, 264
suteikimo apibrėžimas 30–36
nutrūkstamas teisių suteikimo procesas 84-85
teisių suteikimas ir aprūpinimas 38, 50, 57, 75, 76, 78, 149, 151, 282, 283-284

Šaltasis karas 144, 156
Švedija 62, 199, 246
Šveicarija 66, 114, 234, 246, 258, 306

Tarnyba bendruomenei 64, 283
bendruomenės paslaugos 261
Tarptautinis valiutos fondas 37, 82, 145, 182
Tečerizmas 249–252, 259, 260, 280
Teisė ir tvarka 177, 242–246, 263, 264
Teismo procesas, *žr.* įstatymo valdžia
Teisės, *žr.* teisių suteikimas, pilietybė
Teisėtumas 173, 204-205
Terorizmas 189, 240
Thatcher, Margaret 110, 168, 149, 251, 252, 295, 310, 312
Thurow, Lester 300
Tilly, Charles 293
Tocqueville, Alexis de 35, 39, 44, 45, 48, 49, 51, 79, 101-103, 129, 130, 141, 279, 290, 291, 301
Toffler, Alvin 303
Totalitarizmas 79, 94, 113, 127–138, 148, 164
Trečiasis pasaulis, *žr.* besivystančios šalys
Trišalė komisija 202
Trockis, Levas 134
Trujillo, Leon 140
Trump, Donald 268
Tuchman, Barbara 240, 309
Tukididas 59, 293
Tullock, Gordon 312

Universitetai 97, 174, 177, 198
Urban G. R. 303
Utopija 19, 81, 119
Užribio klasė 8, 224–231, 241, 242, 245, 260, 261, 308

Valdžia 54, 75, 78, 96
valdžia ir nelygybė 54, 95
Valdomumas 173, 203
paklusnumas 110
Valstybės tarnyba, *žr.* biurokratija
Veblen, Thorstein 111, 112, 297

Vertybės, vertybių pokyčiai 163, 176, 195, 199, 206–212, 242, 252-253, 270
Vidurinioji klasė 110, 123, 242
naujoji vidurinioji klasė 124
Vietnamo karas 173, 204, 266
Visuomeninė narystė, priklausymas, pilietybė 60-62, 227, 232-237, 293
Vokietija 17, 50, 87-90, 93, 96, 110–114, 117, 141, 157, 202
Weimaro Vokietija 99, 128–130, 204, 279, 296
nacių Vokietija 70, 85, 113, 121, 128, 130–132, 134, 148
Federacinė Vokietijos respublika 110, 114, 168, 173, 197, 215, 235, 304, 306, 307

Wanner, Eric 15
Watanake, Joji 304
Weber, Arndt 311
Weber, Max 41, 87, 92–101, 114, 118, 142, 143, 148, 154, 155, 160, 199, 247, 248, 250, 274, 279, 283, 295
Wiener Martin 109, 296, 310
Wiles, Peter 299
Wilhelm II 118
Wilmott, Peter 294
Wilson, Harold 167, 168, 179, 211
Wilson William Julius 227–229, 308, 309
Wright, Frank 132

Žalieji, žaliųjų partija 249, 253-255, 259, 270, 280

Zander, Michael 310
Zincone, Giovanna 15, 288, 293

Ralf *Dahrendorf*
MODERNUSIS SOCIALINIS KONFLIKTAS
Esė apie laisvės politiką

Iš anglų kalbos vertė *Rasa Drazdauskienė*

Redaktorė *Aldona Radžvilienė*
Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Korektorė *Irena Čiupalienė*

SL 1573. 1996 05 27 15 leidyb. apsk. l.
Tiražas 2 000 egz. Užsakymas 876

Išleido UAB „Pradai" leidykla,
T. Vrublevskio g. 6, 2600 Vilnius

Iš užsakovo pateiktų teksto pozityvų
spaudė „Spindulio" spaustuvė,
Gedimino 10, 3000 Kaunas

Dahrendorf Ralf

Da 93 Modernusis socialinis konfliktas: Esė apie laisvės politiką/Ralf Dahrendorf. – Vilnius: Pradai, 1996. – 333 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK)

Biobliogr.: p. 286–313
R-klė: p. 323–333.

ISBN 9986-405-91-2

Tai idėjų ir jų analizės knyga. Modernizmo revoliucijos, demokratijos klausimai, nelygybės šaltiniai, konvergencija, totalitarizmo pagundos, industrinės visuomenės politikos paradoksai – tai pagrindinės temos, kurios kvalifikuotai svarstomos šioje amerikiečių sociologo R. Dahrendorfo knygoje

UDK 316.3/42

SOCIOL
FILOS(

Konfliktas šiuolaikinėse demokratinėse valstybėse, apie kurį kalbama šioje knygoje, kyla iš įtampos, atsirandančios tarp pastangų kurti gerovę ir išplėsti pilietines teises tų žmonių, kurie socialiniu požiūriu yra atstumti. Knygos turinys – tai šio Vakarų socialinio konflikto istorijos apžvalga nuo XVIII a. iki mūsų dienų ir kartu naujo „radikalaus liberalizmo" programos išdėstymas.

Ralfas Dahrendorfas (g. 1929) – Oksfordo St. Antony koledžo rektorius, 28 knygų autorius, vienas originaliausių ir autoritetingiausių mąstytojų, visiems suprantamai ir įtaigiai aiškinančių, kur šiandien atsidūrė Vakarų demokratija ir kur link ji turi eiti, jei nori išsaugoti politinę ir socialinę laisvę. R. Dahrendorfo knyga *Apmąstymai apie revoliuciją Europoje* išleista lietuvių kalba (1990).

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universitetu Budapešte (CEU Press).

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

CEU PRESS

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-405-91-2